दशमग्रंथः

पत्र ५५

ॐ नमः श्रीगणेशाय नमः ॥ स्वभक्तपक्षपातेन तद्विपक्षविदारणं ॥ नृसिंहमद्भुतं वंदे परमानंदविग्रहं ॥ ऊतिः पंच
दशाध्याये सप्तमे वर्ण्यतेऽमुना ॥ ऊतिश्च वासनानाम्नी ज्ञाततत्कर्मानुसारिणी ॥ अशुभा च शुभा चेति द्विधा सा हेतुभेदतः
अशुभा महतां कोपाच्छुभा महदनुग्रहात् ॥ हरेर्द्वारपयोर्यद्वद्वैकुंठे वसतोरपि ॥ चतुःसनरुषाविर्भुद्वेषाद्यशुभवासना
यथा हि दैत्यगर्भेपि प्रह्लादस्य सतः स्थिरा ॥ नारदानुग्रहाद्दासविष्णौ सद्भक्तिवासना ॥ स्वभक्तं च सदा विष्णुर्द्विषंतम
पि रक्षति तृतीयेऽथ भवेद्दास्याद्वकरोदात्मसात्पुनः ॥ अतो मनीषिणां पत्युः कार्यो महदनुग्रहे ॥ इत्येतदर्थमूतीनामत्र
लक्षणमुच्यते ॥ तत्रादौ दशभिर्दैत्यपतत्पुत्रमतिभेदतः ॥ महत्कोपानुकंपोत्थवासनाभेद उच्यते ॥ सद्वासनाच

राजोवाच ॥ समः प्रियः सुहृद्ब्रह्मन् भूतानां भगवान् स्वयं ॥ इंद्रस्यार्थे कथं दैत्यानवधीद्विषमो
यथा ॥ १ ॥ न ह्यस्यार्थः सुरगणैः साक्षान्निःश्रेयसात्मनः ॥ नैवासुरेभ्यो विद्वेषो नोद्वेगश्चागुणस्य हि ॥ २ ॥

युज्येत कर्मभिः शुद्धचेतसः ॥ परैस्तु पंचभिस्तस्मात् क्रियते धर्मनिर्णयः ॥ ननु तु प्रथमेऽध्याये हिरण्यकशिपोः
सुते विष्णुभक्ते विरोधस्तु विप्रशायजईर्यते ॥ यदुक्तं पूर्वस्कंधांते हतपुत्रादितिः शक्रपार्ष्णिग्राहेण विष्णुना ॥ म
न्युना शोकदीप्तेन ज्वलंती पर्यचिंतयदिति ॥ तच्छुत्वा विस्मितः परीक्षित्पृच्छति ॥ सम इति त्रिभिः नहि समस्य
सुहृदश्च वैषम्यं नामास्ति न च प्रियस्य प्रीतिकर्तृषु वैषम्यं युक्तमित्यर्थः ॥ १ ॥ किंच ॥ यस्यार्थैः प्रयोजनं सि
ध्यति स तत्पक्षपाती भवति येभ्यो बिभेति तान्द्वेष्टि द्वेषेण हंति ॥ न तु तदत्रास्तीत्याह ॥ नहीति निःश्रेय
सं परमानंद एवात्मा स्वरूपं यस्य ॥ असुरेभ्यश्चोद्वेगो भयं नास्ति अतो विद्वेषोपि नास्त्येव तत्र हेतुः अगुणस्येति
॥ २ ॥

भा॰स॰ २

तर्हि तान् भजतीति कुतो ज्ञायते तत्राह। विदंतीति। आत्मस्थं परमात्मानं कवयो निपुणाः मथित्वा कार्यदर्शनलिंगेन विचार्य जानंति अंततः स्वभावकर्मादिवादनिषेधेन विदंतीति पाठे लाभोऽपि ज्ञानमेव अत्रापि ज्योतिरादिरिवेति दृष्टांतः यथा हि सूर्यकांतादौ दाहदर्शनात् ज्योतिर्ज्ञायते यथा च गंधदर्शनाद्वायुरित्यादि। तदेवं मायागुणावेशेन तद्वैषम्यं न स्वाभाविकमित्युक्तं ॥९॥ तर्हि गुणपारतंत्र्यादनीश्वरत्वमाशंक्याह। यदा आत्मनो जीवस्य भोगाय पुरः शरीराणि परः परमेश्वरः सिसृक्षुर्भवति तदा साम्येनावस्थितं रजः पृथक् सृजति। विचित्रासु तासु पूर्षु रिरंसुः क्रीडितुमिच्छुः सत्त्वं पृथक् सृजति शयिष्यमाणः संहरिष्यंस्तमः पृथगीरयति प्ररूपति ॥१०॥ यदा सिसृक्षु

विदंत्यात्मानमात्मस्थं मथित्वा कवयोंऽततः ॥९॥ यदा सिसृक्षुः पुर आत्मनः परो रजः सृजत्येष पृथक् स्वमायया। सत्त्वं विचित्रासु रिरंसुरीश्वरः शयिष्यमाणस्तम ईरयत्यसौ ॥१०॥ कालं चरंतं सृजतीश आश्रयं प्रधानपुंभ्यां नरदेव सत्यकृत्। य एष राजन्नपि काल ईशिता सत्त्वं सुरानीकमिवैधयत्यतः। तत्प्रत्यनीकानसुरान् सुरप्रियो रजस्तमस्कान् प्रमिणोत्युरुश्रवाः ॥११॥ अत्रैवोदाहृतः पूर्वमितिहासः सुरर्षिणा। प्रीत्या महाक्रतौ राजन् पृच्छते जातशत्रवे ॥१२॥

इत्यादिनिर्देशात् प्रतीतं कालपारतंत्र्यं वारयन् प्रधानपुरुषपारतंत्र्यमपि वारयति कालमिति। हे नरदेव प्रधानपुंभ्यां निमित्तभूताभ्यां सत्यकृत् अमोघकृत् ईश्वरस्तयोः सहकारित्वेनाश्रयभूतं चरंतं वर्तमानं कालं स्वयमेव सृजति स्वचेष्टारूपत्वात् कालस्य न तु तत्पारतंत्र्यमित्यर्थः। तथापि प्रस्तुते किमायातं तत्राह य एष कालः स सत्त्वमेधयति अतो हेतोः ईशितापि ईश्वरोऽव्ययः सत्त्वप्रधानं सुरानीकं देवसमूहमेधयतीत्यर्थः। तत्प्रत्यनीकानसुरप्रतिपक्षान् प्रमिणोति हिनस्ति वेत्यर्थः उरुश्रवः कीर्तिर्यस्य सः कालशक्तिचुंबितगुणागतवैषम्यं संनिधिमात्रेण तदधिष्ठातरि स्फुरतीति प्रकरणार्थः ॥११॥ इदानीं तु तयोर्वधो न सुरपक्षपातेन किंतु ब्रा॰ह्मणशापेनासुरीं योनिं प्राप्तयोरनुग्रहार्थ एवेत्यवगंतुमितिहा

रामः २

श्रीनारायणस्यगुणान्अनुग्रहनिग्रहादीन्प्रति॥ततंतंसंशयं॥३॥भागवतस्यप्रह्लादस्यमाहात्म्यं॥४॥कृष्णायव्या
सायकृष्णंमुनिंनत्वेत्यर्थः॥५॥यस्मात्प्रकृतेःपरः अतोनिर्गुणः अतएवाजः अतएव अव्यक्तः रागद्वेषादिनिमि
त्तभूतदेहेन्द्रियादिरहितः सोपिस्वमायागुणंसत्त्वादिकं आविश्य अधिष्ठाय बाध्यान्प्रति यद्वा देवासुरादी
नांयापरस्परंबाध्यबाधकतातांगतः प्राप्तः तत्रहेतुजा। तदित्यर्थः॥६॥तत्रगुणानांस्वीयत्वेसतिप्राकृत

इतिनःसुमहाभागनारायणगुणान्प्रति॥संशयःसुमहान्जातस्तद्भवांश्छेत्तुमर्हति॥३॥श्रुक
उवाच॥साधुपृष्टंमहाराजहरेश्चरितमद्भुतं॥यद्भागवतमाहात्म्यंभगवद्भक्तिवर्द्धनं॥४॥गीय
तेपरमंपुण्यमृषिभिर्नारदादिभिः॥नत्वाकृष्णायमुनयेकथयिष्येहरेःकथां॥५॥निर्गुणोपिह्यजो
व्यक्तोभगवान्प्रकृतेःपरः॥स्वमायागुणमाविश्यबाध्यबाधकतांगतः॥६॥सत्त्वंरजस्तमइतिप्र
कृतेर्नात्मनोगुणाः॥नतेषांयुगपद्राजन्ह्रासउल्लासएववा॥७॥जयकालेतुसत्त्वस्यदेवर्षीन्रज
सोसुरान्तमसोयक्षरक्षांसितत्कालानुगुणोभजत्॥८॥ज्योतिरादिरिवाभातिसंघातान्नविविच्यते

पुरुषवद्विषमःस्यात्॥नतुनदर्स्तीत्याह॥सत्त्वमिति॥ननुस्वेच्छयागुणाधिष्ठानेनापिपक्षपातेवैषम्यंस्यादे
वनतस्यकालकृतत्वादित्याह॥नतेषामितिसार्द्धेन॥उल्लासोवृद्धिः॥७॥सत्त्वस्यजयकालेदेवादीन्ऋषींश्च
अभजततत्रदेहंप्रविश्यवर्द्धयतीत्यर्थः॥रजसोजयकालेतमसोजयकालेइत्यन्वयः॥तस्यकालस्या
नुगुणःसन्॥८॥समस्यापिनिमित्तभेदेनवैषम्यंदृष्टांतः॥ज्योतिर्यथाकाष्ठादिषुज्वलत्यथापात्रेषुआका
शंयथाघटादिषुतथानानारूपआभातिनतुतद्धितद्विवेकेनप्रतीयतेतत्राहसंघातात्सुरादि

भा॰स॰ ३ भगवन्निंदकस्य नरकपातेन भाव्यमिति वदतस्तव कोऽभिप्रायः भगवत्पीडाकरत्वेन वा ॥ तदभावेपि सुरापाना
दिवन्निषिद्धनिंदाचरणाद्वा तत्र तावद्देहाभिमानकृतनिंदानिमित्तत्वात्पीडादीनां भगवतश्च तदभावान्न पीडाशं
कास्तीत्याह ॥ सार्द्धैस्त्रिभिः निंदनं दोषकीर्तनं न्यक्कारस्तिरस्कारः निंदनस्तवादिज्ञानार्थं प्रधानपुरुषयोरवि
वेकेन कलेवरं कल्पितं रचितं ॥ २२ ॥ तदभिमानेन भूतानां यथा ममाहमिति वैषम्यं तत्कृतं हिंसादिकं च भव
ति तथा न यस्येत्युत्तरेणान्वयः ॥ दंडस्ताडनं पारुष्यं निंदा तयोर्हेतुभूतयोर्हिंसा पीडा च भवति ॥ २३ ॥ यस्मिन्नि
बद्धोयमभिमानः तस्य देहस्य वधाद्वधश्च यथा तथा यस्याभिमानो नास्ति ॥ तस्य परमेश्वरस्य हिंसा केन हेतु

नारद उवाच ॥ निंदनस्तवसत्कारन्यक्कारार्थं कलेवरं ॥ प्रधानपरयो राजन्नविवेकेन कल्पितं ॥ २२ ॥
हिंसा तदभिमानेन दंडपारुष्ययोर्यथा ॥ वैषम्यमिह भूतानां ममाहमिति पार्थिव ॥ २३ ॥ यन्निबद्धोभि
मानोयं तद्वधात्प्राणिनां वधः ॥ तथा न यस्य कैवल्यादभिमानोखिलात्मनः ॥ परस्य दमकर्तुर्हि ।
हिंसा केनास्य कल्पते ॥ २४ ॥ तस्माद्वैरानुबंधेन निर्वैरेण भयेन वा ॥ स्नेहात्कामेन वा युंज्यात्कथंचि
न्नेक्षते पृथक् ॥ २५ ॥

नाकल्पतेन केनापि ॥ अभिमानाभावे हेतुः ॥ कैवल्यात् अद्वितीयत्वेनाभिमंत
व्याभावात् ॥ वैषम्याभावे हेतुः ॥ अखिलात्मनः सर्वात्मन इति तर्हि किमिति दंडतीति तत्राह ॥ परस्येति ॥ दम
कर्तुः हितार्थं दंडं करोतीत्यर्थः ॥ २४ ॥ यस्माद्भगवतो निंदादिकृतं वैषम्यं नास्ति तस्माद्येन केनाप्युपाये
न ध्यायतस्तेनैव निंदादिकृतपापस्यापि नाशात्सायुज्यं युक्तमित्याशयेनाह ॥ तस्मादिति सप्तभिः ॥ ना
स्ति वैरं केनापि यस्मिन् तेन भक्तियोगेनेत्यर्थः ॥ युंज्यात् मन इति शेषः यस्मादेतैरुपायैः पृथङ्नेक्षते ॥ २५ राम॰ ३

चेदिभूभुजःशिशुपालस्य।१३।१४।एकांतभक्तानामपिदुर्लभाप्राप्तिर्विद्विषो जातेत्येतदद्भुतंहि।१५।तस्यतुवैन
वक्रकपातए वोचितइत्याह।भगवन्निदयेतितमसिनरके।१६।दमघोषस्यसुतःशिशुपालःकलभाषणा
त्वात्येकोमलभाषणमारभ्यसंप्रतिअधुनापिअमर्षीक्रोधीमत्सरीवा।१७।श्वित्रःकुष्ठं।१८।दरवग्रात्यंदु

दृष्ट्वामहदद्भुतंराजाराजसूयेमहाक्रतौ।वासुदेवेभगवतिसायुज्यंचेदिभूभुजः।१३।तत्रासीनं
सुरऋषिंराजापांडुसुतःक्रतौ।पप्रच्छविस्मितमनामुनीनांशृण्वतामिदं।१४।युधिष्ठिरउवाच।अ
हो अत्यद्भुतंह्येतत्दुर्लभैकांतिनामपि।वासुदेवेपरेतत्वेप्राप्तिश्चैद्यस्यविद्विषः।१५।एतद्वेदि
तुमिच्छामःसर्वएववयंमुने।भगवन्निंदयावेनोद्विजेस्तमसिपातितः।१६।दमघोषसुतःपाप
आरभ्यकलभाषणात्।संप्रत्यमर्षीगोविंदेदंतवक्त्रश्चदुर्मतिः।१७।शपतोरसकृद्विष्णुंयद्ब्र
ह्मपरमव्ययं।श्वित्रोनजातोजिह्वायांनांधंविविशतुस्तमः।१८।कथंतस्मिन्भगवतिदुरवग्राह्य
धामनि।पश्यतांसर्वलोकानांलयमीयतुरंजसा।१९।एतद्भ्राम्यतिमेबुद्धिर्दीपार्चिरिववायुना।ब्रू
ह्येतदद्भुततमंभगवांस्तत्रकारणं।२०।श्रीशुकउवाच।राज्ञस्तद्वचआकर्ण्यनारदोभगवानृषिः।तु
ष्टःप्राहतमाभाष्यशृण्वत्यास्तत्सदःकथाः।२१।

प्राप्यंधामस्वरूपंयस्यतस्मिन्लयंसायुज्यंईयतुः
अद्भुतस्यापिदंतवक्त्रलयस्यतस्मिन्लयंसायुज्यंतज्ज्ञातकप्रामाण्येनसिद्धवन्निर्देशः।१९।एतत्अद्भुतत
मंहि अतएतद्भ्राम्यतिभ्राम्यतिभगवान्सर्वज्ञस्त्वंब्रूहि।२०।आभाष्यसंबोध्यसीदंतिनिषीदंत्यस्यामितिसत्

सभातस्याःसदसदसःस्म एवंत्वाः सत्याःकथाःप्राहेत्य
यः।२१।

भा॰स॰
४

असंभवमेवाह॥ जन्महेतुभूतैः प्राकृतैर्देहेंद्रियासुभिर्हीनानां शुद्धसत्वमयदेहानामित्यर्थः॥ प्राकृतदेहसंबंधेन
संबद्धमेतदाख्यानमाख्यातुमर्हसि॥ ३४॥ ३५॥ कथंभूताः पंचवर्षदेशीयाः पंचषड्वार्षिकाः अत एवाहुः पंचषड्वाहायनानि येषां ते अर्भा बालाः तद्वदाभा
अषां ते॥ पूर्वेषां मरीच्यादीनामपि पूर्वजाः दिग्वाससः दिगंबराः अतः शिशून्मत्वा॥ ३६॥ वासममपि नार्हथ यः कुत्र पुनस्तत्रैव
वामितिवकारार्थः हे बालिशो अतो हेतोः आशु पातं॥ ३७॥ तावुभौ त्रिभिर्जन्मभिः लोकायस्वस्थानं प्राप्तये

देहेंद्रियासुहीनानां वैकुंठपुरवासिनां॥ देहसंबंधसंबद्धमेतदाख्यातुमर्हसि॥ ३४॥ नारद उवाच॥ एक
दा ब्रह्मणः पुत्रा विष्णोर्लोकं पदृच्छया॥ सनंदनादयो जग्मुश्चरंतो भुवनत्रयं॥ ३५॥ पंचषड्वायना भाभाः पू
र्वेषामपि पूर्वजाः॥ दिग्वाससः शिशून्मत्वा द्वाःस्थौ तान्प्रत्यषेधतां॥ ३६॥ अशापन्कुपिता एवं युवां वा
संन चार्हथः॥ रजस्तमोभ्यां रहिते पादमूले मधुद्विषः॥ पापिष्ठामासुरीं योनिं बालिशौ यातमाश्वतः
३७॥ एवं शप्तौ स्वभवनात्पतंतौ तैः कृपालुभिः॥ प्रोक्तौ पुनर्जन्मभिर्वां त्रिभिर्लोकाय कल्पतां॥ ३८॥ ज
ज्ञाते तौ दितेः पुत्रौ दैत्यदानववंदितौ॥ हिरण्यकशिपुर्ज्येष्ठो हिरण्याक्षोनुजस्ततः॥ ३९॥ हतो हिरण्य
कशिपुर्हरिणा सिंहरूपिणा॥ हिरण्याक्षो धरोद्धारे बिभ्रता सौकरं वपुः॥ ४०॥

कल्पतां तावता अपंशा
यः स माप्यतामिति पुनः प्रोक्तावित्यर्थः॥ ३८॥ ३९॥ धरोद्धारे निमित्ते तन्मूर्तिघाती हतः॥ ४०॥ यद्यपि वैकुंठ
वासिनां प्राकृतलिंगशरीराभावाद्द्विजन्मनसंभवति तथापि वैकुंठाधिपतेरिव शुद्धसत्वमयस्य भगवदि
च्छैव मुनिशापाज्जन्म भविष्यति॥ ननु वैकुंठवासिनां भगवत्सन्निहितानां सर्वज्ञानां कथं मुनितिरस्कारसमुद्
वः॥ कथं वा कामक्रोधविहीनानां सर्वत्र ब्रह्मभावानां मुनीनां कोपोऽद्भवदिति चेन्न॥ भगवतैव स्वस्य युद्धादिलीला
विनोदार्थं स्वप्रतिपक्षस्यान्यस्यासमर्थत्वात् भक्तस्य तु स्वसमानबलत्वेन समर्थत्वमिति तथा प्रेरितत्वात्॥
अतो मुनिभक्तयोरुभयोरपि भगवदिच्छैव प्रवर्तिकेति भघटितमपि संभवति॥ तत्तृतीयस्कंधे दत्तोत्तरत्वादत्र

राम
४

तेषामपिवैरानुबंधःश्रेष्ठइत्याह ॥ यथेति ॥ नतथाभक्तियोगेनापीति ॥ २६ ॥ अत्रदृष्टांतः कीटः पेशस्कृताभ्रमरेणसंरं-
भोद्वेषः भयंचसएवयोगस्तेन ॥ २७ ॥ वैरेणाया अनुचिंतातयैवपूतःपाप्मायेषांतेतंप्रापुः ॥ २८ ॥ तदघंकामादि-
निमित्तंपापंहित्वा ॥ २९ ॥ ३० ॥ तर्हिवेनःकिमितिनरकेपातितःतीव्रध्यानाभावात् ॥ पापमेवतत्रफलितमित्याह

यथावैरानुबंधेनमर्त्यस्तन्मयतामियात् ॥ नतथाभक्तियोगेनइतिमेनिश्चितामतिः ॥ २६ ॥ कीटःपेशस्कृ-
तारुद्धःकुड्यायांतमनुस्मरन् संरंभभययोगेनविंदेततत्स्वरूपतां ॥ २७ ॥ एवंकृष्णेभगवतिमायामनु-
जईश्वरे ॥ वैरेणपूतपाप्मानस्तमीयुरनुचिंतया ॥ २८ ॥ कामाद्द्वेषाद्भयात्स्नेहाद्यथाभक्त्येश्वरेमनः ॥ आ-
वेश्यतदघंहित्वाबहवस्तद्गतिंगताः ॥ २९ ॥ गोप्यःकामाद्भयात्कंसोद्वेषाच्चैद्यादयोनृपाः ॥ संबंधाद्वृष्ण-
यःस्नेहाद्यूयंभक्त्यावयंविभो ॥ ३० ॥ कतमोपिनवेनःस्यात्पंचानांपुरुषंप्रति ॥ तस्मात्केनाप्युपाये-
नमनःकृष्णेनिवेशयेत् ॥ ३१ ॥ मातृष्वस्रेयोवश्चैद्योदंतवक्त्रश्चपांडव ॥ पार्षदप्रवरौविष्णोर्विप्र-
शापात्पदाच्युतौ ॥ ३२ ॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ कीदृशःकस्यवाशापोहरिदासाभिमर्शनः ॥ अश्रद्धेयइवा-
भातिहरेरेकांतिनांभवः ॥ ३३ ॥

कतमोपीति ॥ पुरुषंश्रीहरिंप्रतिपुरुषेषुरुषस्यकामासंभवान्भयादिभिश्चिंत-
यतांपंचानांमध्येनैकतमोपीत्युक्तं ॥ ३१ ॥ तदेवमितिहासप्रस्तावकथामुक्त्वाश्रीकृष्णेशिशुपालस्यवैरानु-
बंधेकोहेतुरित्यपेक्षायांतमेवेतिहासंवक्तुमाह ॥ मातृष्वस्रेयइति ॥ पदात्वैकुंठात्प्रच्युतौ ॥ ३२ ॥ हरिदासोऽभि-

भा·स· द्वितीये विस्णुरोषेणा लोकं विद्रावयद्दानवैः ॥ तद्धतभ्रातृपुत्रादीनितिहासैरसांत्वयत् ॥ भगवद्द्वेषएव तद्द्वे
५ षेपिकारणमित्याशयेनाह ॥ भ्रातरीत्यादिना ॥१॥ एवं देवपक्षपातेन कोपेन उत् अतिशयेन ज्वलद्भ्यां को
पाग्निधूमेनेव धूम्रमंबरं निरीक्षमाणः ॥२॥ करालदंष्ट्राभिरुग्रया उग्रया दृष्ट्या दुःप्रेक्ष्यं भ्रकुटीयुक्तं मु

नारद उवाच ॥ भ्रातर्य्येवं विनिहते हरिणा क्रोडमूर्त्तिना ॥ हिरण्यकशिपू राजन्पर्य्यतप्यद्रुषा
शुचा ॥१॥ आह चेदं रुषापूर्णः संदष्टदशनच्छदः ॥ कोपोज्ज्वलद्भ्यां चक्षुर्भ्यां निरीक्षन्धूम्रमंबरं
॥२॥ करालदंष्ट्रोग्रदृष्ट्या दुःप्रेक्ष्यभ्रकुटीमुखः ॥ शूलमुद्यम्य सदसि दानवानिदमब्रवीत् ॥३॥ भोभो
दानवदैतेया द्विमूर्द्धन् त्र्यक्ष शंबर ॥ शतबाहो हयग्रीव नमुचे पाक इल्वल ॥४॥ विप्रचित्ते मम व
चः पुलोमन् शकुनादयः ॥ शृणुतानंतरं सर्वे क्रियतामाशु मा चिरं ॥५॥ सपत्नैर्घातितः क्षुद्रैर्भ्राता
मे दयितः सुहृत् ॥ पार्ष्णिग्राहेण हरिणा समेनाप्युपधावनैः ॥६॥ तस्य त्यक्तस्वभावस्य घृणेर्माया
वनौकसः ॥ भजंतं भजमानस्य बालस्येवास्थिरात्मनः ॥७॥ ॥ ॥ ॥

खं यस्य सः ॥३।४।५॥ समेनापि उपधावनैर्भजनैः निमित्तभूतैः पार्ष्णिग्राहेणासता ॥६॥ एवं त्यक्तः स्वभावः
स्वमहत्त्वं येन तस्य घृणेः शुद्धतेजोमयस्यापि मायया वनौकसः वराहरूपस्य सतः ॥ अस्थिरात्मनः
अनवस्थितचित्तस्य कुतः यो यो भजति तं तं भजमानस्य अनुसरतः ॥७॥ ॥ राम·
५

व शिवशर्मणः पुराणांतरे वैकुंठवासङ्गः पुनरावर्त्तनमपि अतो विरोध इति चेन्न। यत्र शिवशर्मणो वासस्तत्तु वि
ष्णोर्लीलाविनोदस्थाने किंचित्साम्येन वैकुंठपदप्रयोगः न तु तस्य वैकुंठत्वं तत्र च भौतिकत्वेन ब्रह्मांडांतर्गतत्वात्
अत एव पुनरावृत्तिरपि। यथा अलकासमीपे हिमाचलशिखरे शिवक्रीडास्थाने कैलासपदप्रयोगः॥ वैकुंठस्य तु
शुद्धसत्वमयत्वेन ब्रह्मांडाद्बहिर्भूतत्वेन च सत्यज्ञानानंदमयत्वात्तत्र गतानां निवृत्तत इति न किंचिद्विरुद्धमित्यर्थः॥

हिरण्यकशिपुः पुत्रं प्रह्लादं केशवप्रियं। जिघांसुरकरोन्नानायातनामृत्युहेतवे॥४१॥ सर्वभूतात्मभूतं
२ तृ तं प्रशांतं समदर्शनं। भगवत्तेजसा स्पृष्टं नाशक्नोद्धंतुमुद्यमैः॥४२॥ ततस्तौ राक्षसौ जातौ केशिन्यां विश्रवः ५२
सुतौ। रावणः कुंभकर्णश्च सर्वलोकोपतापनौ॥४३॥ तत्रापि राघवो भूत्वा न्यहनच्छापमुक्तये। रामवीर्यं
श्रोष्यसि त्वं मार्कंडेयमुखात्प्रभो॥४४॥ तावेव क्षत्रियौ जातौ मातृष्वस्रात्मजौ तव। अधुना शापनि
र्मुक्तौ कृष्णचक्रहतांहसौ॥४५॥ वैरानुबंधतीव्रेण ध्यानेनाच्युतसात्मतां। नीतौ पुनर्हरेः पार्श्वं ज
ग्मतुर्विष्णुपार्षदौ॥४६॥ युधिष्ठिर उवाच। विद्वेषो दयिते पुत्रे कथमासीन्महात्मनि। ब्रूहि मे भग
वन्येन प्रह्लादस्याच्युतात्मता॥४७॥ इति श्रीभा० सप्तमस्कंधे नारदयुधिष्ठिरसंवादे प्रथमोध्यायः॥१॥

हिरण्यकशिपोर्विद्वेषकारणं सूचयति हिरण्यकशिपुः पुत्रमिति॥४१॥ सर्वभूतानामात्मभूतं कुतः समं द्र
ष्टैव परपतीतिन थानं॥ अतः प्रशांतं द्वेषादिरहितं अत एव भगवत्तेजसा स्पृष्टं व्याप्तं॥ उद्यमैः शस्त्रप्रहा
रादिभिः॥४२॥ विश्रवसः सुतौ॥४३॥ न्यहनत हतवानित्यर्थः॥ तर्हि तदेव कथनीयमित्युत्सुकं प्रत्याह॥ राम
वीर्यमिति॥४४॥ कृष्णचक्रेण हतमंहो ययोस्तौ तयोः पापमेव हतं न तु ताविमर्थः॥४५॥४६॥ येन कारणे
न प्रह्लादस्याच्युतात्मता॥ अच्युते कचित्तत्वं तदपि ब्रूहीति शेषः॥४७॥ इति श्रीभा० स० स्कंधे प्रथमोध्यायः॥१॥

भा·स· ६

खनित्रैः खननसाधनैः ॥ आजीव्यान् उपजीव्यान् ॥ शरणानि गृहाणि ॥१४॥ विप्रकृते उपद्रुते यज्ञभागानामभावात्
दिवं परित्यज्य ॥१५॥ तदेवं प्रजानां कदनं दानवेषु कुर्वत्सु स्वयं स्वर्गराज्यादिसाधयितुं तपस्तप्तुकामः प्र
थमं यत्कृतवान् तदाह ॥ हिरण्यकशिपुरित्यादिना ॥ कटोदकं प्रेताय प्रदेयमुदकं आदिशब्दात् प्रेतश्रा

6

केचित्खनित्रैर्बिभिदुः सेतुप्राकारगोपुरान् ॥ आजीव्यांश्चिच्छिदुर्वृक्षान् केचित्परशुपाणयः ॥ प्रादह
न् शरणान्येके प्रजानां ज्वलितोल्मुकैः ॥१४॥ एवं विप्रकृते लोके दैत्येंद्रानुचरैर्मुहुः ॥ दिवं देवाः परि
त्यज्य भुवि चेरुरलक्षिताः ॥१५॥ हिरण्यकशिपुर्भ्रातुः संपरेतस्य दुःखितः ॥ कृत्वा कटोदकादीनि भ्रा
तृपुत्रानसांत्वयत् ॥१६॥ शकुनिं शंबरं धृष्टं भूतसंतापनं वृकं ॥ कालनाभं महानाभं हरिश्मश्रुमथो
त्कचं ॥१७॥ तन्मातरं रुषाभानुं दितिं च जननीं गिरा ॥ श्लक्ष्णया देशकालज्ञ इदमाह जनेश्वर ॥१८॥ हिर
ण्यकशिपुरुवाच ॥ अंबांब हे वधूः पुत्रा वीरं मार्हथ शोचितुं ॥ रिपोरभिमुखे श्लाघ्यः शूराणां वध ईप्सि
तः ॥१९॥ भूतानामिह संवासः प्रपायामिव सुव्रते ॥ दैवेनैकत्र नीतानामुन्नीतानां स्वकर्मभिः ॥२०॥

द्धं च ॥१६॥१७॥ हे वधूः इति भ्रातुर्भार्यां संबोधयति ॥१९॥ भवतु नाम तस्य श्लाघ्यो वधः तथाप्यस्माकं तावत्
बंधुर्गत एवेति चेत्तत्राह ॥ भूतानामिति दैवेन प्राचीनकर्मणा एकत्र नीतानां संयोजितानां पुनश्च स्वैः
स्वैः कर्मभिरुन्नीतानां वियोजितानां ॥२०॥ राम· ६

तस्य रुधिरेणायावत्तर्पयिष्यामिताव घ्नुयं भुवं यातेतिननीयेनाच्चयः॥८॥ ननु देवैस्तद्वधः कारितः॥ अतस्तेकिं
नहन्यंतेतत्राह॥ तस्मिन्कूटेकपटे॥ अहितेप्रतिपन्ने कूटमीहितंयस्येतिवानयेअदृश्येसतिदेवाः शुष्यं। ति
स्वयमेवनाशंयास्यंति॥ कुतः विस्मुखप्राणायेषांते॥९॥ तपोयज्ञादियुक्तान्सदयधंयातघत॥१०॥ ननुतैः कि
मपराद्धंतत्राह विप्रमुरिति॥ द्विजानांक्रियाअनुष्ठानेमूलंयस्यसः॥ यतोसोयज्ञोधर्ममयश्चपरायणंपर

मकूलमिन्द्रगीवस्पमूर्शिणारुधिरेणावै॥ रुधिरप्रियंतर्पयिष्येभ्रातरंमेगतव्यथः॥८॥ तस्मिन्कूटेहिते
नश्येक्तमूलेवनस्पतौ॥ विटपाइव शुष्यंतिविष्णुप्राणादिवौकसः॥९॥ तावघातभुवंपूर्यविप्रर्त्तेन्त्रसमे
धितां॥ सूदयध्वंतपोयज्ञस्वाध्यायव्रतदानिनः॥१०॥ विष्णुर्द्विजक्रियामूलोयज्ञोधर्ममयः पुमान्॥ देव
र्षिपितृभूतानांधर्मस्यचपरायणं॥११॥ यत्रयत्रद्विजागावोवेदावर्णाश्रमाः क्रियाः तंतंजनपदंयातसंदी
पयतवृश्चत॥१२॥ इतितेभर्तृनिर्देशमादायशिरसादृताः॥ तथाप्रजानांकदनंविदधुः कदनप्रियाः॥१३॥
पुरग्रामव्रजोद्यानक्षेत्रारामाश्रमाकरान्॥ खेटखर्वटघोषाश्चददहुः पत्तनानिच॥१४॥

मञ्जाश्रयः॥ अतोय
ज्ञरूपस्यविष्णोर्मूलत्वात्मामनादृत्यतदाश्रयाणां घ्नतेवध्याइतिभावः॥११॥ तस्मात्परमंमंत्रंशृणुतेत्याहय
त्रयत्रेति॥ संदीपयतदहतवृश्चतछेदंकुरुत॥१२॥ पुरंहट्टादिमत्ग्रामस्तद्रहितः॥ व्रजोगवांवासः उद्यानंकृत्रि
मंवनंक्षेत्रंव्रीह्यादेः आरामोकृत्रिमंवनं॥ आश्रमऋषीणांस्थानं॥ आकरोरत्नादीनांखेटः कृषिबलानांवासः खर्व
टोगिरिद्रोण्याश्रयोग्रामः घोष आभीराणांवासः पत्तनंराजधानी॥१४॥

भा·प· ७ अत्रापि शोकहेतुं विनाशत्वेवायं शोक इत्यस्मिन्नर्थे प्रेतस्य मृतस्य तस्य ये बांधवास्तेषां च ॥२६॥ उपासत तत्स
मीपे आवृत्य स्थिताः ॥२७॥ विशीर्णं रत्नमयं कवचं यस्य ॥ विभ्रष्टानि आभरणानि स्रजश्च यस्य शरेण नि
र्भिन्नं हृदयं यस्य असृजा रक्तेन आविलं लिप्तं ॥२८॥ प्रकीर्णा केशा यस्य ध्वस्ते अक्षिणी यस्य रभसा संरं

अत्राप्युदाहरंतीममितिहासं पुरातनं ॥ यमस्य प्रेतबंधूनां संवादं तन्निबोधत ॥२६॥ उशीनरे
ष्वभूद्राजा सुयज्ञ इति विश्रुतः ॥ सपत्नैर्निहतो युद्धे ज्ञातयस्तमुपासत ॥२७॥ विशीर्णरत्नकव
चं विभ्रष्टाभरणस्रजं ॥ शरनिर्भिन्नहृदयं शयानमसृगाविलं ॥२८॥ प्रकीर्णकेशं ध्वस्ताक्षं रभसाद
ष्टदच्छदं ॥ रजःकुंठमुखांभोजं छिन्नायुधभुजं मृधे ॥२९॥ उशीनरेंद्रं विधिना तथा कृतं पतिं महिष्यः
प्रसमीक्ष्य दुःखिताः ॥ हताः स्म नाथेति करैरुरो भृशं घ्नंत्यो मुहुस्तत्पदयोरुपापतन् ॥३०॥ रुदंत्य
उच्चैर्दयितांघ्रिपंकजं सिंचंत्य अस्रैः कुचकुंकुमारुणैः ॥ विस्रस्तकेशाभरणाः शुचं नृणां सृजंत्य आ
क्रंदनया विलेपिरे ॥३१॥ अहो विधात्राकरुणेन नः प्रभो भवान्प्रणीतो दृगगोचरां दशां ॥ उशीनराणा
मसि वृत्तिदः पुरा कृतोधुना येन शुचां विवर्द्धनः ॥३२॥

भेण दष्टो दच्छदः ओष्ठो येन रजसा कुंठं आवृतं
मुखांभोजं यस्य छिन्नमायुधं भुजश्च यस्य ॥२९॥ तस्य पादयोरुपसमीपे आसमंतात् अपतत ॥३०॥३१॥
विलापमेवाह ॥ अहो इति द्वाभ्यां ॥ अकरुणत्वमेवाह दुःदृशामगोचरां दशां येन भवान्प्रणीतो गमितः तेन राम· ७
विधात्रा त्वमधुना शुचां विवर्द्धनः कृतो सीत्यन्वयः ३२

एवंलोकदुःखशोकंनिवार्यतत्त्वदृष्ट्यावारयतिनित्यइति॥नित्यःमृत्युशून्यः॥अव्ययः॥अपक्षयशून्यः॥शुद्धःनिर्मलःस र्वगःसर्वगतः॥सर्ववित्सर्वज्ञश्चसर्वत्रहेतुःपरोदेहादिव्यतिरिक्तः॥अतोमृतइतिकुशइतिमलिनइतिवि युक्तइतिभ्रमः॥इतिशोकोनकार्यइत्यर्थः॥कथंतर्हितस्यसंसारःतत्राहधत्तइति॥आत्मनोमायया स्वाक्रिय यालिंगंधत्तेगुणान्उच्चावचान्देहानसुखदुःखादीन्वाविशेषेणसृजन्स्वीकुर्वन्लिंगशरीरोपाधिः

नित्यआत्माव्ययःशुद्धःसर्वगःसर्ववित्परः॥धत्तेसावात्मनोलिंगंमाययाविसृजन्गुणान्॥२१॥ यथांभसाप्रचलतातरवोपिचलाइव॥चक्षुषाभ्राम्यमाणेनदृश्यतेचलतीवभूः॥२२॥एवंगुणै र्भ्राम्यमाणेमनस्यविकलःपुमान्॥यातितत्साम्यतांभद्रेह्यलिंगोलिंगवानिव॥२३॥एषआत्मवि पर्यासोह्यलिंगेलिंगभावना॥एषप्रियाप्रियैर्योगोवियोगःकर्मसंसृतिः॥२४॥संभवश्चविनाश श्चशोकश्चविविधःस्मृतः॥अविवेकश्चचिंताचविवेकास्मृतिरेवच॥२५॥

संसारइत्यर्थः॥२१॥

एतत्सदृष्टांतंप्रपंचयति॥यथेतिचतुर्भिःतरवःप्रतिबिंबिताः॥उपाधिधर्माउपहितेभवंतीतिदृ ष्टांतमुक्त्वाअहंकारधर्माआत्मन्यभवंतीतिदृष्टांतमाह॥चक्षुषेति॥२२॥अविकलःपरिपूर्णएवतत्साम्य तांमनःसमतांमिथ्या॥२३॥लिंगभावनादेहाभिमानःएषआत्मनोविपर्यासःअन्यथाभावः॥तमेवाह॥प्रियै र्योगःअप्रियैर्योगश्चकर्मचसंसृतिश्चनानागर्भेषुप्रवेशः॥२४॥ततश्चसंभवउत्पत्तिःविवेकस्यऽस्मृतिः

भा·स·
८

नन्वतस्यरक्षणेकिंप्रयोजनंनकिंचिदपि॥किंतुक्रीडैवकेवलमित्याह॥यद्इदंविश्वंसृजतिरक्षतिसंहर

यदृच्छयेशःसृजतीदमव्ययोयएवरक्षत्यवलुंपतेचयः॥
तस्याऽबलाःक्रीडनमाहुरीशितुश्चराचरंनिग्रहसंग्रहेप्रभुः
४ ॥३८॥पथिच्युतंतिष्ठतिदिष्टरक्षितंगृहेस्थितंतद्विहतंविन
श्यति॥जीवत्यनाथोऽपितदीक्षितोवनेगृहेऽपिगुप्तोऽस्य
हतोनजीवति॥३९॥ ॥ ॥

तिचभोअबलाःतस्येशितुश्चराचरंक्रीडासाधनमाहुः॥अतःसएवनिग्रहेसंहारेसंग्रहेपालनेचप्र
भुः॥३८॥प्रभुत्वमेवान्वयव्यतिरेकाभ्यांदर्शयति।पथीतिदिष्टेनदैवेनईश्वरेणरक्षिते।तेनेश्वरेणविहतं रा·म·
अस्यहन्तःतेनोपेक्षितः॥३९॥ ८

त्वयासुहृत्तमेनविनावयंकथंस्यामभवेमजीवेम॥अतःहेवीरयत्रत्वंयास्यसितत्रतेअनुयानंअनु
गमनंतवपादयोःशुश्रूषांकुर्वतीनामस्माकंदिशदेहि॥३३॥निर्हारंदाहार्थंनयनंअस्तंअस्ताचलंप्रति
३४॥परिदेवितंरोदनंस्वपुर्यामेवाश्रुत्यपक्रुत्वा॥३५॥तत्रस्वयमेवोपागतोयमस्तानाह॥अहोइत्यादिना
वयसाअस्मत्तोधिकानामपिलोकस्यविधिंजन्ममरणादिप्रकारंविपश्यतामपिविमोहमेवाह॥यत्रय

त्वयाकृतज्ञेनवयंमहीपतेकथंविनास्यामसुहृत्तमेनते॥तत्रानुयानंतववीरपादयोःशुश्रूष
तीनांदिशयत्रयास्यसि॥३३॥एवंविलपतीनांवैपरिगृह्यमृतंपतिं॥अनिच्छतीनांनिर्हारमर्कोस्तं
संन्यवर्त्तत॥३४॥तत्रहप्रेतबंधूनामाश्रुत्यपरिदेवितं॥आहतान्बालकोभूत्वायमःस्वयमुपा
गतः॥३५॥यमउवाच॥अहोअमीषांवयसाधिकानांविपश्यतांलोकविधिंविमोहः॥यत्रागतस्त
त्रगतंमनुष्यंस्वयंसधर्माअपिशोचंत्यपार्थं॥३६॥अहोवयंधन्यतमापदत्रत्यक्ताःपितृभ्यांनवि
चिंतयामः॥अभक्ष्यमाणाअबलावृकादिभिःसरक्षितारक्षतियोहिगर्भे॥३७॥

स्मात् अव्यक्तादागतः
तत्रैवगतमपार्थंशोचंति॥तदुक्तंगीतासु अव्यक्तादीनिभूतानिव्यक्तमध्यानिभारत॥अव्यक्तनिधनान्येव
तत्रकापरिदेवनेति॥किंच॥स्वयमपिसधर्माःतेनसहसमानोमृत्युलक्षणोधर्मोयेषांतथाभूताअपि
३६॥अबलादुर्बलाअपिवृकादिभिरभक्ष्यमाणावयं॥तत्रहेतुःयोंतर्गर्भेरक्षतिसएवहिविश्वंरक्षितारक्षति॥३७॥

भा· स·
६

किंच॥ हे मूढाः यमनुशोचथ सोयं युष्मत्भर्त्ता सुयज्ञः शेते किमिति शोचथ॥ न ह्येतावंतं कालमसौ प्राणोतिश्र
नेतरं प्रतिवक्ति च॥ इदानीं तस्यादर्शनमात्रमिति शोचाम इति चेत्स तु शोचनीयो न भवति प्रागपि तस्याद
र्शनादित्याह॥ यः श्रोतेति॥४३॥ ननु मुखनासिकासंचारी प्राणः श्रोता वक्ता च दृष्ट एव॥ नासौ श्रोता वक्ता च॥
अचेतनत्वादित्याह॥ न श्रोतेति महानसुः सर्वेंद्रियचेष्टाहेतुः अतएव मुख्यः प्राणो वै मुख्य इति श्रुतेः कस्त

9

सुयज्ञो नन्वयं शेते मूढा यमनुशोचथ॥ यः श्रोता योनुवक्तेह स न दृश्येत कर्हिचित्॥४३॥
न श्रोता नानुवक्तायं मुख्योप्यत्र महानसुः॥ यस्त्विहेंद्रियवानात्मा स चान्यः प्राणदेहयोः॥४४॥
भूतेंद्रियमनोलिंगान्देहानुच्चावचान्विभुः॥ भजत्युत्सृजति ह्यन्यस्तच्चापि स्वेन तेजसा॥४५॥

र्हि वक्ता श्रोता च तत्राह॥ यस्त्विह देहे इंद्रियैस्तत्तदर्थद्रष्टा आत्मा स तु प्राणदेहाभ्यामचेतनाभ्यामन्य
एव चेतनः॥४४॥ ननु चेतनत्वे अन्यत्वे च न स्यादहं कृशः स्थूलः काणो बधिर इत्यादिदेहधर्मोपलब्धिः
कुतस्तत्राह॥ भूतेंद्रियमनोभिर्लिंगैर्ये तल्लक्ष्यंत इति तथा तान्देहान्तेभ्योन्य एव भजति॥ अहमिति
मन्यते॥ नर्हि कथं मोक्षस्तत्राह॥ तच्च भजनं स्वेन तेजसा विवेकबलेन उत्सृजत्यपि हि इत्यनुभवं प्रमा
णयति॥४५॥ राम· ६

तदेवमात्मनो जन्ममरणादिकमंगीकृत्य पराधीनत्वान्न शोकः कार्य इत्युक्तं इदानीं तु देहानामेव जन्मादि न त्वात्मन इ
त्याह त्रिभिः भूतानि देहाः निजयोनिः स्वकारणभूतं लिंगशरीरं तत्र निमित्ते॥ भवंति जायंते तेन भवंति नश्यंति च
सर्वशः देवादिदेहा अपि तत्र तदा प्रकृतौ देहे स्थितोप्यात्मा तस्या गुणैः देहधर्मैर्जन्मादिभिर्न बध्यते न युज्य
ते यतः अन्यतमो देहादन्यतमो विलक्षणः॥४०॥ न च देहस्य स्थूलदृश्यादीनवैलक्षण्यं प्रतीयते तत्राह॥ इदं
मोहजं अविवेकादात्मत्वेन ज्ञातं वस्तुतस्तु पृथगेव यतः इयं तद्दृश्यं॥ भौतिकं च यथा गृहमित्यन्वयः॥ अ
त्रैवं प्रयोगः इदं शरीरं भौतिकाच्च पुरुषाच्छरीरं भिन्नं दृश्य॥ त्वात् भौतिकत्वाच्च यथाऽन्यत्ता विवेकिनं आत्मत्वे

भूतानि तैस्तैर्निजयोनिकर्मभिर्भवंति काले न भवंति सर्वशः॥ न तत्र हात्मा प्रकृतावपि स्थित
स्तस्या गुणैरन्यतमो निबध्यते॥४०॥ इदं शरीरं पुरुषस्य मोहजं यथा पृथग्भौतिकमीयते गृहं
यथौदकैः पार्थिवतैजसैर्जनः कालेन जातो विकृतो विनश्यति॥४१॥ यथानलो दारुषु भिन्न ईय
ते यथाऽनिलो देहगतः पृथक्स्थितः॥ यथा नभः सर्वगतं न सज्जते तथा पुमान्सर्वगुणाश्रयः परः॥४२

नाभिमतमपि गृहं ततः पृथक् तद्वदिति॥ भौतिकत्वानुमानं विवृण्वन्नेवात्मनो जन्माद्यभावमुपसंहर
यथा औदकैः परमाणुभिर्जातो बुद्बुदादिः यथा च पार्थिवैर्जातो घटादिः यथा च तैजसैर्जातः कुंडलादि
र्विनश्यति॥ तथा तैरेव त्रिविधैः परमाणुभिर्जातो जनो देह एव विकृतः स विनश्यति न त्वात्मेत्यर्थः॥४१
पृथगवस्थानाभावेऽपि भिन्नत्वे दृष्टान्तद्वयमाह॥ यथानलो दारुष्वेव स्थितोऽपि दाहकत्वेन प्रकाशकत्वे
न भिन्न एव प्रतीयते यथा च देहगतोऽप्यनिलो नासिकादिषु पृथक्स्थित एव प्रतीयते॥ देहस्थत्वेऽप्यात्म
नस्तद्धर्मयोगाभावे दृष्टान्तमाह यथा नभो न सज्जते क्वापि संगं न प्राप्नोति॥ तथा पुमानपि सर्वेषां गु
णानां देहेंद्रियादीनामाश्रयः नैवाश्रितो वा परः पृथगेवेत्यर्थः॥४२॥ ॥

शिचस्तं तां ज्वालस्य सत्त्वेसज्जतबंधं प्राप आपन्नां आपदं प्राप्तां ॥५१॥ आकरुणायासर्वतोनुकंपया ॥५२॥ आत्मनोदे
हस्याईन विधुरायुषा भार्याम्हम्म जीवितेनानेन दुःखयथा भवत्येव जीवता किंमे प्रयोजनं ॥ अप्रतो मां मापिका मनप

सासज्जतशिचस्तत्तां मद्विषी कालयंत्रिता ॥ कुलिंगस्तां तथापन्नां निरीक्ष्य भृशदुःखितः ॥ स्नेहादकल्पः कृ
पणः कृपणां पर्यदेवयत् ॥५१॥ अहो अकरुणो देवः स्त्रियाकरुणया विभुः ॥ कृपणं मानुशोचंत्या दीन
या किं करिष्यति ॥५२॥ कामं नयतु मां देवः किमर्द्धेनात्मनो हि मे ॥ दीनेन जीवता दुःखमनेन विधुरायु
षा ॥५३॥ कथं त्वजातपक्षांस्तान्मातृहीनान् बिभर्म्यहं ॥ मंदभाग्याः प्रतीक्षंते नीडे मे मातरं प्रजाः ॥५४॥
एवं कुलिंगं विलपंतमारात्प्रियावियोगातुरमश्रुकंठं ॥ सएव तं शाकुनिकः शरेण विव्याध कालप्रहि
तो विलीनः ॥५५॥ एवं यूयमपश्यंत्य आत्मापायमबुद्धयः ॥ नैनं प्राप्स्यथ शोचंत्यः पतिं वर्षशतैरपि ॥५६॥
हिरण्यकशिपुरुवाच ॥ बाल एवं प्रवदति सर्वे विस्मितचेतसः ॥ ज्ञातयो मेनिरे सर्वमनित्यमयथो-
त्थितं ॥५७॥ यम एतदुपाख्याय तत्रैवांतरधीयत ॥ ज्ञातयोपि सुयज्ञस्य चक्रुर्यत्सांपरायिकं ॥५८॥ ततः शो
चत मा यूयं परं चात्मानमेव च ॥ क आत्मा कः परो वात्र स्वीयः पारक्य एव वा ॥ स्वपराभिनिवेशेन विनाऽ
ज्ञानेन देहिनां ॥५९॥ नारद उवाच ॥ इति दैत्यपतेर्वाक्यं दितिराकर्ण्य सस्नुषा ॥ पुत्रशोकं क्षणात्त्य
क्त्वा तत्त्वे चित्तमधारयत् ॥६१॥ इति श्रीभागवते महापुराणे सप्तमस्कंधे द्वितीयोऽध्यायः ॥२॥ ॥

तिस्त्वयः ॥५३॥ नजाताः पक्षा येषां तान् कथं बिभर्मि यो ध्यामि मे प्रजा मातरं प्रतीक्षंते ॥५४॥ शाकुनिकः पक्षिहंता
निलीनः सन् ॥५५॥ आत्मापायं स्वमृत्युं ॥५६॥ अपृथोत्थितं मिथ्यैवाविर्भूतं ॥५७॥ सांपरायिकं परलोककृत्यं ॥५८॥ अ
शोचतेति पाठे अडागम आर्षः स्वः परइत्यभिनिवेशएवाज्ञानं तेन विना ॥५९॥ सस्नुषा स्नुषया सहिता ॥६०॥

ननुविवेकानंतरमप्याहारादिकर्मसुप्रवृत्तेर्बंधः स्यादेवेत्यतआह॥ यावल्लिंगशरीरेणाच्चितः तदभिमानवानात्माभ
वतितावदेवतस्यतत्कर्मनिबंधहेतुर्भवति॥ ततोविपर्ययः देहधर्मभा त्त्वं॥ ततः क्लेशश्चानुवर्त्तते॥ ननुलिंगाभि
मानेनिवृत्तेपि यतोयंमायायोगो विपर्ययादिर्मायया पुन्यतइतितथानपरमार्थ इत्यर्थः॥४६॥ ननुसुखदुःखादी
नांतत्साधनानांचसत्यत्वप्रतीतेः कुतोयामामयत्वं॥ नथाचबहवोवादिनः सत्यत्वमेववदंति॥ तत्राह॥ वितथो

यावल्लिंगाच्चितोत्यात्मातावत्कर्मनिबंधनं॥ ततोविपर्ययः क्लेशोमायायोगोनुवर्त्तते॥४६॥ वितथा
भिनिवेशोयंयद्गुणेष्वर्थदृग्वचः॥ यथामनोरथः स्वप्नः सर्वमैंद्रियकंमृषा॥४७॥ अथनित्यमनित्यंवाने
हशोचंतितद्विदः॥ नान्यथाशक्यतेकर्तुंस्वभावःशोचतामिति॥४८॥ लुब्धकोविपिनेकश्चित्पक्षिणांनि
र्मितोंतकः॥ वितत्यजालंविदधे तत्रतत्रप्रलोभयन्॥४९॥ कुलिंगमिथुनंतत्रविचरत्समदृश्यत॥ तयोः
कुलिंगीसहसालुब्धकेनप्रलोभिता॥५०॥

मिथ्याभूतोऽयमभिनिवेशः कोसौगुणेषुतत्कार्येषुसुखादिषुअ
र्थः परमार्थइतिदृक्वचश्चेतियत्कुतइत्यतआह॥ यथेति॥४७॥ उपसंहरति॥ अथतस्मान्नित्यमात्मानं
अनित्यंदेहंवा॥ नहिदः नित्यमनित्यंचजानंतः नतेवमुपदेश्यारोपिशोचंतोदृश्यंते॥ तत्राह॥ नान्यथेति॥ स्व
नदारभावात्स्वभावोननिवर्त्ततइत्यर्थः॥४८॥ स्वयंसधर्मो अपीतियदुक्तंतत्रेतिहासमाह॥ लुब्धक
इत्यादिना॥ पक्षिणामंतकइश्वरेणनिर्मितः सन्यत्रयत्रतत्रतत्रतान्प्रलोभयन्जालंविस्तार्यविशेषेण
धतवान्पागतरेतेषामामिषादिभिःप्रलोभनंकृतवानित्यर्थः॥४९॥ कुलिंगः कदभट्टोपक्षिविशेषः कुलिंगया

भा॰ टी॰ ११

भा·स· वृषणस्तस्मिन्द्वेषमुत्पादयितुं तत्संकल्पमाह ॥ तस्येति चतुर्भिः ॥ अथाप्यस्माभिर्निवेदितं त्वया श्रूयतां ८ तपो
११ योगयोः समाधिना निष्ठया ॥ सर्वधिष्ण्येभ्यः श्रेष्ठं निजासनं सत्यलोकं यथा अध्यास्ते अधितिष्ठति ॥ ९ तत्तथै
वात्मनः साधयिष्यामि ॥ ननु ब्रह्मणः अतिदीर्घायुषा तपस्त्वात तत्साधितं अन्यः कुतस्तत्साधयेत तत्राह
कालात्मनोरिति ॥ यद्यप्यायुषा कल्पत्वेन दृढो वारं वारं क्षिपेत तथापि कालस्यात्मनश्च नित्यत्वात् बहुभि
र्जन्मभिस्तपस्तत्साधयिष्याम्येवेति ॥ १० वेदेद्रमानेनेति पद्ये तस्य फलमाह ॥ अन्यथेति ॥ सुरासुरादिवि

तस्यायं किल संकल्पश्चरतो दुश्चरं तपः ॥ श्रूयतां किं न विदितस्तवाथापि निवेदितं ॥ ८ सृष्ट्वा चराचर
मिदं तपोयोगसमाधिना ॥ अध्यास्ते सर्वधिष्ण्येभ्यः परमेष्ठी निजासनं ॥ ९ तदहं वर्द्धमानेन तपोयोगस
माधिना ॥ कालात्मनोश्च नित्यत्वात्साधयिष्ये तथात्मनः ॥ १० अन्यथेदं विधास्येऽहमयथापूर्वमोजसा ॥
किमन्यैः कालनिर्धूतैः कल्पान्ते वैष्णवादिभिः ॥ ११ इति शुश्रुम निर्बंधं तपः परममास्थितः ॥ विधत्स्वा
नंतरं युक्तं स्वयं त्रिभुवनेश्वर ॥ १२ तवासनं द्विजगवां पारमेष्ठ्यं जगत्पते ॥ भवाय श्रेयसे भूत्यै
क्षेमाय विजयाय च ॥ १३ इति विज्ञापितो देवैर्भगवानात्मभूर्नृप ॥ परीतो भृगुदक्षाद्यैर्ययौ दैत्येश्वराश्र
मं ॥ १४ ॥

न्यथेन अपथा पूर्वं पुण्यपापादिव्यत्ययेन इदं जगद्विधास्यामि ॥ वैष्णवादिभिः ध्रुवादिपदैः किं प्रयोजनं अत
स्तदेव साधयिष्यति ॥ ११ इति त्वत्पदापहरणे तस्य निर्बंधं शुश्रुम अतएवासौ तपः परममास्थितः ॥ यदत्र
युक्तं तत् अनंतरमेव विधत्स्व ॥ १२ अन्यथा तवस्थानभ्रंशे सति साधुनाम नियंस्या दिति शोचंत आह ॥ राम·
तव पारमेष्ठ्यमिदमासनं द्विजानां गवां च भवाय उद्भवाय श्रेयसे सुखाय भूत्यै ऐश्वर्यप्राप्त्यै क्षेमाय तत्परिपा ११
लनाय विजयाय उत्कर्षाय ॥ १३ ॥ १४ ॥

तृतीये तस्य तपसा तप्तं त्रिजगद्विधिः । आगत्य विस्मितस्तेन संस्तुतः स वरानदात् ॥ तदेवं साधूनां कदनेदानवानां दिश्य बंधुनाशोकं तत्त्वनिरूपणेनापनीय यत्कृतवांस्तदाह ॥ हिरण्यकशिपुरित्यादिना । अप्रतिद्वंद्वं प्रतिपक्षहीनं । एकराजं एकमेव राजानं व्यधित्सत कर्तुमैच्छत् ॥१॥ ऊर्ध्वौ बाहू यस्य नभसि दृष्टिर्यस्य । पादांगुष्ठेनाश्रिता अवनिर्येन ॥२॥ जटानां दीधितिभिः कांतिभिः अंशुभिः रश्मिभिः प्रलय

नारद उवाच ॥ हिरण्यकशिपू राजन्नजेयमजरामरं । आत्मानमप्रतिद्वंद्वमेकराजं व्यधित्सत ॥१॥ स तेपे मंदरद्रोण्यां तपः परमदारुणं ॥ ऊर्ध्वबाहुर्नभोदृष्टिः पादांगुष्ठाश्रितावनिः ॥२॥ जटादीधितिभी रेजे संवर्त्तार्क इवांऽशुभिः ॥ तस्मिंस्तपस्तप्यमाने देवाः स्थानानि भेजिरे ॥३॥ तस्य मूर्द्ध्नः समुद्भूतः सधूमोऽग्निस्तपोमयः ॥ तिर्यगूर्द्धमधो लोकानतपद्विष्वगीरितः ॥४॥ चुक्षुभुर्नद्युदन्वंतः सद्वीपाद्रिश्चचाल भूः ॥ निपेतुः सग्रहास्ताराजज्वलुश्च दिशो दश ॥५॥ तेन तप्ता दिवं त्यक्त्वा ब्रह्मलोकं ययुः सुराः ॥ धात्रे विज्ञापयामासुर्देव देव जगत्पते ॥६॥ दैत्येंद्रतपसा तप्ता दिवि स्थातुं न शक्नुमः ॥ तस्य चोपशमं भूमन् विधेहि यदि मन्यसे ॥ लोका न यावन्नंक्ष्यंति बलिहारास्तवाऽभिभो ॥७॥

कर्त्ता अर्क इव रेजे ॥ पूर्वं ये अलक्षिताः संतो भुवि चेरुस्ते देवाः पुनः स्वानि स्थानानि भेजिरे ॥३॥ विष्वगीरितः सर्वतः प्रसृतः सन् ॥४॥ द्वीपैरद्रिभिश्च सहिता भूश्चलिता ॥५॥ ६ ॥ तव बलिहाराः करप्रदाः ॥ पूजाकारिण इति वा ॥ अभिभवतीत्यभिभुः हे अभिभो सर्वाधिपते यावंतरे भो इति संबोधनं ॥ अभिभो यावन्न नंक्ष्यंतीति संबंधः ॥७॥

हर्षाश्रुणि पुलकोभेदश्चयस्य ॥२५॥ अंधेनान्निविडेन तत्र हेतुः कालसृष्टेन प्रकृतिगुणरूपेणांधेतेन तमसावृ
तमिदं जगत् यः अभिव्यनक् अभिव्यक्तमकरोत् ॥२६॥ यश्च त्रिगुणेनात्मनाइदं सृजति अवति लुंपति च तस्मै
रजः सत्वतमसां धाम्ने आश्रयाय महते परायपरमेश्वराय नमः इति द्वयोरन्वयः ॥२७॥ अत्र च प्रकाशकत्व
जगत्प्रकाशकत्वं तत्कारणत्वं सर्वादिकर्तृत्वं महत्वं परमेश्वरत्वं चेति षड्विधत्वमुक्तं ॥ तदेव प्रपंचयन्न
मस्करोति ॥ नम इति चतुर्भिः बीजाय कारणाय ॥ तत्र हेतुः आद्याय ज्ञानं ज्ञप्तिः ॥ विज्ञानं विषयाकारं ज्ञा
नं मूर्तिर्यस्य तस्मै अनेन स्वप्रकाशत्वं जगत्प्रकाशत्वं च दर्शितं ॥ बीजायेति निमित्तत्वमुक्तं ॥ उपादान

12

उत्थाय प्रांजलिः प्रह्व ईक्षमाणो दृशा विभुं ॥ हर्षाश्रुपुलकोभेदो गिरा गद्गदयागृणात् ॥२५॥ हिरण्यक
शिपुरुवाच ॥ कल्पांते कालसृष्टेन योंधेन तमसावृतं ॥ अभिव्यनक् जगदिदं स्वयंज्योतिः स्वरोचिषा
॥२६॥ आत्मना त्रिवृता चेदं सृजत्यवति लुंपति ॥ रजः सत्वतमोधाम्ने पराय महते नमः ॥२७॥ नम आद्या
य बीजाय ज्ञानविज्ञानमूर्तये ॥ प्राणेंद्रियमनोबुद्धिविकारैर्व्यक्तिमीयुषे ॥२८॥ त्वमीशिषे जगतस्तस्थुषश्च
प्राणेन मुख्येन पतिः प्रजानां ॥ चित्तस्य चित्तैर्मनइंद्रियाणां पतिर्महान् भूतगुणाशयेशः ॥२९॥ ॥ श

विज्ञान

त्वमाह ॥ प्राणादयो ये विकारास्तै रूपैर्व्यक्तिं कार्याकारं ईयुषे प्राप्नुवते ॥२८॥ एवमात्मना त्रिवृता चेत्यनेनोक्तं कार
णत्वं द्विधा दर्शितं ॥ महत्त्वमीश्वरत्वं चाह ॥ त्वमेव जगतो जंगमस्य तस्थुषः स्थावरस्य च ईशिषे नियंता भव
सि ॥ केन मुख्येन प्राणेन सूत्रात्मरूपेण ॥ अतस्त्वं प्रजानां पतिः तासां चित्तस्य चित्तैश्चेतनत्वरिणाम भूताया
श्चेतनायाः मनसश्चेतन्नियम्या नामिंद्रियाणां च पतिः अतस्त्वमेव महान् भूतानामाकाशादीनां तद्गुणा
नां शब्दादिविषयाणां आशयानां तत्तद्वासनानामीशश्च ॥ एतेनैव सर्वत्वं दर्शितं ॥२९॥ ॥

राम
१२

वल्मीकादिभिःप्रतिच्छन्नंप्रथमंनददर्शपश्चात्कथंचिद्विलग्नंप्राहेतिद्वयोरन्वयः आचीर्णासमंताद्भक्षितंमेद
अस्त्वङ्मांसशोणितंचयस्य।१५। अभ्रैरपिहितंछन्नंरविमिवविलक्ष्य।१६।१७। तत्सारंधैर्यंदशोभक्षिका
विशेषैर्भक्षितोदेहोयस्य।१८। निरंबुःनिषिद्धमंबुयेनसःत्यक्तोदकइत्यर्थः।१९। तेनानेनव्यवसायेने

नददर्शप्रतिच्छन्नंवल्मीकतांगतंचकेः॥ पिपीलिकाभिराचीर्णमेदस्त्वङ्मांसशोणितं॥१५॥ तपं
तंतपसालोकान्यथाभ्रापिहितंरविं॥ विलक्ष्यविस्मितःप्राहप्रहसन्हंसवाहनः॥१६॥ ब्रह्मोवाच
उत्तिष्ठोत्तिष्ठभद्रंतेतपःसिद्धोऽसिकाश्यप॥ वरदोहमनुप्राप्तोव्रियतामीप्सितोवरः॥१७॥ अद्राक्षमह
मेतत्तेतत्सारंमहदद्भुतं॥ दंशभक्षितदेहस्यप्राणाह्यस्थिषुशेरते॥१८॥ नैतत्पूर्वर्षयश्चक्रुर्नकरिष्यंति
चापरे॥ निरंबुर्धारयेत्प्राणान्कोवैदिव्यसमाःशतं॥१९॥ व्यवसायेनतेनेनदुष्करेणमनस्विनां॥ तपो
निष्ठेनभवताजितोहमिति नंदन॥२०॥ ततस्तआशिषःसर्वाददाम्यसुरपुंगव॥ मर्त्यस्यतेअमर्त्यस्य
दर्शनंनाफलंमम॥२१॥ नारदउवाच॥ इत्युक्त्वादिभवोदेवोभक्षितांगंपिपीलिकैः॥ कमंडलुजलेनौक्ष
द्दिव्येनाऽमोघराधसा॥२२॥ सतत्कीचकवल्मीकात्सहओजोबलान्वितः॥ सर्वावयवसंपन्नोवज्रसंह
ननोयुवा॥ उत्थितस्तप्तहेमाभोविभावसुरिवैधसः॥२३॥ सनिरीक्ष्यांबरेदेवंहंसवाहमवस्थितं॥
ननामशिरसाभूमौतद्दर्शनमहोत्सवः॥२४॥

वताव्रजितोऽहंतयोनिष्ठेनभवतातुसुतरांजितः॥२०॥ अम
र्त्यस्यममदर्शनमफलंनभवति॥२१॥ आदौभवतीत्यादिभवः॥ औक्षत्प्रोक्षितवान्॥२२॥ वज्रवत्संहननंअं
गदार्ढ्यंयस्य॥ तप्तस्यहेम्नइवआभायस्य॥२३॥ तस्यदर्शनमेवमहानुत्सवोयस्य॥२४॥ ॥

भा॰स॰ ननुब्रह्मांडशरीरस्यममकुतोब्रह्मत्वंकुतोवाब्रह्मांडगर्भत्वादि ॥ तत्राह ॥ व्यक्तंकार्यमिदंतवशरीरंव्यक्तंसत्यमि
१३ तिवा ॥ येनशरीरेणत्वमिंद्रियप्राणमनसांगुणान्विषयान्भुंक्ते किंतुपारमेष्ठ्येपरमैश्वर्यधामनिस्वरूपेस्थि
तएवभुंक्ते ननुस्वरूपतिरोधानेन ॥ अतस्त्वमव्यक्त आत्मानिरुपाधिब्रह्मैवपुराणपुरुषश्चेत्यर्थः ॥ ३३ ॥ ननु
ब्रह्मत्वंपुराणपुरुषत्वंकथमेकस्य ॥ तत्राह द्वे अनंतयेनत्वयाअव्यक्तेनमनोवचनागोचरेणइदंविश्वंततं

व्यक्तंविभोस्थूलमिदंशरीरंयेनेंद्रियप्राणमनोगुणांस्त्वं ॥ भुंक्तेस्थितोधामनिपारमेष्ठ्ये अव्यक्त आत्मा
पुरुषःपुराणः ॥ ३३ ॥ अनंताव्यक्तरूपेणयेनेदमखिलंततं ॥ चिदचिच्छक्तियुक्तायतस्मैभगवतेनमः ॥ ३४ ॥
13 यदिदास्यस्यभिमतान्वरान्मेवरदोत्तम ॥ भूतेभ्यस्त्वद्विसृष्टेभ्योमृत्युर्माभून्ममप्रभो ॥ ३५ ॥ नांतर्बहिर्दि
वानक्तमन्यस्मादपिचायुधैः ॥ नभूमौनांबरेमृत्युर्ननरैर्नमृगैरपि ॥ ३६ ॥ व्यसुभिर्वासुमद्भिर्वासुरासु
रमहोरगैः ॥ अप्रतिद्वंद्वतांयुद्धेऐकपत्यंचदेहिनां ॥ ३७ ॥ सर्वेषांलोकपालानांमहिमानंयथाऽत्मनः ।
तपोयोगप्रभावानांयन्नरिष्यतिकर्हिचित् ॥ ३८ ॥ इतिश्रीभागवतेमहा॰ सप्तमस्कंधेतृतीयोध्यायः ॥ ३ ॥

व्याप्तंतस्मैतुभ्यंभगवते अचिंत्यैश्वर्यायनमः ॥ भगवत्वेहेतुःचिच्छक्तिर्विद्या अचिच्छक्तिर्मायाताभ्यांयुक्ता
येति ॥ ३४ ॥ अन्यस्मात्त्वत्सृष्टव्यतिरिक्तादपि आयुधैर्माभूत् ॥ ३६ ॥ व्यसुभिः अप्राणैः असुमद्भिःसप्राणैः
यथा आत्मनस्तवास्तितथा अप्रतिद्वंद्वतादिकंदेहीतिशेषः ॥ ३७ ॥ तपसायोगेनचप्रभावोयेषांतेषांपत् राम॰
अणिमाद्यैश्वर्यंनरिष्यतिननश्यतितच्चदेहीत्यर्थः ॥ ३८ ॥ सप्तमेस्कंधेतृतीयोध्यायः ॥ ३ ॥ ॥ १३

इदानीं यज्ञप्रवर्त्तकत्वेनांतर्यामित्वेन जगत्पालकत्वमाह। त्वमेव सप्ततंतून् अग्निष्टोमादियज्ञान् वितारयसि। क
थं त्रय्या त्वा वेदत्रयरूपेण। कथंभूतया। चत्वारो होतारो यत्र तत् चातुर्होत्रिकं कर्म तद्विषयया विषया। आत्म
वतां प्राणिनामात्मभूतस्त्वमेवांतरात्मा च अतएवैकः कुतः यतः कविः सर्वज्ञः। तत्कुतः। एकः अखंडः। तत्र हेतुः। अ
नादिः अनंतपारश्चेति। नास्त्यंतः कालतः पारश्च देशतो यस्य सः॥३०॥ कालरूपेण संहर्तृत्वमाह। त्वमेवेति।
लवाद्यैरवयवैः क्षिणोषि क्षपयसि। तदेवं सर्गादिकर्तृत्वेऽपि निर्विकारत्वमेवाह कूटस्थ इति। तत्र हेतवः।
आत्मा ज्ञानरूपः परमेष्ठी परमेश्वरः अजः जन्मशून्यः महान् अपरिच्छिन्नः। किंच जीवलोक एव कर्मवशा

त्वं सप्ततंतून्वितनोषि तन्वा त्रय्या चातुर्होत्रिकविद्यया च। त्वमेक आत्मात्मवतामनादिरनंतपारः
कविरंतरात्मा॥३०॥ त्वमेव कालोऽनिमिषो जनानामायुर्लवाद्यावयवैः क्षिणोषि। कूटस्थ आत्मा परमे
ष्ठ्यजो महांस्त्वं जीवलोकस्य च जीव आत्मा॥३१॥ त्वत्तः परं नापरमप्यनेजदेजच्च किंचिद्व्यतिरिक्त
मस्ति। विद्याः कलास्ते तनवश्च सर्वा हिरण्यगर्भोऽसि बृहत्त्रिपृष्ठः॥३२॥ ॥ ॥

जन्मादिभिर्विक्रियते। त्वं तु तस्य जीवः। जीवनस्य हेतुः। यतस्तस्यात्मा नियंता॥३१॥ न कुतस्तत्राह त्वत्त इ
ति। त्वत्तो व्यतिरिक्तं यदि किंचिद्भवेत्तर्हि तस्मात्तव जन्मादिविकारो नियम्यत्वादिकं वा भवेत्। त्वत्तः परं का
रणं अपरं कार्यं तत्र च एजत् जंगमं अनेजत् स्थावरं च व्यतिरिक्तं नास्ति। बोधकं शास्त्रं व्यतिरिक्तमस्तीति चेत्
न यतः विद्या वेदोपवेदादिविद्यास्थानानि कलाश्च तदंगानि। तवैव तनवः न त्वद्व्यतिरिक्ताः। तत्कुतः। यतः त्व
ं बृहत् ब्रह्मैवासि। तदपि कुतः। तत्राह। हिरण्यरूपं ब्रह्मांडं गर्भे यस्य सः। त्रिपृष्ठः त्रिगुणात्मकस्य प्रधानस्य
पृष्ठे परतः स्थितः अक्षरात्परतः पर इत्यादिश्रुतेः॥३२॥ ॥ ॥ ॥

सुदतीः सुदत्यः॥ ऊर्जितमधिकं चंडं तीव्रं शासनं यस्य॥१२॥ अंग हे राजन् उरुगंधिना उरुगंधेन मधुना सुरया मत्तं अतएव विह्वलं विघूर्णितनेत्रं अद्भितीयस्य नं॥ अशेषधिष्ण्यपाः सर्वलोकपालाः पायनस्य क्रतोः पाणि

तस्मिन्महेंद्रभवने महाबलो महामना निर्जितलोकएकराट् रेमेभिवंद्यांघ्रियुगः सुरादिभिः प्रतापितैरूर्जितचंडशासनः॥१२॥ तमंगमत्तंमधुनो रुगंधिना विवृतताम्राक्षमशेषधिष्ण्यपाः॥ उपासतोपायनपाणिभिर्विना त्रिभिस्तपोयोगबलौजसां पदं॥१३॥ जगुर्महेंद्रासनमोजसास्थितं विश्वावसुस्तुंबुरुरस्मदादयः गंधर्वसिद्धा ऋषयास्तुवन्मुहु विद्याधराप्सरसश्चपांडव॥१४॥ सएववर्णाश्रमिभिः क्रतुभिर्भूरिदक्षिणैः॥ ईज्यमानो हविर्भागानग्रहीत्स्वेनतेजसा॥१५॥ अचकृपच्चातस्या ऽसीन्सप्तद्वीपवतीमही॥ तथा कामदुघा द्यौस्तु नानाश्चर्यपदं नभः॥१६॥ रत्नाकराश्च रत्नौघांस्तत्पत्न्यश्चोहुरूर्मिभिः॥ क्षारसीधुघृतक्षौद्रदधिक्षीरामृतोदकाः॥१७॥ शैला द्रोणीभिराक्रीडं सर्वर्त्तुषु गुणान्द्रुमाः॥ दधार लोकपालानामेक एव पृथक् गुणान्॥१८॥

भिरुपासत॥ त्रिभिर्ब्रह्मविष्णुरुद्रैर्विना॥ पदं आश्रयभूतं॥१३॥ उपासनप्रकारमाह॥ जगुरिति॥१६॥ तत्पत्न्यो नद्यः उहुः वहंतिस्म॥ रत्नाकरानेवाह क्षारेति॥१७॥ आक्रीडं क्रीडास्थानं॥ गुणान् पुष्पफलादीन्॥ सच लोकपालानां पृथग्विधान्गुणान् वर्षणदहनशोषणादीनेकएवदधार॥१८॥ ॥

14

चतुर्थेतुवरान्लब्ध्वाविजित्याखिललोकपान्॥ विष्णुद्वेषेणतान्सर्वान्दैत्येंद्रस्समपीडयत्॥ शतधृतिर्ब्रह्मा॥१॥ ममममत्तः यद्
पियद्यपीमेदुर्लभाः॥२॥ अमोघोनुग्रहोयस्य॥३॥ यदर्थंतपस्तप्तंतदाह॥ एवमित्यादिना॥४॥६॥ सर्वेषांसत्वानांप्राणि

नारदउवाच॥ एवंवृतःशतधृतिर्हिरण्यकशिपोरथ॥ प्रादात्तत्तपसाप्रीतोवरांस्तस्यसुदुर्लभान्॥१॥ ब्रह्मो
वाच॥ तातेमेदुर्लभाःपुंसांयान्वृणीषेवरान्मम॥ तथापिवितराम्यंगवरान्यद्यपिदुर्लभान्॥२॥ ततोजगा
मभगवानमोघानुग्रहोविभुः॥ पूजितोसुरवर्येणस्तूयमानःप्रजेश्वरैः॥३॥ एवंलब्धवरोदैत्योबिभ्रद्धेममयं
वपुः॥ भगवत्यकरोद्द्वेषंभ्रातुर्वधमनुस्मरन्॥ सविजित्यदिशःसर्वालोकांश्चत्रीन्महासुरः॥ देवासुर
मनुष्येंद्रान्गंधर्वगरुडोरगान्॥५॥ सिद्धचारणविद्याध्रानृषीन्पितृपतीन्मनून्॥ यक्षरक्षःपिशाचेशा
न्प्रेतभूतपतीनथ॥६॥ सर्वसत्वपतीन्जित्वावशमानीयविश्वजित्॥ जहारलोकपालानांस्थानानिसह
तेजसा॥७॥ देवोद्यानश्रियाजुष्टमध्यास्तेस्मत्रिविष्टपं॥ महेंद्रभवनंसाक्षान्निर्मितंविश्वकर्मणा॥ त्रैलो
क्यलक्ष्म्यायतनमध्युवासाखिलर्द्धिमत्॥८॥ यत्रविद्रुमसोपानामहामारकताभुवः॥ यत्रस्फटिक
कुड्यानिवैदूर्यस्तंभपंक्तयः॥९॥ यत्रचित्रवितानानिपद्मरागासनानिच॥ पयःफेननिभाःशय्यामुक्तादा
मपरिच्छदाः॥१०॥ कूजद्भिर्नूपुरैर्देव्यःशब्दयंत्यइतस्ततः॥ रत्नस्थलीषुपश्यंतिसुदतीःसुंदरंमुखं॥११॥

व्रातानांयेपतयस्तान्॥७॥ त्रिविष्टपंस्वर्गं अध्यास्तेस्म अधिष्ठितवान्॥ तत्रमहेंद्रभवनमध्युवास अधि
वसतिस्म॥८॥ अखिलसमृद्धियुक्तत्वमेवाह॥ यत्रेतित्रिभिः॥९॥ मुक्तादामानिपरिच्छदाःपरिकरायासां॥१०॥ सुदतीःसुदत्यः॥

भा॰स॰ १५

तमेव द्वेषं वक्तुमादौ सुतस्य महत्त्वमाह ॥ तस्येत्यादिना ॥ गुणैर्महाननुभूतः ॥ गुणानेवाह ॥ महदुपासक इत्यादिना ॥ ३०॥ सत्यासंधा प्रतिज्ञा यस्य ॥ एक एव प्रियश्च सुहृत्तमश्च ॥ ३१ ॥ सन्नता आर्याणामंघ्रयो येन ॥ ईश्वर इति भावना यस्य ॥ ३२ ॥ व्यसनेषु नोद्विग्नचित्तः ॥ गुणेषु विषयेषु निस्पृहः ॥ यतस्तेष्ववस्तुदृक् दांता इंद्रियादयो यस्य ॥ रहित आसुरो

तस्य दैत्यपतेः पुत्राश्चत्वारः परमाद्भुताः ॥ प्रह्लादोभून्महांस्तेषां गुणैर्महदुपासकः ॥ ३० ॥ ब्रह्मण्यः शीलसंपन्नः सत्यसंधो जितेंद्रियः ॥ आत्मवत्सर्वभूतानामेकः प्रियसुहृत्तमः ॥ ३१ ॥ दासवत्सन्नतार्यांघ्रिः पितृवद्दीनवत्सलः ॥ भ्रातृवत्सदृशे स्निग्धो गुरुष्वीश्वरभावनः ॥ विद्यार्थरूपजन्माढ्यो मानस्तंभविवर्जितः ॥ ३२ ॥ नोद्विग्नचित्तो व्यसनेषु निस्पृहः श्रुतेषु दृष्टेषु गुणेष्ववस्तुदृक् ॥ दांतेंद्रियप्राणशरीरधीः सदा प्रशांतकामो रहितासुरोसुरः ॥ ३३ ॥ यस्मिन्महद्गुणा राजन्गृह्यंते कविभिर्मुहुः ॥ न तेधुनापिधीयंते यथा भगवतीश्वरे ॥ ३४ ॥ यं साधुगाथासदसि रिपवोपि सुरा नृप ॥ प्रतिमानं प्रकुर्वंति किमुतान्ये भवादृशाः ॥ ३५ ॥ गुणैरलमसंख्येयैर्माहात्म्यं तस्य सूच्यते ॥ वासुदेवे भगवति यस्य नैसर्गिकी रतिः ॥ ३६ ॥ न्यस्तक्रीडनको बालो जडवत्तन्मनस्तया ॥ कृष्णग्रहगृहीतात्मा न वेद जगदीदृशं ॥ ३७ ॥ आसीनः पर्यटन्नश्नन् शयानः प्रपिबन्ब्रुवन् ॥ नानुसंधत्त एतानि गोविंदपरिरंभितः ॥ ३८ ॥

भावो मत्सरादिर्यस्य सः ॥ असुरोपि सन् ॥ ३३ ॥ अद्य नापिधीयंते तिरोहिता न भवंति ॥ ३४ ॥ साधुगाथासदसि साधुकथाप्रसंगवत्यां सभायां प्रतिमानं दृष्टांतं ॥ ३५ ॥ सूच्यते मया केवलं द्योत्यते सुष्ठु कथ्यत इति वा ॥ ३६ ॥ नैसर्गिकरतेः लिंगान्याह ॥ न्यस्तक्रीडनक इति षड्भिः ॥ तन्मनस्तया तदेकचित्तत्वेन ॥ ३७ ॥ एतानि आसनादीनि गोविंदेन परिरंभितः स्मानवाक्षितः ॥ ३८ ॥

राम॰ १५

निर्जिताः ककुभो येन । यथोपजोषं यथाप्नोति ॥१९॥ ॥२३ अरूपाव क्रूर हिता ॥२४॥ ममदर्शनं श्रवणं सर्वेषां श्रेयसा उपपत्त

सइत्थं निर्जितककुबेकराट् विषयान्प्रियान् । यथोपजोषं भुंजानो नाऽतृप्यदजितेंद्रियः ॥१९॥ एवमैश्व
र्यमत्तस्य दृप्तस्योच्छास्त्रवर्तिनः । कालो महान्व्यतीयाय ब्रह्मशापमुपेयुषः ॥२०॥ तस्योग्रदंडसंविग्नाः सर्वे
लोकाः सपालकाः । अन्यत्रालब्धशरणाः शरणं ययुरच्युतं ॥२१॥ तस्यै नमोस्तु काष्ठायै यत्राऽत्मा हरिरीश्वरः ।
यद्गत्वा न निवर्त्तंते शांताः संन्यासिनोमलाः ॥२२॥ इति ते संयतात्मानः समाहितधियोमलाः । उपतस्थुर्हृषी
केशं विनिद्रा वायुभोजनाः ॥२३॥ तेषामाविरभूद्वाणी अरूपा मेघनिस्वना । सनादयंती ककुभः साधूनाम
भयंकरी ॥२४॥ माभैष्टविबुधश्रेष्ठाः सर्वेषां भद्रमस्तु वः । मद्दर्शनं हि भूतानां सर्वश्रेयोपपत्तये ॥२५॥ ज्ञातमे
तस्य दौरात्म्यं दैतेयापसदस्य यत् । तस्य शांतिं करिष्यामि कालं तावत्प्रतीक्षत ॥२६॥ यदा देवेषु वेदेषु गोषु
विप्रेषु साधुषु । धर्मे मयि च विद्वेषः स वा आशु विनश्यति ॥२७॥ निर्वैराय प्रशांताय स्वसुताय महात्मने
प्रह्लादाय यदा द्रुह्येत्तं हनिष्येऽपि वरोर्जितं ॥२८॥ नारद उवाच । इत्युक्ता लोकगुरुणा तं प्रणम्य दिवौकसः
न्यवर्त्तंत गतोद्वेगा मेनिरे चासुरं हतं ॥२९॥

संधिरार्षः २ यै ॥२५॥ ॥२७॥ ननु देवादिविद्वेषेप्यऽस्य विनाशो नास्ति ब्रह्मवरेणोर्जितत्वात् । तत्राह । निर्वैरायेति । सर्वमहं सहे
नमद्भक्तद्रोहमिति भावः ॥२८॥ असुरं च हतं मेनिरे तदानीं तद्द्वेषस्य प्रवृत्तत्वादिति भावः ॥२९॥ ॥

भा· स·
१६

अनुवशान् अनुकूलान् साधून् अपगतरोषान् गुरुः पितेव देवताः येषां तान् दृश्यपायनं कुर्वन्तीति किमु वक्तव्यमि
त्यर्थः । पुत्राय पुत्रमुद्दिश्य पितुर्द्वेषः पित्राकृतो द्वेषः पुत्रस्य मरणार्थं प्रयोजितः प्रवर्त्तित इति यत् एतत् कौतूहलं
विधम अपाकुरु प्रह्लादपक्षे अस्मात्पुत्राय यो द्वेषः स पितुर्मरणाय प्रयोजितः । अतएतत् कौतूहलं विधमेत्यर्थः
४६ । सप्तमे चतुर्थः । पंचमे गुरुणाधीतं तत्र स्कन्दे विष्णुस्तुतौ रतं । घातपन् द्वियसर्पादिः छुतं देत्पोन चाशक्

किमुतानुवशान् साधूंस्तादृशान् गुरुदेवतान् । एतत्कौतूहलं ब्रह्मन्नस्माकं विधम प्रभो । पितुः पु
त्राय यद्द्वेषो मरणाय प्रयोजितः ॥४६॥ इति भाग० सप्त० चतुर्थोध्यायः । नारद उवाच । पौरोहि
16 त्याय भगवान् वृतः काव्यः किलासुरैः । शंडामर्कौ सुतौ तस्य दैत्यराजगृहान्तिके ॥१॥ तौ राज्ञा प्रापितं बा
लं प्रह्लादं नयकोविदं । पाठयामासतुः पाठ्यानन्यांश्चासुरबालकान् ॥२॥ यत्तत्र गुरुणा प्रोक्तं शुश्रु
वेनुपपाठ च । न साधु मनसा मेने स्वपरासद्ग्रहाश्रयं ॥३॥ एकदासुरराट् पुत्रमंकमारोप्य पांडव ॥
पप्रच्छ कथ्यतां वत्स मन्यते साधु यद्भवान् ॥४॥ प्रह्लाद उवाच । तत्साधु मन्येऽसुरवर्य देहिनां स
दा समुद्विग्नधियामसद्ग्रहात् । हित्वात्मपातं गृहमंधकूपं वनं गतो यद्धरिमाश्रयेत ॥५॥ ॥

त्र भगवद्भक्तिरेव विद्वेषकारणमिति विवक्षुमाह । पौरोहित्याय इत्यादिना । काव्यः शुक्रः अतस्तस्य सुतौ तत्र
न्यवसतामिति शेषः ॥१॥ पाठ्यान् दंडनीत्यादीन् अन्यांश्चासुरबालकानिति वा अन्वयः ॥२॥ अनुश्रवणानन्तरं तथै राम
व पपाठ च किंतु तत् साधु न मेने तत्र हेतुः स्वः पर इति असद्ग्राहो मिथ्याभिनिवेशस्तदाश्रयो यस्य तत् ॥३।४॥ १६
हे असुरवर्य असद्ग्रहात् अहं ममेति मिथ्याभिनिवेशाद्धेतोः सम्यगुद्विग्नधीर्यैर्षां वनं गतः सन् हरिमा
श्रयेतेति यत्तदेवाहं साधु मन्ये । कथंभूतं गृहं हित्वा आत्मनः पातं अधःपातनिमित्तं कुतः अंधकूपवन्मोहावहं ॥५॥

परपक्षेविस्मौसमाहिताः परिनिश्चिताःहासमेवाह ॥ बुद्धिरिति ॥ ९ ॥ विद्वुपक्षैर्भागवतैर्हेतुभूतैः ननुत्वद्गृहे कुतस्तेषांप्रवेशःसत्यंतथाऽपिप्रतिकर्त्तृभिर्वेषांतरेणाकर्त्तृ ॥ ७ ॥ दैत्येगृहमानीतं ॥ ८ ॥ बालान्सर्वान्अत्तिक्रम्यतुभ्यंतव ॥ ९ ॥ १० ॥ अहोमायामोहितामवंतोमामाक्षिपंतीत्याशयेनतावदाह ॥ परःस्वश्चेति मिथ्याभिनि

नारदउवाच ॥ श्रुत्वापुत्रगिरोदैत्यःपरपक्षसमाहिताः ॥ जहासबुद्धिर्बालानांभिद्यतेपरबुद्धिभिः ॥ ६ ॥ सम्यग्विधार्यतांबालोगुरुगेहेद्विजातिभिः ॥ विद्वुपक्षैःप्रतिकर्त्तृर्नभिद्येतास्पधीर्यथा ॥ ७ ॥ गृहमानीतमाहूयप्रह्लादंदैत्ययाजकाः ॥ प्रशस्यश्लक्ष्णयावाचासमपृच्छंतसामभिः ॥ ८ ॥ वत्सप्रह्लादभद्रंतेसत्यंकथयमामृषा ॥ बालानतिकुतस्तुभ्यमेषबुद्धिविपर्ययः ॥ ९ ॥ बुद्धिभेदःपरकृतउताहोतेस्वतोभवत् ॥ भण्यतांश्रोतुकामानांगुरूणांकुलनंदन ॥ १० ॥ प्रह्लादउवाच ॥ परःस्वश्चेत्यसद्ग्राहःपुंसांयन्मायायाकृतः ॥ विमोहितधियांदृष्टस्तस्मैभगवतेनमः ॥ ११ ॥ सयदानुव्रतःपुंसांपशुबुद्धिर्विभिद्यते ॥ अन्यएषतथान्योहमितिभेदगतासती ॥ १२ ॥

वेशोयदीययामाययैवकृतः नतुवास्तवः अतएवतयाविमोहितबुद्धीनांभवतामेवदृष्टः ॥ नतुममतस्मैअचिंत्यमायेश्वरायनमः ॥ ११ ॥ अहोकिमेतत्प्रलपसितबुद्धिभेदोयतोजातस्तत्कथयेत्याक्षिप्तःसन्तत्प्रसादादेवेत्युत्तरमाह ॥ सइतित्रिभिः ॥ सभगवान्यदाअनुव्रतःअनुकूलोभवतितदापशूनामिवबुद्धिर्भेदगताअसतीमिथ्याविषयाभि

मित्रत्वेनवर्त्तमानस्यापितववैरोधाचरणं नासंभावितमित्याह संतिहीति॥ दुर्मैत्रं मित्रत्वं येषां ते रोग इति
त्रेरुरुत्तियरोगी स्यात्सुरापः श्यावदंतकः स्वर्णहारी तु कुनखी दुश्चर्मा गुरुतल्पग इत्यादिस्मृत्युक्तः पा
तकिनां रोगो यथोदेति तथा तेषामघं विद्वेषादिकमुदेतीत्यर्थः॥२७॥ मत्प्रणीतं मयापादितं॥ नोस्मभ्यं
कत्थकुत्सितं मास्मश्रदाः श्रडागमश्रार्षः मपि दोषारोपं मा कृथा इत्यर्थः॥ इंद्रशत्रो इति न हि त्वाह्मणेषु

संतित्यसाधवोल्लोके दुर्मैत्राः छद्मवेषिणः॥ तेषामुदेत्यघं काले रोगः पातकिनामिव॥२७॥ गुरु
पुत्र उवाच॥ न मत्प्रणीतं न परप्रणीतं सुतो वदत्येष तवेंद्रशत्रो॥ नैसर्गिकीयं मतिरस्य राजन्नि
यच्छ मन्युं कददाः स्म मा नः॥२८॥ नारद उवाच गुरुणैवं प्रतिप्रोक्तो भूय आहासुरः सुतं॥ न चे
द्गुरुमुखीयं ते कुतोभद्रासती मतिः॥२९॥ प्रह्लाद उवाच॥ मतिर्न कृष्णे परतः स्वतो वा मिथोभिप
द्येत गृहव्रतानां॥ अदांतगोभिर्विशतां तमिस्रं पुनः पुनश्चर्वितचर्वणानां॥३०॥ ॥

न वकोप उचित इति भावः॥२८॥ गुरुमुखी गुरुवाक्यजनिता हे अभद्र॥२९॥ आस्तामियं वार्ता॥ भवादृशा
नां विषयासक्तानामत्रानधिकारादित्याशयेनाह॥ मतिरिति॥ परतः गुरोः स्वतो वा मिथो वा अन्यो
न्यतः नाभिपद्येत न संपद्येत॥ केषां गृह एव व्रतं संकल्प इति कृत्यचिंता येषां अत एव अदांतैरनुप
रतैर्गोभिरिंद्रियैर्हेतुभूतैः तमिस्रं संसारं विशतां॥ तत्र चर्वितस्यैव चर्वणं येषां॥३०॥

इतितंप्रह्लादंभीषयन्धर्मार्थकामवर्गस्यप्रतिपादकंशास्त्रमध्यापयामास॥१५॥ ज्ञातंज्ञेयमुपायचतुष्टयंयेनतं
ज्ञात्वादैत्येंद्रप्रतिमात्रामृष्टं उद्धर्त्तिस्त्रापितं॥१६॥२२॥पादसेवनंपरिचर्या॥अर्चनंपूजा॥दास्यंकर्मार्पणंस
ख्यंतद्विश्वासादि॥आत्मनिवेदनंदेहसमर्पणंयथाविक्रीतस्यगवाश्वादेर्भरणपालनादिचिंतानक्रिय

इतितंविविधोपायैर्भीषयंस्तर्जनादिभिः॥प्रह्लादंग्राहयामासत्रिवर्गस्योपपादनं॥१५॥ततएनं
ह्रा २ गुरुर्ज्ञात्वाज्ञातज्ञेयचतुष्टयं॥दैत्येंद्रंदर्शयामासमातृमृष्टमलंकृतं॥१६॥पादयोःपतितंबालंप्रति
नंद्याशिषासुरः॥परिष्वज्यचिरंदोर्भ्यांपरमामापनिर्वृतिं॥२०॥आरोप्यांकमवघ्रायमूर्द्धन्यश्रुकला
म्बुभिः॥आसिंचन्विकसद्वक्त्रमिदमाहयुधिष्ठिर॥२१॥हिरण्यकशिपुरुवाच॥प्रह्लादानूच्यतांतात
८ स्वधीतंकिंचिदुत्तमं॥कालेनैतावतायुष्मन्यदशिक्षद्गुरोर्भवान्॥२२॥प्रह्लादउवाच॥श्रवणंकीर्तनं
विष्णोःस्मरणंपादसेवनं॥अर्चनंवंदनंदास्यंसख्यमात्मनिवेदनं॥२३॥इतिपुंसार्पिताविष्णौभक्ति
श्चेन्नवलक्षणा॥क्रियतेभगवत्यद्धातन्मन्येधीतमुत्तमं॥२४॥निशम्यैतत्सुतवचोहिरण्यकशिपुस्त
दागुरुपुत्रमुवाचेदंरुषाप्रस्फुरिताधरः॥२५॥ब्रह्मबंधोकिमेतत्तेविपक्षंश्रयतासता॥असारंग्राहि
तोबालोमामनादृत्यदुर्मते॥२६॥

नेनतथादेहंतस्मैसमर्पणंच्चिंतावर्जनमित्यर्थः॥२३॥इतिनवलक्ष-
णानियस्याःसा॥अद्धातेनचेद्भगवतिविष्णौभक्तिःक्रियेतसाचअर्पितैवसतीयदिक्रियेतनतुकृतास
तीपश्चादर्प्यतेतदुत्तममधीतंमन्ये॥नत्वस्माद्गुरोरधीतंशिक्षितंचातथाविधंकिंचिदस्तीतिभावः॥२४॥२५॥२६॥

भा·स·
१९

अमर्षो सहनं तेन सहितया रुषा आविष्टो व्याप्तः कषं पीमते आताम्रे लोचने यस्य हे नैर्ऋता राक्षसाः ॥३४॥ वध्यत्वे
हेतुः यतोयं मे भ्रातृहा कुतो यो विष्णोः पादावर्चतीति तत्पदपातीत्यर्थः ॥ अतः सगणोयमित्यन्वयः ॥३५॥ अहो विष्णु
रप्य विश्वसनीयं किमिति स्वीकृतवानित्याह ॥ विष्णोर्विति अहात्तजहौ ॥३६॥ ननु नवायमपत्यं च कथं वध्य

आहामर्षरुषाविष्टः कषापीमृतलोचनः ॥ वध्यतामाश्वयं वध्यो निःसार्यतनैर्ऋताः ॥३४॥ अयं मे
भ्रातृहा सोयं हित्वा स्वान् सुहृदोऽधमः ॥ पितृव्यहन्तुर्यः पादौ विष्णोर्दासवदर्चति ॥३५॥ विष्णोर्वा साध
सौ किं तु करिष्यत्यसमंजसः ॥ सौहृदं दुस्त्यजं पित्रोरहाद्यः पंचहायनः ॥३६॥ परोप्यपत्यं हित कृद्यथौ
षधं स्वदेहजोप्यामयवत्सुतो हितः ॥ छिंद्यात्तदंगं यदुतात्मनोऽहितं शेषं सुखं जीवति यद्विवर्ज
नात् ॥३७॥ सर्वैरुपायैर्हंतव्यः संभोजशयनासने ॥ सुहृल्लिंगधरः शत्रुर्मुनेर्दुष्टमिवेंद्रियं ॥३८॥ नैऋ
तास्ते समादिष्टा भर्त्रा वै शूलपाणयः ॥ तिग्मदंष्ट्रकरालास्यास्ताम्रश्मश्रुशिरोरुहाः ॥३९॥ नदंतो भै
रवान्नादांश्छिंधि भिंधीति वादिनः ॥ आसीनं वाहनच्छूलैः प्रह्लादं सर्वमर्मसु ॥४०॥

स्तत्राह ॥ पर इति अपि औष
धमिव हितकृच्चेत्तत् तदपमेव ज्ञेयं सुतः स्वदेहजोपि अहितश्चेत् आमयवत् आस्तां ममता स्पर्द स्पक
या अंगमपि यत्स्वरणादितद प्यात्मनो हितं चेत् छिंद्यादेवेत्यर्थः ॥३७॥ अतः सर्वे रुपायैर्हंतव्यः संभोजे
भोजनं भोजनादिषु विषादिप्रयोगैरित्यर्थः यथा दुष्टमिंद्रियं मुनेः शत्रुः ॥३८॥ तिग्माती ह्रादंष्ट्रा येषां राम०
करालान्यास्यानि येषां ते च ताम्ना णि श्मश्रूणि शिरोरुहाश्च येषां ॥३९॥४०॥ ॥ १९

नत्र श्रीकृष्णस्य परमानंदरूपत्वात्तेऽपि तन्निष्ठा एव किं न स्युः तदज्ञानादित्याह ॥ नेति ॥ ये दुराशया विषयवासितांतः
करणास्ते हि विष्णुं न ॥ विदुः तत्र हेतुः स्वस्मिन्नेवार्थः ॥ पुरुषार्थो येषां तेषां गतिं गम्यं ॥ ननु तेऽपि गुरूपदेशाद्विष्णुं ज्ञास्यं
ति तत्राह बहिर्विषये षां ते बहिरर्थास्तानेव गुरुत्वेन मंतुं शीलं येषां ते अतः अंधैरुपनीयमाना अंधा यथा यं यथा न
न विदुः किं तु गर्ते पतंति तथा तेऽपि ॥ ईशस्य तंत्र्यां दीर्घरज्ज्वां वेदलक्षणायां उरूणि दामानि ब्राह्मणादिनामानि
यस्यां तस्यां काम्यैः ॥ कर्मभिर्बद्धा एव भवंतीत्यर्थः तदुक्तं विषयाविष्टचित्तानां विष्ण्वावेशः सुदूरतः ॥ वारु

न ते विदुः स्वार्थगतिं हि विष्णुं दुराशया ये बहिरर्थमानिनः ॥ अंधा यथांधैरुपनीयमाना वाचीश
तंत्र्यामुरुदाम्नि बद्धाः ॥ ३१ ॥ नैषां मतिस्तावदुरुक्रमांघ्रिं स्पृशत्यनर्थापगमो यदर्थः ॥ महीयसां पाद
रजोभिषेकं निष्किंचनानां न वृणीत यावत् ॥ ३२ ॥ इत्युक्त्वोपरतं पुत्रं हिरण्यकशिपू रुषा ॥ अंधीकृ
तात्मा स्वोत्संगान्निरस्यत महीतले ॥ ३३ ॥

णीदिग्गतं वस्तु व्रजन्नैंद्रीं किमाप्नुयात् इति ॥ ३१ ॥ ननु च एको
देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतांतरात्मेत्यादिश्रुतिप्रतिपादितं विष्णुं कथं न विदुः कुतो वा तेषां तस्मि
अप्रवेशस्तत्राह ॥ नैषामिति ॥ निष्किंचनानां निरस्तविषयाभिमानिनां महतां पादरजसा अभिषेकं या
वन्न वृणीत तावत् श्रुतिवाक्यतो जातापि एषां मतिरुरुक्रमस्यांघ्रिं तत्स्पर्शतिं न प्राप्नोति ॥ असंभावनादि
भिर्विहन्यत इत्यर्थः ॥ अनर्थस्य संसारस्यापगमोऽपदर्थः यस्याः ॥ अंघ्रिस्पर्शिन्याः मतेरर्थः प्रयोजनं महद
नुग्रहाभावान्न तत्त्व ॥ निश्चयो नापीह मोदस्तेषामित्यर्थः ॥ ३२ ॥ निरस्यत निरास्यत चिक्षेप ॥ ३३ ॥

भा·स· २०

अप्रमेयः अपरिमेयोनुभावोयस्य नकुतश्चिद्भयंयस्यनवाभविता अन्यथामत्फनेवभविष्यतीत्यर्थः ॥४७॥ औश
नसौउशनसःपुत्रौनीतिज्ञौविविक्तेएकांते ॥४८॥ भ्रुवोर्विजंभणेनेवत्रस्ताधिष्ण्यापायस्मिन् नतस्यचिंत्यंन
चक्ष्महे नयशपामः पदमालंबनंनैवास्तियद्वाशिशूनांरक्तंगुणदोषयोःपदंविषयोनभवतीत्यर्थः

अप्रमेयानुभावोयमकुतश्चिद्भयोमरः ॥ नूनमेतद्विरोधेनमृत्युर्मेभवितानवा ॥४७॥ इतितं
चिंतयाकिंचिन्म्लानश्रियमधोमुखं ॥ शंडामर्कावौशनसौविविक्तइतिहोचतुः ॥४८॥ जितंत्वयैके
नजगत्त्रयंभ्रुवोर्विजंभणात्रस्तसमस्तधिष्ण्यपं ॥ नतस्यचिंत्यंतवनाथचक्ष्महे नवैशिशूनांगुण-
दोषयोःपदं ॥४९॥ इमंतुपाशैर्वरुणस्यबध्वानिधेहिभीतोनपलायतेयथा ॥ बुद्धिश्चपुंसोवयसा
र्यसेवयायावद्गुरुर्भार्गवआगमिष्यति ॥५०॥ तथेतिगुरुपुत्रोक्तमनुज्ञायेदमब्रवीत् ॥ धर्मोह्यस्यो
पदेष्टव्योराज्ञांयोगृहमेधिनां ॥ धर्ममर्थंचकामंचनितरांचानुपूर्वशः ॥५२॥ प्रह्लादायोचतूराजन्प्र
श्रयावनतायच ॥ यथात्रिवर्गंगुरुभिरात्मनेउपशिक्षितं ॥ नसाधुमेनेतच्छिक्षांद्वंद्वारामोपवर्णितां ॥५२॥

४९ ॥ तथापितुर्बंधनमस्योचितमित्याहतुः ॥ इमंत्विति ॥ यावद्गुरुरागमिष्यतितावद्बध्वानिधेहि ततःकिंअ
तऊचतुः बुद्धिश्चसमीचीनावयसाभवतीति ॥५०॥ अनुज्ञायतथेत्यंगीकृत्य ॥५१॥ ततश्चतौप्रह्लादा
यधर्मादिकमूचतुः ॥ प्रश्रितश्चासावनतश्चतस्मै ॥ यथावत् त्रिवर्गमनुशिक्षितमपिसाधुनमेने ॥
तांशिक्षांचकुतः ॥ द्वंद्वैरागद्वेषादिभिर्विषयेष्वारमणंयेषांतैरुपवर्णितां ॥५२॥ ॥

राम० २०

20

परेईश्वरेयुक्तः।समाहितआत्मामनोयस्यतस्मिंस्तेषांप्रहारानिष्फलाजाताः तत्रहेतवः ब्रह्मणि निर्विकारे। अनि
र्देश्ये अविषये भगवति निरतिशयैश्वर्ये। अखिलात्मनि शस्त्रादीनामपि नियंतरि एवंभूते परे अप्रमेयस्य निर्दे
वस्यसत्क्रियामहौघमाइव।४१।४२। अभिचाराः कृत्यादयः अवयातनाः निगिरिशृंगादधःपातनानि तैः अवटा
दिषुसंनिरोधैश्च।४३।पर्वताक्रमणैः पर्वतानां तदुपरिक्षेपैः बहुवचनैरभिचाराद्यावृत्तिंदर्शयति।तत्त्वहन

परेब्रह्मण्यनिर्देश्येभगवत्यखिलात्मनि।युक्तात्मन्यफलाआसन्नपुण्यस्येवसत्क्रियाः॥४१॥प्रयासैः
पद्दतेतस्मिन्दैत्येंद्रःपरिशंकितः।चकारतद्वधोपायान्निर्बंधेनयुधिष्ठिर॥४२॥दिग्गजैर्दंदशूकें
द्रैरभिचारावपातनैः।मायाभिःसंनिरोधैश्चगरदानैरभोजनैः॥४३॥हिमवाय्वग्निसलिलैःपर्वताक्रम
णैरपि।नशशाकयदाहंतुमपापमसुरःसुतं।चिंतांदीर्घतमांप्राप्तस्तत्कर्तुंनाभ्यपद्यत॥४४॥एषमेव
ह्वसाधूक्तोवधोपायाश्चनिर्मिताः।तैस्तैर्द्रोहैरसद्धर्मैर्मुक्तःस्वेनैवतेजसा॥४५॥वर्त्तमानोऽविदूरेवै
बालोऽप्यजडधीरयं।नविस्मरतिमेऽनार्यंशुनःशेपइवप्रभुः॥४६॥

नंकर्तुंनाभ्यपद्यतनप्रापना
शक्नोदित्यर्थः।४४।चिंतामेवाह।एवमितित्रिभिः।मेमयाअसाधुपरुषंयथाभवतितथोक्तः।असद्धर्मैरपका
रैः अभिचारैर्वा।४५।अविदूरेवर्तमानोऽपिबालोऽप्यपंअजडधीःनिर्भयचित्तः।मेअनार्यमन्यापंशक्तुंवानवि
स्मरति।अजीगर्तस्यमध्यमपुत्रःशुनःशेपोनामपित्राप्रात्हरिश्चंद्रायविक्रीतःसन्ययातयोरयकारमवि
स्मरंस्तद्विपक्षंविश्वामित्रमाश्रित्यगोत्रांतरमापन्नस्तद्वत्।यद्वा।स्वभावापरित्यागेदृष्टांतःशुनःशेपःप्रभुरिवेति।४६

भोगोद्यमः कथं त्याज्य इति चेत्तत्राह सुखमिति ॥ सर्वत्र पश्चादावपि देवात्पूर्वादृष्टादेव ॥३॥ अतस्तदर्थं प्रयासो
न कर्त्तव्यः पतः प्रयामात्परं केवलं आयुषो व्यय एव यतस्तथा तेन प्रकारेण क्षेमं न प्राप्नोति ॥४॥ भयमाश्रितः संसा
रं प्राप्तः पुरुषरूपं शरीरं यावत्पुष्कलमस्ति ॥ न विपद्येत अक्षमं न भवेत् ॥ न नश्येदिति वा तावद्धी क्षेमाय पतेत ॥५

सुखमैंद्रियकं दैत्या देहयोगेन देहिनां ॥ सर्वत्र लभ्यते देवाद्यथा दुःखमयत्नतः ॥३॥ तत्प्रयासो न क
र्त्तव्यो यत आयुर्व्ययः परं ॥ न तथा विंदते क्षेमं मुकुंदचरणांबुजं ॥४॥ ततो यतेत कुशलः क्षेमाय भय
माश्रितः ॥ शरीरं पौरुषं यावन्न विपद्येत पुष्कलं ॥५॥ पुंसो वर्षशतं ह्यायुस्तदर्द्धं चाऽजितात्मनः ॥ निः
फलं यदसौ रात्र्यां शेतेंऽधं प्रापितस्तमः ॥६॥ मुग्धस्य बाल्ये कौमारे क्रीडतो याति विंशतिः ॥ जरया
ग्रस्तदेहस्य यात्यकल्पस्य विंशतिः ॥७॥ दुरापूरेण कामेन मोहेन च बलीयसा ॥ शेषं गृहेषु सक्त
स्य प्रमत्तस्याऽपयाति हि ॥८॥ को गृहेषु पुमान्सक्तमात्मानमजितेंद्रियः ॥ स्नेहपाशैर्दृढैर्बद्धमुत्सहेत
विमोचितुं ॥९॥ को न्वर्थतृष्णां विसृजेत्प्राणेभ्योऽपि य ईप्सितः ॥ यं क्रीणात्यऽसुभिः प्रेष्ठैस्तस्करः सेवको व
णिक् ॥१०॥

आयुर्व्ययकममाह पुंस इति त्रिभिः ॥ यद्यस्मात् शेते ॥६॥ विंशतिर्वर्षाणि आयुर्याति ॥७॥ दुरापूरेण दुःखेः
समंतादापूर्यमाणेन ॥८॥ ननु यौवने गृहासक्तोऽपि पश्चाद्विरक्तः सन् क्षेमं यास्यतीत्याशंक्य तदसंभवं द
र्शयन् कौमार एवाचरेदित्येतदुपपादयति को गृहेष्विति सप्तभिः ॥९॥ यं अर्थं असुभिः क्रीणाति ॥ प्राण
हानिमंगीकृत्यापि तस्करादिरर्थं साधयतीति तस्मिन्नर्थतृष्णां को नु विसृजेत् ॥१०॥ ॥

परावृत्तः। अन्यत्र गतः उपहूतः संधिः पादपतनार्थः॥५३॥ क्रीडार्थं कृतस्तौ कृतोत्सवैः लब्धावसरैरिति वा तेषां निष्ठां जन्म
मरणादिलक्षणां विद्वान्॥५४॥ द्वंद्वारामाणामीरितैरीहितैश्च न दूषिता धीर्येषां यतो बालाः॥५५॥ तस्मिन्नेव न्यस्तं हृदय
मीक्षणं च यैः॥५६॥ सप्तमे पंचमः॥ षष्ठे गुरौ गृहव्यग्रे प्रह्लादो दैत्यबालकान्॥ अनुकंप्य परं तत्त्वं नारदोक्तमुपादिश
त्निरर्थकक्रियालापैरापूर्णमयमज्ञानतां प्रह्लादः सदयं प्राह धर्मं भागवतं कृती॥ कौमार इत्यादिना इहैव मानुषज

यदाचार्यः परावृत्तो गृहमेधीयकर्मसु॥ वयस्यैर्बालकैस्तत्र सोपहूतः कृतक्षणैः॥५३॥ अथ तान्श्लक्ष्णया
वाचा प्रत्याहूय महाबुधः॥ उवाच विद्वांस्तन्निष्ठां कृपया प्रहसन्निव॥५४॥ ते तु तद्गौरवात्सर्वे त्यक्तक्रीडा
परिच्छदाः॥ बाला अदूषितधियो द्वंद्वारामेरितेहितैः॥५५॥ पर्युपासत राजेंद्र तन्न्यस्तहृदयेक्षणाः॥ तानाह क
रुणो मैत्रो महाभागवतोऽसुरः॥५६॥ इति श्रीभागवते महापुराणे सप्तमस्कंधे पंचमोऽध्यायः॥५॥ प्रह्ला
द उवाच॥ कौमार आचरेत्प्राज्ञो धर्मान्भागवतानिह॥ दुर्लभं मानुषं जन्म तदप्यध्रुवमर्थदं॥१॥ यथा हि
पुरुषस्येह विष्णोः पादोपसर्पणं॥ यदेष सर्वभूतानां प्रिय आत्मेश्वरः सुहृत्॥२॥ ॥ ॥

न्मनि धर्मानाचरेत्॥ यतोऽर्थदमेतत्॥ तत्र कौमार एव यतः तदप्यध्रुवं॥ न चैवंभूते जन्मान्तरे यतः दुर्लभं॥ तत्र ध
र्मानेवाचरेत्॥ न सुखार्थं प्रयासान्तत्र भागवतानेव न काम्यान्॥१॥ इह भागवतानेव धर्मानाचरेदित्येतदुपपा
दयति यथा हीति चतुर्भिः इह पुरुषस्य विष्णोः पादोपसर्पणमेव यथा अनुरूपं योग्यमित्यर्थः यद्यस्मात् एष
प्रिय इत्यादि॥२॥

भा॰स॰ २२

अत्पात चौर्यं करोतीत्याह ॥ वित्तेष्विति नित्यमभिनिविष्टं चेतो यस्य सः परवित्तं हर्तुं प्रेत्य नरकं लब्ध्वाऽप्यंध इव दंडादिरूपं दोषं यद्यपि विद्वान् अथाप्यऽशांताभिलाषः सन् परवित्तं हरत्येव ॥१५॥ तदेवं कौमारे हि गृहेषु पुमानित्यादि सप्तभिः श्लोकैरुपपादितं गृहदारादिषु प्रसक्तस्य वैराग्याद्यसंभवमुपसंहरति ॥ विद्वानपीति ॥ स्वलोकाय आत्मपरामर्शायनकल्पते ॥ किंतु विमूढोयथा तथा विद्वानपि तमः अभिनिवेशमेव प्रपद्यते तत्र हेतुः यद इति स्वी

वित्तेषु नित्याभिनिविष्टचेता विद्वांश्च दोषं परवित्तहर्तुः ॥ प्रेत्येह वाऽथाप्यजितेंद्रियस्तदशांतकामो हरते कुटुंबी ॥१५॥ विद्वानपीत्थं दनुजाः कुटुंबं पुष्णन् स्वलोकाय न कल्पते वै ॥ यः स्वीय पारक्य वि

भिन्नभावस्तमः प्रपद्येत यथा विमूढः ॥१६॥ यतो न कश्चित्क्व च कुत्रचिद्वा दीनः स्वमात्मानमलं समर्थः ॥ विमोचितुं कामदृशां विहारक्रीडामृगो यन्निगडो विसर्गः ॥१७॥ ततो विदूरात्परिहृत्य दैत्या दैत्येषु संगं विषयात्मकेषु ॥ उपेत नारायणमादिदेवं स मुक्तसंगैरिषितोऽपवर्गः ॥१८॥

यमिदं पारक्यमिदमिति भिन्नो भावो भावना यस्य सः ॥१६॥ तस्मात्कौमार एव भागवतान्धर्मान् ॥ आचरेदिति सहेतुकमुपसंहरति यत इति ॥ कश्चिदपि स्वमात्मानं मोचितुं न समर्थः ॥ ततः नारायणमुपेत शरणं यातेत्युत्तरेणान्वयः ॥ असामर्थ्ये हेतुः अलं दीनो ऽत्यंतपरः अतः कामो दृशियासां तासां विहारे क्रीडायां निमित्ते क्रीडामृगः विहारमिति पृथक्पाठे तासां विहारसाधनमात्मनं ॥ यत स्तासां क्रीडामृगः सहेत्यन्वयः किंच ॥ यत ॥ यासु निगडः शृंखलातुल्यो विसर्गः पुत्रादिरूपो भवति ॥१७॥ विदूराद्दूरतः संगं परिहृत्य ॥ यद्वा ॥ अविदूरात् शीघ्रं नारायणमुपेतेत्यन्वयः ॥ यस्मात्स एवापवर्ग इषितः इष्टः ॥१८ रा॰म॰ २२

किंच कथमित्यादि प्रियायाः संगादिकं स्मरन् कथं त्यजेदिति त्रितीये नान्वयः। मंत्रान् हितशिक्षालापान्। सुहृत्सु च सं
गं तेषां स्नेहेन सितो बद्धः कलानि मधुराण्यक्षराणि येषां तेषां च संगं। तेष्वनुरक्तं चित्तं यस्य ॥११॥ ताः श्वसुरगृहे स्थि
ताः। हृदय्या हृदयंगमाः मनोज्ञा उरवः परिच्छदा येषु तान्। वृत्तीर्जीविकाः कुल्याः कुलपरंपरागताः ॥१२॥ कोशा
स्कृत् कोशस्कारी कीटः स यथा गृहं कुर्वंस्तत्रात्मनो निर्गमाय द्वारमपि नावशेषयति तथा कर्माणीहमानः। न च वि

कथं प्रियाया अनुकंपितायाः संगं रहस्यं रुचिरांश्च मंत्रान्। सुहृत्सु च स्नेहसितः शिशूनां कलाक्षरा
णामनुरक्तचित्तः ॥११॥ पुत्रान्स्मरंस्ता दुहितॄर्हृदय्या भ्रातॄन्स्वसॄर्वा पितरौ च दीनौ। गृहान्मनोज्ञोरुपरि
च्छदांश्च वृत्तीस्तु कुल्याः पशुभृत्यवर्गान् ॥१२॥ त्यजेत कोशस्कृदिवेहमानः कर्माणि लोभादवितृप्तकामः।
औपस्थ्यजैह्व्यं बहुमन्यमानः कथं विरज्येत दुरंतमोहः ॥१३॥ कुटुंबपोषाय वियन्निजायुर्न बुध्यतेर्थं
विहतं प्रमत्तः। सर्वत्र तापत्रयदुःखितात्मा निर्विद्यते न स्वकुटुंबरामः ॥१४॥ ॥ ॥

तृप्तकामोपि दोषदर्शनेन विरक्तः सन् त्यजेत् तत्राह। औपस्थ्यं च जैह्व्यं च सुखं तदेवाधिकं मन्य
मानः। अतो दुरंतो मोहो यस्य सः कथं विरज्येत विरक्तः स्यात् ॥१३॥ दुरंतमोहत्वं दर्शयन्नाह। कुटुंबपोष
णाय वियत् क्षीयमाणं निजमायुः पुरुषार्थं च विहतं न बुध्यते अंतरा एव तापत्रयेण दुःखितचित्तोपि न निर्वि
द्यते दुःखबुद्धिं न करोति यतः स्वकुटुंबे रामो रतिर्यस्य ॥१४॥ ॥ ॥

भा·स· ततः किमत आह। तुष्टे च तत्र तस्मिन् न किमलभ्यं। तथापि गुणपरिणामाद्दैवादेव स्वतः सिद्धा अपततः सिद्धा ये ध
२३ र्मादयः तैः किं अगुणो न च मोक्षेणाकांक्षितेन किं। तत्र उपगायतां नोऽस्माकमनाकांक्षितस्यापि तस्य सिद्धेः
सद्धा। माभून्मोक्षः तस्य चरणयोः सारं जुषां सुधां सेवमानानां तेनापि किमित्यर्थः॥२४॥ ननु च धर्मादेर पुरु
षार्थत्वे। किं मित्या चार्याभ्यां वेदोक्तत्वेन सत्यत्वेनाभिहितः तत्राह धर्मोर्थः कामश्चेति यस्त्रिवर्गः तदर्थं च

तुष्टे च तत्र किमलभ्यमनंत आद्ये किं तैर्गुणव्यतिकरादिह ये स्वसिद्धाः॥ धर्मादयः किमगुणेन
न च कांक्षितेन सारं जुषां चरणयोरुपगायतां नः॥२४॥ धर्मार्थकाम इति योऽभिहितस्त्रिवर्ग ईक्षा त्रयी न
23 य दमौ विविधा च वार्त्ता॥ मन्ये तदेतदखिलं निगमस्य सत्यं स्वात्मार्पणं स्वसुहृदः परमस्य पुंसः॥२५॥

य ईक्षाद्या अभिहिताः। ईक्षा आत्मविद्या। त्रयी कर्मविधानं यदमौ तर्कोदंडनीतिश्च। विविधा च वार्त्ता जीविका
तदेतत्सर्वं निगमस्यार्थजातं स्वसुहृदः स्वांतर्यामिणः परस्य पुंसः स्वात्मार्पणसाधनं चेत्तर्हि सत्यं मन्ये
सत्यपरत्वात्। अन्यथा तदसत्यमेव। यद्वा तदेतदखिलं निगमस्य त्रैगुण्यविषयस्य प्रतिपाद्यं मन्ये सत्यं रा॰
पुनर्निस्त्रैगुण्यलक्षणं परमस्य पुंसः स्वात्मार्पणमेवेत्यर्थः। तदुक्तं भगवता। त्रैगुण्यविषया वेदा निस्त्रैगु २३

बालानामस्माकं तु भूजनमशक्यमिति चेत् तत्राह नहीति बद्धायासः अतिप्रयासः ॥१९॥ आत्मत्वात्सर्वत्रप्रसिद्ध
त्वादिति च हेतुद्वयमुपपादयति परावरेष्विति चतुर्भिः ब्रह्माद्यंतो येषां स्थावरान्ता दिर्येषां तेषु जीवेषु भौतिकेषु अ
जीवेषु घटादिषु महत्सु च भूतेष्वाकाशादिषु गुणसाम्ये प्रधाने गुणव्यतिकरे महत्तत्त्वादौ च परब्रह्मस्वरूपः
२० कथं तर्हि द्रष्टृदृश्यभोक्तृभोग्यादिभेदः मापयेत्याह प्रत्यगात्मा तत्तद्द्रष्ट्राभोक्त्रात्तत्स्वरूपेण व्यापकतया नि

नत्यच्युतं प्रीणयतो बह्वायासोसुरात्मजाः आत्मत्वात्सर्वभूतानां सिद्धत्वादिह सर्वतः ॥१९॥ परावरेषु भूते
षु ब्रह्मांतस्थावरादिषु भौतिकेषु विकारेषु भूतेष्वथ महत्सु च गुणेषु गुणसाम्ये च गुणव्यतिकरे तथा एक
एव परो ह्यात्मा भगवानीश्वरोऽव्ययः २० प्रत्यगात्मस्वरूपेण दृश्यरूपेण च स्वयं व्याप्यव्यापक निर्देश्यो ह्य
निर्देश्यो विकल्पितः ॥२१॥ केवलानुभवानंदस्वरूपः परमेश्वरः मायया नर्हितैश्वर्य ईयते गुणसर्गया ॥२२॥ त
स्मात्सर्वेषु भूतेषु दयां कुरुत सौहृदं आसुरं भावमुन्मुच्य यया तुष्यत्यधोक्षजः ॥२३॥

दृश्यपः दृश्यं भोग्यं पदे ह्या॥
दितद्रूपेण च व्याप्यतया निर्देश्यो मापयाईयत इत्यन्तरेणान्वयः वस्तुतस्तु स्वयं अविकल्पितोऽनिर्देश्योपि सन् य
द्वा अनिर्देश्योऽपि एवं निर्देश्यः सन् विकल्पित ईयत इत्यन्वयः ॥२१॥ यतः केवलोऽनुभवात्मक आनंद एव स्वरू
पं यस्य नन्वसावेव चेत् सर्वत्र तर्हि सर्वत्र सर्वज्ञत्वाद्युपलभ्येत तत्राह गुणात्मकः सर्गोपस्याः सा गुणसर्गा तया
मायया अंतर्हितमैश्वर्यं येन सः ॥२२॥ यस्मादेवं तस्मात्सर्वेषु पथोचितं दयां सौहृदं च कुरुत ययादयया

२३

भा॰ स॰ २४ सप्तमेमातृगर्भस्थेस्वस्मिन्नारदभाषितं॥प्रह्लादोवर्णयामासशिष्यवृत्यपसिद्धये॥अत्रापिनारदादेतन्मयागर्भेश्रु
तीरितं॥तत्प्रस्तावकथामाहपद्यैःषोडशभिःसुधीः॥१॥अस्माकंपितरिहिरण्यकशिपौ॥२॥स्वकृतेनैवपापेनपापोसौअ
भक्षिभक्षितइतिहर्षेणवदंतोयुद्धोद्यमंचक्रुः॥३॥४॥५॥राज्ञःशिबिरंआवासंव्यलुंपन्सर्वस्वापहारेणनाशितवं

नारदउवाच॥एवंदैत्यसुतैःपृष्टोमहाभागवतोसुरः॥उवाचस्मयमानस्तान्स्मरन्मदनुभाषितं॥१॥प्र
ह्लादउवाच॥पितरिप्रस्थितेस्माकंतपसेमंदराचलं॥युद्धोद्यमंपरंचक्रुर्विबुधादानवान्प्रति॥२॥पिपी
लिकैरहिरिवदिष्ट्यालोकोपतापनः॥पापेनपापोभक्षीतिवादिनोवासवादयः॥३॥तेषामतीबलोद्यो
गंनिशम्यासुरयूथपाः॥वध्यमानाःसुरैर्भीताद्रुद्रुवुःसर्वतोदिशं॥४॥कलत्रपुत्रमित्राप्तान्गृहान्पशु
परिच्छदान्॥नावेक्षमाणास्त्वरिताःसर्वेप्राणपरीप्सवः॥५॥व्यलुंपन्राजशिबिरममराजयकांक्षिणः॥
इंद्रस्तुराजमहिषींमातरंममचाग्रहीत॥६॥नीयमानांभयोद्विग्नांरुदंतींकुररीमिव॥यदृच्छयागतस्तत्र
देवर्षिर्ददृशेयथि॥७॥प्राहमैनांसुरपतेनेतुमर्हस्यनागसं॥मुंचमुंचमहाभागसतींपरपरिग्रहं॥८॥इंद्रउ
वाच॥आस्तेस्याजठरेवीर्यमविषह्यंसुरद्विषः॥आस्यतांयावत्प्रसवंमोक्ष्येर्थपदवींगतः॥९॥नारदउवाच
अयंनिःकिल्बिषःसाक्षान्महाभागवतोमहान्॥त्वयानप्राप्स्यतेसंस्थामनंतानुचरोबली॥१०॥ //

तः॥६॥७॥अनागसंनिरपराधामेनांनेतुंमार्हसीतिप्राह॥८॥अविषह्यंदुःसहं॥अतःअनपापत्यसवपर्यंतम
त्रास्यतां॥ततश्चअर्थस्यपदवीमार्गंगतःप्राप्तःसन्जातंपुत्रंहत्वामोक्ष्यामीत्यर्थः॥९॥साक्षात्स्वगुणैरेवम राम॰
हाननतुपित्रादिसंबंधात्त्वयाहेतुभूतेनसंस्थांमृत्युंनयास्यति तत्रहेतवोनिःकिल्बिषइत्यादयः॥१०॥ २४

24

तेषां विश्वासार्थं गुरुसंप्रदायमाह। ज्ञानमिति। यत्र नारदः श्रोता तत्र कुतो मादृशानामधिकार इति मा शंकीत्याह भगवत एकांतभक्ता नां यत्पादरजः तेन आप्लुतानां स्नातानां देहिनां सर्वेषामपि तत् ज्ञानं स्यात् न तु नमानामेवेति नियमः। २६। अतएव मयापि नारदाच्छ्रुतं विज्ञानसंयुतं अनुभवपर्यंतं धर्मं च श्रुतं। २७। तत्रापि विस्मिताः प

ज्ञानं तदेतदमलं दुरवापमाह नारायणो नरसखः किल नारदाय। एकांतिनां भगवतस्तदकिंचनानां पादारविंदरजसाप्लुतदेहिनां स्यात्। २६। श्रुतमेतन्मया पूर्वं ज्ञानं विज्ञानसंयुतं। धर्मं भागवतं शुद्धं नारदाद्देवदर्शनात्। २७। दैत्यपुत्रा ऊचुः। प्रह्लाद त्वं वयं चापि न तेऽन्यं विद्महे गुरुं। एताभ्यां गुरुपुत्राभ्यां बालानामपि हीश्वरौ। २८। बालस्यांतःपुरस्थस्य महत्संगो दुरन्वयः। छिंधि नः संशयं सौम्य स्याच्चे ४ द्विश्रंभकारणं। २९। इति श्रीभागवते म० प्रह्लादानुचरिते षष्ठो ध्यायः। ६।

॥

छंति। प्रह्लादेति। एताभ्यामन्यं गुरुं न विद्मः एतदागमनात्पूर्वमेवाहं नारदपार्श्वं न त इति चेत तत्राहुः बालानामपि अतिशिशूनामस्माकमेतावीश्वरौ नियंतारौ अतस्तवान्यत्र गमनं न संभवति। २८। स एवा त्रागत इत्यपि न संभवतीत्याहुः बालस्येति दुरन्वयः दुर्घटः विश्रंभकारणं विश्वासहेतुः। २९। सप्तमे षष्ठः॥।

भा॰ स॰ २५

तदेवं देहधर्मैस्तद्वैलक्षण्येनात्मनो देहभेदो दर्शितः॥ इदानीमात्मधर्मैरेव भेदं स्फुटयंस्तदहंकारादिकं त्या-
जयति॥ आत्मा नित्यः। अविनाशी वा अरेऽयमात्मेति श्रुतेः। अव्ययः अपक्षयशून्यः ऋचो अक्षरे परमे व्योमन्नि-
ति श्रुतेः। शुद्धः निरवद्यं निरंजनमिति श्रुतेः। एकः एकमेवाद्वितीयमिति श्रुतेः। क्षेत्रज्ञः विज्ञातारमरे केन
विजानीयादिति श्रुतेः॥ आश्रयः यस्मिन् द्यौः पृथिवी चान्तरिक्षमिति श्रुतेः॥ अविक्रियः निष्कलं निष्क्रि-
यं शान्तमिति श्रुतेः। स्वदृक् आत्मैवास्य ज्योतिः सम्राडिति होवाचेति श्रुतेः॥ हेतुः स इमाँल्लोकानसृजतेति
श्रुतेः। व्यापकः सत्यं ज्ञानमनन्तमिति श्रुतेः॥ असंगी असंगो ह्ययं पुरुष इति श्रुतेः॥ अनावृतः। पूर्ण-

आत्मा नित्योऽव्ययः शुद्ध एकः क्षेत्रज्ञ आश्रयः॥ अविक्रियः स्वदृग्घेतुर्व्यापकोऽसंग्यना-
वृतः॥१९॥ एतैर्द्वादशभिर्विद्वानात्मनो लक्षणैः परैः॥ अहंममेत्यसद्भावं देहादौ मोहजं
त्यजेत्॥२०॥ स्वर्णं यथा ग्रावसु हेमकारः क्षेत्रेषु योगैस्तदभिज्ञ आप्नुयात्॥ क्षेत्रेषु देहेषु
तथात्मयोगैरध्यात्मविद् ब्रह्मगतिं लभेत॥२१॥

स्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यत इति श्रुतेः
१९॥ परैः श्रेष्ठैः विवेकसमर्थैर्देहाद्भेदं विद्वान् असद्भावं मिथ्याबुद्धिं त्यजेत्॥२०॥ न चैवं विविक्तात्मज्ञा-
निनोऽप्यपरोक्षानुभवेन ब्रह्मताप्राप्तिः कथं स्यात् यतोऽहंकारादिकं त्यजेदित्यपेक्षायां तत्प्राप्तिप्रकारं
सदृष्टान्तमाह स्वर्णमिति। क्षेत्रेषु स्फुरत्स्वर्णकणेषु ग्रावसु योगैर्धमनाद्युपायैस्तदुपायाभिज्ञो हेमका-
रो यथा स्वर्णं प्राप्नुयात्॥ आत्मयोगैः आत्मप्राप्त्युपायैः॥ ब्रह्मगतिं ब्रह्मतां॥ अध्यात्मवित् आत्माधिकृतका- राम॰
र्यकारणसंघातज्ञाता॥२१॥ ॥ ॥ ॥ ॥ २५

25

अनंतस्यप्रियोयोहंसवाप्रियोयस्यतस्यममभक्त्याएनांप्रदक्षिणीकृत्य ॥११॥ इहोष्यतामित्याहेतिशेषः ॥१२॥ अंति
समीपे ॥१३॥ अंतर्वत्नी गर्भिणी इच्छया भर्तुरागमनानंतरं प्रसूतये एवमपि स्वगर्भस्य क्षेमाय ॥१४॥ तस्याः शोकशां
त्यै धर्मस्य तत्त्वं भक्तिलक्षणं ज्ञानमात्मानात्मविवेकः तदुभयं प्रादात् ईश्वरः समर्थः ॥१५॥ १६ भूयात् भवेत् वैशा

इत्युक्तस्तां विहायेंद्रो देवर्षेर्मानयन्वचः ॥ अनंतप्रियभक्त्यैनां परिक्रम्य दिवं ययौ ॥११॥ ततो नो मातरमृ
षिः समानीय निजाश्रमं ॥ आश्वास्येहोष्यतां वत्से यावत्ते भर्तुरागमः ॥१२॥ तथेत्यवात्सीद्देवर्षेरंतिसा
ऽप्यकुतोभया ॥ यावद्दैत्यपतिर्घोरात्तपसो न न्यवर्तत ॥१३॥ ऋषिं पर्यचरत्तत्र भक्त्या परमया सती ॥ अं
तर्वत्नी स्वगर्भस्य क्षेमायेच्छाप्रसूतये ॥१४॥ ऋषिः कारुणिकस्तस्याः प्रादादुभयमीश्वरः ॥ धर्मस्य तत्त्वं
ज्ञानं च मामप्युद्दिश्य निर्मलं ॥१५॥ तत्तु कालस्य दीर्घत्वात्स्त्रीत्वान्मातुस्तिरोदधे ॥ ऋषिणानुगृहीतं
मां नाधुनाप्यजहात्स्मृतिः ॥१६॥ भवतामपि भूयान्मे यदि श्रद्दधते वचः ॥ वैशारदी धीः श्रद्धातः स्त्रीबा
भा लानां च मे यथा ॥१७॥ जन्माद्याः षडिमे भावा दृष्टा देहस्य नात्मनः ॥ फलानामिव वृक्षस्य कालेनेश्वरमूर्तिना ॥१८

रदी स्वार्थे तद्धितः। देहाद्यहंकारछेदनिपुणेत्यर्थः ॥१७॥ कासौ वैशारदी धीरित्यपेक्षायां नारदोक्तमेव देहात्म
विवेकप्रकारमाह जन्मेति दशभिः। जन्माद्याः जायते अस्ति वर्द्धते विपरिणमते अपक्षीयते नश्यतीत्ये
वंभूता इमे षड्भावा विकाराः वृक्षे सत्येव यथा फलानां दृश्यंते तद्वदात्मनि तथैव स्थिते देहस्य दृश्या
इत्यर्थः। ईश्वरी विकारसमर्था मूर्त्तिर्यस्य तेन ॥१८॥

भा॰स॰ विमर्शप्रकारमाह । बुद्धेरिति द्वाभ्यां अध्यक्षः साक्षी ॥२५॥ अतः एभिर्बुद्धिभेदैः परिणामैः पर्यस्तैः परितः क्षिप्तैः आत्म
२६ धर्मत्वेन निरस्तैः । बुद्धिधर्मत्वे हेतुः त्रिवर्णैः त्रिगुणात्मकैः क्रियोद्भवैः कर्मजन्यैः बुद्धेरेव त्रिगुणात्मक
त्वात् । कर्मकृतत्वाच्च तस्या एवैता अवस्थाः आत्मा तु बुध्यत्वपात् तदवस्थावानिव भाति न नत्वतद्
त्यात्मनः स्वरूपं बुद्ध्येत् जातीपादित्यर्थः ॥ अत्र दृष्टांतः कुसुमधर्मैर्गंधैस्तदाश्रयं वायुमिव ॥२६॥ न

बुद्धेर्जागरणं स्वप्नः सुषुप्तिरिति वृत्तयः । नायेनैवानुभूयंते सोध्यक्षः पुरुषः परः ॥२५॥ एभि
स्त्रिवर्णैः पर्यस्तैर्बुद्धिभेदैः क्रियोद्भवैः । स्वरूपमात्मनो बुद्ध्येद्गंधैर्वायुमिवान्वयात् ॥२६॥
26 एतत्द्वारो हि संसारो गुणकर्मनिबंधनः । अज्ञानमूलोऽपार्थोपि पुंसः स्वप्न इवेष्यते ॥२७॥
तस्माद्भवद्भिः कर्त्तव्यं कर्मणां त्रिगुणात्मनां । बीजनिर्हरणं योगः प्रवाहोपरमो धियः ॥२९॥

नुतर्हि यथा कुसुमोपाधिकोपि वायोर्गंधो विवेकज्ञानेन न निवर्त्तते एवमात्मनः संसारो न निव
र्त्तेतेत्याशंक्याह । एतत्द्वारः । बुद्धिद्वारकः तदवस्थाद्वारको वा न स्वतः हि यस्माद्बुद्धेर्ये गुणाः क
र्माणि च तैर्निबध्यत इति तथा स चाज्ञानमूलः अतो अपार्थो मिथ्याभूतोऽपि स्वप्न इवेष्यते । वायोस्तु राम॰
गंधवद्द्रव्यसंबंधस्य वास्तवत्वाद्धि भ्रमो दृष्टांतः ॥२७॥ यस्मादेवं निवृत्तिर्घटते तस्मात् बीजमज्ञा २६
नं । तस्य निर्हरणं दहनं किं तत् । योगः कथंभूतः धियः प्रवाहं जाग्रदादिरूपमुपरमयतीति तथा ॥२८॥

अध्यात्मविवेकमात्मप्राप्त्युपायमाह। अष्टाविति त्रिभिः मूलप्रकृतिः महदहंकारो पंचतन्मात्राणि चेत्यष्टौ त्रयः सत्वादयः ते च प्रकृतिगुणा एव न तु भिन्नाः। एकादशेंद्रियाणि पंच महाभूतानि चेति षोडश। पुमानात्मा एकः प्रोक्तः कपिलादिभिराचार्यैः। एकत्वे हेतुः एषु साक्षित्वेनान्वयात्। तदुक्तं मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त षोडशकस्तु विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुष इति। २२। जगत् जंगमं तस्थुः स्थावरं अत्रैव सर्वसंघातात्मके देह एवं मृग्यः अन्वेष्यः सुशकं चैतदित्याह। नेति नेतीत्यन्या

अष्टौ प्रकृतयः प्रोक्तास्त्रय एव हि तद्गुणाः। विकाराः षोडशाचार्यैः पुमानेकः समन्वयात्। २२।
देहस्तु सर्वसंघातो जगत्तस्थुरिति द्विधा। अत्रैव मृग्यः पुरुषो नेति नेतीत्यतत्त्यजन्। २३।
अन्वयव्यतिरेकेण विवेकेनोशतात्मना। सर्गस्थानसमाम्नायैर्विमृशद्भिरसत्वरैः। २४।

योहंक्रियमाणोस्त्वयमेव अतत्त्यजन्। अनात्मवर्गात् पृथगुपलभ्यमान इत्यर्थः। २३। मणिषु सूत्रमिव सर्वत्रानुस्यूतत्वेनान्वयः। अत एव मणिभ्यः सूत्रस्येव केवलव्यतिरेकश्च तयोर्द्वैकं तेन यो विवेकः पूर्वोक्तोऽवतेन उशता शुद्धेनात्मना मनसा सर्गस्थानसमाम्नायैः उत्पत्तिस्थितिसंहारैः। यतो वा इमानि भूतानि जायंते इत्यादि श्रुत्युक्तसर्गाद्यनुसंधानेनेत्यर्थः। विमृशद्भिर्विचारयद्भिः असत्वरैः अव्यग्रैर्मृग्य इति पूर्वेणान्वयः। २४।

भा·स·
२९

तस्य भावश्चेष्टादिः तस्य भावो भावना तेनानुकृते आशयाकृती मनःशरीरे यस्य निर्दग्धं बीजमज्ञानमनुशयो वासना च यस्य स सम्यगेति प्राप्नोति ॥२६॥ ततः किमत आह । अधोक्षजस्यालंभमनसा स्पर्शप्राप्तं तरेतस्या अयणांत्र्यसुभः रागादियुक्त आत्मा मनो यस्य संसृतिचक्रशातनं तत्त्रिवर्गकं बुधा विदुः तदेव ब्रह्म विनिर्निर्वाणलयो मोक्ष नदात्मकं सुखं विदुः हृदीश्वरमंतर्यामिणं ॥२७॥ भक्तिरशक्येति चेन्न मंत

तदा पुमान्मुक्तसमस्तबंधनस्तद्भावभावानुकृताशयाकृतिः॥ निर्दग्धबीजानुशयो महीयसा भक्तिप्रयोगेण समेत्यधोक्षजं ॥२६॥ अधोक्षजालंभमिहाऽशुभात्मनः शरीरिणः संसृतिचक्रशातनं ॥ तद्ब्रह्म निर्वाणसुखं विदुर्बुधास्ततो भजध्वं हृदये हृदीश्वरं ॥२७॥ कोऽतिप्रयासोऽसुरबालका हरेरुपासने स्वे हृदि छिद्रवत्सतः॥ स्वस्यात्मनः सख्युरशेषदेहिनां सामान्यतः किं विषयोपपादनैः ॥२८॥ रायः कलत्रं पशवः सुतादयो गृहा मही कुंजरकोशभूतयः॥ सर्वेऽर्थकामाः क्षणभंगुरायुषः कुर्वंति मर्त्यस्य कियत्प्रियं चलाः ॥२९॥

व्यमित्याह । क इति । छिद्रवत् आकाशवत् विषयाणामुपपादनैरर्जनैः किं ॥ तत्र हेतुः ॥ सर्वदेहिनां सामान्यतः विषयनिघ्नत्वेसू करादिसाधारण्यात्प्रवृत्तेरित्यर्थः ॥ नचैवमादौ पौनरुक्त्यं दोषः । नारदोक्तानुवादरूपत्वादस्य प्रकरणस्य ॥२८॥ अनर्थकं च विषयार्जनमित्याह । रायः अर्थाः क्षणभंगुरमायुर्यस्य । तदुक्तमितिहासेषु । धनं हि पुरुषो लोके पुरुषं धनमेव वा ॥ अवश्यमेकत्यजति तस्मात्किं धनतृष्णयेति ॥२९॥ राम·
२९

तदेवं ज्ञानप्रकारमुक्त्वा तत्साधनं धर्मस्य तत्त्वं नारदोक्तमेवाह । तत्रेति पंचभिः ॥ ये इमे यथानुवृत्तैर्वा रतिरिति यत्
त्रयमुपायो भगवतोक्तः । तथा हि गीतासु यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत् । यत्तपस्यसि कौन्तेय तत्कुरु
ष्व मदर्पणम् ॥ भक्त्या मामभिजानाति यावान्यश्चास्मि तत्त्वतः इत्यादि । २९ । तत्रैवांतरंगान्धर्मानाह । गुरोः

तत्रोपायसहस्राणामयं भगवतोदितः । यदीश्वरे भगवति यथा यैरंजसा रतिः ॥ २९ ॥ गुरुशुश्रूषया भक्त्या
सर्वलब्धार्प्पणेन च । संगेन साधुभक्तानामीश्वराराधनेन च ॥ ३० ॥ श्रद्धया तत्कथायां च कीर्तनैर्गुणक
र्मणां । तत्पदांबुरुहध्यानात्तल्लिंगेक्षार्हणादिभिः ॥ ३१ ॥ हरिः सर्वेषु भूतेषु भगवानास्त ईश्वरः । इति भू
तानि मनसा कामैस्तैः साधु मानयेत् ॥ ३२ ॥ एवं निर्जितषड्वर्गैः क्रियते भक्तिरीश्वरे । वासुदेवे भगवति
यया संलभते रतिं ॥ ३३ ॥ निशम्य कर्माणि गुणानतुल्यान्वीर्याणि लीलातनुभिः कृतानि । यदाति
हर्षोत्पुलकाश्रुगद्गदं प्रोत्कंठ उद्गायति रौति नृत्यति ॥ ३४ ॥ यदा ग्रहग्रस्त इव क्वचिद्धसत्याक्रंद
ते ध्यायति वंदते जनं । मुहुः श्वसन्वक्ति हरे जगत्पते नारायणेत्यात्ममतिर्गतत्रपः ॥ ३५ ॥

शुश्रूषया भक्त्या प्रेम्णा सर्वेषां लब्धानामर्पणेन च ॥ ३० ॥ तस्य लिंगानां मूर्तीनामीक्षणमर्हणं चादिर्ये
षां वंदनादीनां तैश्च ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ निर्जितः षण्णां कामक्रोधलोभमोहमदमत्सराणामिंद्रियाणां वा वर्गो यैः ॥ ३३ ॥
भगवद्भक्ते लिंगान्याह निशम्येति त्रिभिः । गुणान्भक्तवात्सल्यादीन् ॥ अतिहर्षेण उद्गताः पुलकाः अ
श्रूणि च तेन गद्गदं यथा भवत्प्रोत्कंठ उद्गायति ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

भोगावसराभावाद्वैतैः कर्मप्रयोगादित्याह । निरूप्यतामिति ॥ प्राचीनैः कर्मभिः क्लिश्यमानस्य कर्मभिः कियान
र्थ इति अन्वयः ॥ ४६ ॥ ननु कर्मसु समाप्तेषु भोगावसरः स्यात्तत्राह । कर्माणीति नचैवं कर्म तत्फलं देहादिकं च प
रमार्थ इत्याह । उभयं कर्म च देहं च अविवेकतः अज्ञानेनैव तनुते ॥ ४७ ॥ यदपाश्रयाः यदधीनाः ॥ ४८ ॥ भूतानां

निरूप्यतामिह स्वार्थः कियान्देहभृतोऽसुराः ॥ निषेकादिष्ववस्थासु क्लिश्यमानस्य कर्मभिः ॥ ४६ ॥ क
र्माण्यारभते देही देहेनात्मानुवर्त्तिना ॥ कर्मभिस्तनुते देहमुभयं त्वविवेकतः ॥ ४७ ॥ तस्मादर्थाश्च
कामाश्च धर्माश्च यदपाश्रयाः ॥ भजतानीहयात्मानमनीहं हरिमीश्वरं ॥ ४८ ॥ सर्वेषामपि भूतानां ह
रिरात्मेश्वरः प्रियः ॥ भूतैर्महद्भिः स्वकृतैः कृतानां जीवसंज्ञितः ॥ ४९ ॥ देवोऽसुरो मनुष्यो वा यक्षो गं
धर्व एव च ॥ भजन्मुकुंदचरणं स्वस्तिमान्स्याद्यथा वयं ॥ ५० ॥ नालं द्विजत्वं देवत्वमृषित्वं वासु
रात्मजाः ॥ प्रीणनाय मुकुंदस्य न वृत्तं न बहुज्ञता ॥ ५१ ॥ न दानं न तपो नेज्या न शौचं न व्रतानि च ॥ प्री
यतेऽमलया भक्त्या हरिरन्यद्विडंबनं ॥ ५२ ॥ ततो हरौ भगवति भक्तिं कुरुत दानवाः ॥ आत्मौपम्येन
सर्वत्र सर्वभूतात्मनीश्वरे ॥ ५३ ॥ दैतेया यक्षरक्षांसि स्त्रियः शूद्रा व्रजौकसः ॥ खगा मृगाः पापजीवाः सं
त्यच्युततां गताः ॥ ५४ ॥ एतावानेव लोकेस्मिन्पुंसः स्वार्थः परः स्मृतः ॥ एकांतभक्तिर्गोविंदे यत्सर्व
त्र तदीक्षणं ॥ ५५ ॥ इति भाग॰ स॰ सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

प्राणिनां जीवसंज्ञितः अंतर्यामी ॥ ४९ ॥ असुराणा
मस्माकमत्र नाधिकार इत्यपि न वाच्यमित्याह देव इति पंचभिः ॥ ५० ॥ ५१ ॥ अमलया निष्कामया विडंबनं नट
नमात्रं ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ अच्युततां अमृतत्वं ॥ ५४ ॥ अध्यायद्वयोक्तमुपसंहरति । एतावानिति । तदीक्षणं गोविंददृ

भागवतसप्तमस्कंधे ७ ॥

२१

यत्रदुःखेनसंभिन्नंन चग्रस्तमनंतरं॥ अभिलाषोपपन्नंचसुखंस्वर्गयदास्पदमित्येवंभूताः स्वर्गादिभोगा
अपिनसेवार्हा इत्याह॥ एवंहीति॥ तपिष्ठुत्वेहेतुः क्रतुभिःकृताइति॥ तद्यथेहकर्मजितोलोकःक्षीयतएव
मेवामुत्रपुण्यजितोलोकःक्षीयतइतिश्रुतेः॥ अतएवपुण्यतारतम्येनसातिशयाः॥ नचनिर्मलाःस्पर्द्धादि
मत्वात्॥ नविद्यतेदर्थश्रुतंचदूषणंयस्मिन्॥ ४०॥ किंच॥ यदध्यर्थ्यायन्संकल्पात्अतःसंकल्पितात्॥ विप

एवंहिलोकाःक्रतुभिःकृताअमीक्षयिष्णवःसातिशयानिर्मलाः॥ तस्मादद्वयश्रुतदूषणंप
रंभजन्तैकपेशंभजतात्मलब्धये॥ ४०॥ यदध्यर्थ्येहकर्माणिविद्वन्मान्यसक्तन्नरः॥ करोत्यतोविप
र्यासममोघंविंदतेफलं॥ ४१॥ सुखायदुःखमोक्षायसंकल्पइहकर्मिणः॥ सदाप्नोतीहयादुःख
मनीहायाःसुखावृतः॥ ४२॥ कामान्कामयतेकाम्यैर्यदर्थमिहपूरुषः॥ सवैदेहस्तुपारक्योभंगु
रोयात्यपैतिच॥ ४३॥ किमुव्यवहितायत्यदारागारधनादयः॥ राज्यकोशगजामात्यभृत्याप्तामम
तास्पदाः॥ ४४॥ किमेतैरात्मनस्तुच्छैःसहदेहेननश्वरैः॥ अनर्थैरर्थसंकाशैर्नित्यानंदमहोदधेः॥ ४५॥

र्यासंविपरीतंफलंअमोघंअवश्यंप्राप्नोति॥ ४१॥ तदेवदर्शयति॥ सुखायेति॥ ईहयाइच्छयाक्रिययावा
यःफलंमनीहायाहेतोःसुखेनावृतोव्याप्तआसीत्सईहयादुःखमाप्नोत्येव॥ ४२॥ किंच॥ कामान्भो
गान्काम्यैर्विषयैःकर्मभिर्वा॥ पारक्यःश्वादिभोग्यःनत्वात्मीयःभंगुरश्च॥ ४३॥ किमुदेहात्व्यवहि
ताःअपत्यादयोममताविषयाःपारक्याइतिवक्तव्यं॥ ४४॥ किंच॥ स्वयंपुरुषार्थरूपस्यकिमेतैरित्या

भा-स-
२६

मच्छत्रुरसौ कथं मयापि स एव बलं स्यादत आह। जहीति। आत्मनः स्वस्य स्वभावं त्यज। अजितादात्मनो मनस ऋते
विनाऽन्ये विद्विषो न संति॥ किंच। तद्धि इदमेव हि साम्येन मनसो धारणमेव समर्हणमाराधनं॥१०॥ मया दिग्विज
ये सर्वे जिताः अतः सांप्रतं न संतीति सत्यमिति चेत्तत्राह। दस्यूनिति। एके भवादृशा मूढाः। पुरा आदौ लुंपतः स्व
स्वहरतः षड् इंद्रियलक्षणान् दस्यून् न विजित्य आजित्वा दश दिशः स्वयं जिता मन्यते। साधोस्तु जितचित्तस्य दे

जह्यासुरं भावमिमं त्वमात्मनः समं मनो धत्स्व न संति विद्विषः। ऋतेऽजितादात्मन उत्पथस्थितात्त
द्धि ह्यनंतस्य महत्समर्हणं॥११॥ दस्यून्पुराषण्न विजित्य लुंपतो मन्यंत एके स्वजिता दिशो दश
जितात्मनो ज्ञस्य समस्य देहिनां साधोः स्वमोहप्रभवाः कुतः परे॥११॥ हिरण्यकशिपुरुवाच। व्यक्तं
त्वं मर्तुकामोसि योऽतिमात्रं विकत्थसे मुमूर्षूणां हि मंदात्मन्ननु स्युर्विक्लवा गिरः॥१२॥ यस्त्वया
मंदभाग्योक्तो मदन्यो जगदीश्वरः। क्वासौ यदि स सर्वत्र कस्मात्स्तंभे न दृश्यते॥१३॥ सोहं विकत्थमान
स्य शिरः कायाद्धरामि ते। गोपायेत हरिस्त्वाद्य यस्ते शरणमीप्सितं॥१४॥ एवं दुरुक्तैर्मुहुरर्दयन्रुषा
सुतं महाभागवतं महासुरः। खड्गं प्रगृह्योत्पतितो वरासनात्स्तंभं तताडातिबलः स्वमुष्टिना॥१५॥ त
दैव तस्मिन्निनदोऽतिभीषणो बभूव येनांडकटाहमस्फुटत्। यं वै स्वधिष्ण्योपगतं त्वजादयः श्रुत्वा
स्वधामात्ययमंगमेनिरे॥१६॥ स विक्रमन्पुत्रवधेप्सुरोजसा निशम्य निर्ह्रादमपूर्वमद्भुतं। अं
तः सभायां न ददर्श तत्पदं वितत्रसुर्येन सुरारियूथपाः॥१७॥

हिनां समस्य ज्ञस्य विदुषः स्वाज्ञानक
ल्पिताः परे शत्रवः कुतः स्युः॥११॥ व्यक्तं निश्चितं। विक्लवाः अनवस्थिता इत्यर्थः॥१२॥ हे मंदभाग्य यच्च सावस्ति तर्हि
क्वास्ति प्रह्लाद आह सर्वत्रास्ति हिरण्यकशिपुराह तर्हि कस्मात्स्तंभे नास्ति प्रह्लादस्तु स्तं निरीक्षमाणो नमस्य
त्राह दृश्यत इति॥१३॥ हिरण्यकशिपुस्तत्र तमपश्यन्नाह सोहमिति॥१४॥ प्रह्लादेन मह्यं बुद्धा जल्पिना निरीक्षमा

२७

राम
२६

अथमेतिरूषास्तनुं निघ्नन्दैत्यो हतः स्वयं ॥ आविर्भूय नृसिंहेन स च ब्रह्मादिभिः स्तुतः अंततः कृपासुधापूर्णो वहि
ष्क्रोधोन केसरी दैत्येंद्रमरिभावेन भजंतं स्वमभावयत् ॥१॥ एकांतसंस्थितां प्रत्यड्धियां यथावत् ॥२॥ स च हंतुम
नोदधे ॥ कथंभूतः कोपस्यावेशेनोद्रेकेण चलन् गात्रं वपुर्यस्य सः ॥३॥ क्षिप्त्वा तिरस्कृत्य ॥ पापेन सरोषेणा निरश्ची

नारद उवाच ॥ अथ दैत्यसुताः सर्वे श्रुत्वा तदनुवर्णितं ॥ जगृहुर्निरवद्यत्वान्नैव गुर्वनुशिक्षितं ॥१॥ अथा
चार्यसुतस्तेषां बुद्धिमेकांतसंस्थितां ॥ आलक्ष्य भीतस्त्वरितो राज्ञ आवेदयद्यथा ॥२॥ श्रुत्वा तदप्रियं दैत्यो
दुःसहं तनयानयं ॥ कोपावेशचलद्गात्रः पुत्रं हंतुं मनो दधे ॥३॥ क्षिप्त्वा परुषया वाचा प्रह्लादमतदर्हणं ॥ आ
हेक्षमाणः पापेन तिरश्चीनेन चक्षुषा ॥४॥ प्रश्रयावनतं दांतं बद्धांजलिमवस्थितं ॥ सर्पः पदाहत इव श्व
सन्प्रकृतिदारुणः ॥५॥ हे दुर्विनीत मंदात्मन् कुलभेदकराधम ॥ स्तब्धं मच्छासनोद्वृत्तं नेष्ये त्वाद्य यमक्षयं
॥६॥ क्रुद्धस्य यस्य कंपंते त्रयो लोकाः सहेश्वराः ॥ तस्य मेऽभीतवन्मूढः शासनं किंबलोत्यगाः ॥७॥ प्रह्लाद उवा
च ॥ न केवलं मे भवतश्च राजन् स वै बलं बलिनां चापरेषां ॥ परेऽवरेऽमी स्थिरजंगमा ये ब्रह्मादयो येन वशं प्र
णीताः ॥८॥ स ईश्वरः काल उरुक्रमोऽसावोजः सहः सत्वबलेंद्रियात्मा ॥ स एव विश्वं परमः स्वशक्तिभिः सृजत्य
वत्यत्ति गुणत्रयेशः ॥९॥

नेन चक्षुषा ॥४॥५॥ मंदात्मन् अल्पबुद्धे ॥ मदाज्ञातिलंघिनं त्वामद्य यमालयं नेष्यामि
॥६॥ अभीतवत् किंबलं यस्य स किंबलः ॥७॥८॥ वशं प्रणीता इत्यत्र हेतुः स ईश्वर इति ॥ उरवः क्रमाः पादविक्षे
पा यस्य पराक्रमा इति वा ॥ ओज आदिरूपः सत्वं धैर्यं बुद्धिर्वा ॥९॥ ॥ ॥

भा॰स॰
३०

सदैत्यः एवं ध्वनिं श्रुत्वा तदाश्चर्यं सत्त्वं प्राणिविशेषं सर्वतो विलोकयन् स्तंभस्य मध्यान्निर्गच्छंतं नृमृगेंद्रयोर्मिश्रं रू
पमहो किमेतदिति मीमांसितवानिति शेषः ॥१९॥ तस्यैवं मत्वा भयानकं तन्नृसिंहरूपं मीमांसमानस्याग्रतो नृसिं
हरूपो हरिः समुत्थितः ॥ भयानकत्वमेव दर्शयंस्तद्रूपमनुवर्णयति त्रिभिः प्रतप्तचामीकरस्वर्णमिव पिं
गानि चंडानि लोचनानि यस्मिन् सटाः जटाः केसराः कंठरोमाणि स्फुरद्भिः सटाकेसरैर्जृंभितं साटोप
माननं यस्मिन् ॥२०॥ करालाः तुंगाः दंष्ट्रा यस्मिन् करवालः खड्गः तद्वत् चंचला क्षुरांतवत्तीक्ष्णा जिह्वा

30

स सत्त्वमेवं परितो विपश्यन् स्तंभस्य मध्यादनुनिर्जिहानं ॥ नायं मृगो नापि नरो विचित्रमहो
किमेतन्नृमृगेंद्ररूपं ॥१९॥ मीमांसमानस्य समुत्थितोऽग्रतो नृसिंहरूपस्तदलं भयानकं ॥ प्र
तप्तचामीकरचंडलोचनं स्फुरत्सटाकेसरजृंभिताननं ॥२०॥ करालदंष्ट्रं करवालचंचलक्षु
रांतजिह्वं भ्रुकुटीमुखोल्बणं ॥ स्तब्धोर्ध्वकर्णं गिरिकंदराद्भुतव्यात्तास्यनासं हनुभेदभीषणं
॥२१॥ दिविस्पृशत्कायमदीर्घपीवरग्रीवोरुवक्षःस्थलमल्पमध्यमं ॥ चंद्रांशुगौरैश्छुरितं तनूरुहै
र्विष्वग्भुजानीकशतं नखायुधं ॥२२॥

यस्मिन् भ्रुकुटीयुक्ते न मुखेनोल्बणं स्तब्धौ ऊर्ध्वतो शंकुवदू
र्ध्वौ कर्णौ यस्मिन् गिरिकंदरवदद्भुतं व्यात्तं प्रसृतमास्यं नासे च यस्मिन् हनू कपोलप्रांतौ तयोर्भेदेन वि
दारणेन भीषणं ॥२१॥ दिविस्पृशत्कायो यस्मिन् ॥ अलुक्समासः अदीर्घा ह्रस्वा पीवरा स्थूला ग्रीवा य
स्मिन् ॥ उरु विशालं वक्षःस्थलं यस्मिन् तत्तथा ॥ अल्पं मध्यमं उदरं यस्मिन् चंद्रांशुवद्गौरैस्तनुरुहैर्लो
मभिः छुरितं व्याप्तं विष्वक् सर्वतः प्रसृता भुजास्तेषामनीकानि स्तोमाः तेषां शतानि यस्मिन् ॥ नखान्येवायु

राम॰
३०

भगवांस्तदा अदृश्यतदृश्यो बभूव । किमर्थं । निजभक्त्येन प्रह्लादेन प्रभाषितं दृश्यत इति तत्सत्यं विधातुं कर्तुं तथा
अखिलेषु भूतेषु स्वात्मनो व्याप्तिं च सत्यां कर्तुं स्तंभे अदृश्यत । तत्किमर्थं भौतिकेषु च भावेषु भूतेष्वथ महत्सु
च । भगवानास्त इति तेनैव भक्त्येन भाषितं तत्सत्यं कर्तुं । तथा अत्यद्भुतं दैत्यघातकमतिघोरं रूपमुद्वहन् तत्कि
मर्थं निजभक्तैः सनकादिभिः शापानंतरमनुतप्तैस्त्रिभिर्जन्मभिः शापमोक्षो भवत्विति तत्सत्यं कर्तुं । तथा अत्य
द्भुतं ब्रह्मसभायां च दृश्यमभ्यक्तं च रूपमुद्वहन् । तच्च न मृगाकारं न च मनुष्याकारं उद्वहन् सभायां मध्ये अदृश्य
तत्किमर्थं निजभक्त्येन हिरण्यकशिपुना ब्रह्माणं प्रति प्रभाषितं । भूतेभ्यस्त्वद्विसृष्टेभ्यो मृत्युर्माभून्मम प्र

सत्यं विधातुं निजभृत्यभाषितं व्याप्तिं च भूतेष्वखिलेषु चात्मनः ॥
अदृश्यतात्यद्भुतरूपमुद्वहन् स्तम्भे सभायां न मृगं न मानुषं ॥ १८ ॥

भो इति । तथा नांतर्न बहिरिति । न नरैर्न मृगैरिति ब्रह्मणा एव निजभक्त्येन तथास्त्विति प्रभाषितं तत्सत्यं कर्तुं ।
न हि तद्ब्रह्मसृष्टं भूतं न च नरो वा मृगो वा । न च सभागृहस्यांतः न च प्रांगण एव तत्र बहिः एवं ताभ्यां भाषितं सत्यं क
र्तुं । यच्च हिरण्यकशिपुना भाषितं नूनमेतद्विरोधेन मृत्युर्मे भवितेति । तथा । अयमकुतश्चिदभयोऽमर इति
यच्च नारदेन निजभक्त्येनेदं प्रतिभाषितं अयं महानसंस्थां न प्राप्स्यति । अनंतानुचर इत्यनेनस्वस्य भक्तप
क्षपातित्वं च यद्भाषितं तच्च सत्यं कर्तुं अदृश्यत च कारात् निजभाषितं यत् । कौंतेय प्रतिजानीहि न मे भक्तः
प्रणश्यतीति तथा तेषां दंसमुद्धर्ता मृत्युसंसारसागरादित्यादि तच्च सत्यं कर्तुमदृश्यतेति द्रष्टव्यं । अलमति विस्तरेण

भा·स
३१

यस्य हस्तात्स्वयं मुक्तः तं नहरिं स्ववीर्याच्छंकितं मन्यमानः खड्गचर्मणी प्रगृह्य पुनस्तं आसजत्॥ अभ्यपद्यते
त्यन्वयः॥२८॥ श्येनस्येव वेगो यस्य तं शतचन्द्रवर्त्मभिः खड्गचर्ममार्गैः अच्छिद्रं यथा भवत्येवमुपर्यधश्चरन्तं॥ अ
ट्टहासमेवाह॥ खरं तीव्रं उत्स्वनेन महाशब्देनोल्बणं भयंकरं तद्भयेन हरेस्तेजसा निमीलिते अक्षिणी य
स्य॥२९॥ ग्रहणे दुःखितः व्यालो यथा आखुं मूषकं॥ विदारणे दृष्टांतः अहिं गरुड इवेति॥ विष्वक् सर्वतः स्फुरं
तं निःसरंतं ग्रहणे नातुरं विवशं इंद्रेण सह युद्धे तस्य युक्तेन कुलिशेन न क्षता त्वक् अपि यस्य॥ द्वारि सभायां नो

31

तं मन्यमानो निजवीर्यशंकितं यद्धस्तमुक्तो नहरिं महासुरः॥ पुनस्तमासज्जत खड्गचर्मणी प्रगृह्य वे
गेन जितश्रमो मृधे॥२८॥ तं श्येनवेगं शतचंद्रवर्त्मभिश्चरंतमच्छिद्रमुपर्यधो हरिः॥ कृत्वाट्टहासं ख
रमुत्स्वनोल्बणं निमीलिताक्षं जगृहे महाजवः॥२९॥ विष्वक्स्फुरंतं ग्रहणातुरं हरिर्व्यालो यथाखुं
कुलिशाक्षतत्वचं॥ द्वार्यूरु आपात्य ददार लीलया नखैर्यथाहिं गरुडो महाविषं॥३०॥ संरंभदुःप्रेक्ष्य
कराललोचनो व्यात्ताननांतं विलिहन् स्वजिह्वया॥ असृग्लवाक्तारुणकेसराननो यथांत्रमाली
द्विपहत्यया हरिः॥३१॥ नखांकुरोत्पाटितहृत्सरोरुहं विसृज्य तस्यानुचरानुदायुधान्॥ अहन्स
मस्तान्नखशस्त्रपार्ष्णिभिर्दोर्दंडयूथोनुपथान्सहस्रशः॥३२॥

तन्नेव हि ऊरु ऊरौ निपात्य न भूमौ न चांबरे न
खैर्न अस्त्रशस्त्रैरसुमद्भिर्वा॥ एवं दिनान्तकृपरिहाराय संध्यायामिति द्रष्टव्यं॥३०॥ दैत्यवधमुक्त्वा तद्भृत्यवधमाह
द्वाभ्यां संरंभेण दुःप्रेक्षाणि करालानि लोचनानि यस्य॥ असृग्लवैः रक्तस्य लवैर्विंदुभिः रक्ताः सिक्ताः अत एव अरु
णाः केसरा आननं च यस्य सः कद्रव द्विपहत्यया गजवधेन हरिः सिंहो यथा एवंभूतस्तस्यानुचरान् अहन्निति
त्तरेण चयः॥३१॥ नखांकुरैरुत्पाटितं हृत्सरोरुहं यस्य तं दोर्दंडानां पृथा नियस्य सः॥ तमनुपंथाये यांतान् अन्या

राम·
३१

दुरासदं प्राप्तुमशक्यं ॥ सर्वाणि च निजानि चक्रादीनि इतराणि वज्रादीनि तान्येवायुधप्रवेकाः शस्त्रोत्तमाः
तैर्विद्रावितादैत्यदानवायेन तद्रूपमीमांसमानस्याग्रतः समुत्थितइति ॥ पूर्वेणैवान्वयः ॥ तदाविर्भा
वप्रयोजनविमर्शपूर्वकं तेन सह दैत्यस्य युद्धमाह ॥ सप्तभिः प्रायेणामहामायाविनाहरिणामेय
मेवंभूतो वधः मत्पुरहेतुः स्मृतः विचिन्तितः ॥ तथाप्यनेन समुद्यतेनकिंनकिंचित्स्यादित्येवं ॥ त्वं तत्रम

दुरासदं सर्वनिजेतरायुधप्रवेकविद्रावितदैत्यदानवं ॥ प्रायेणामेऽयं हरिणोरुमायिनावा
धः स्मृतोनेन समुद्यतेनकिं ॥ २३ ॥ एवं त्वनुचिन्त्य सोऽभ्यपतद्गदायुधोनदन्नसिंहं प्रतिदैत्यकुंजरः
अलक्षितोग्नौपतितः पतंगमोयथानसिंहोजसिसोसुरस्तथा ॥ २४ ॥ नतद्धिचित्रं खलु सत्त्व
धामनिस्वतेजसायोनुपुराऽपिबत्तमः ॥ ततोभिपद्याऽभ्यहनन्महासुरोरुषानसिंहं गदयोरु
वेगया ॥ २५ ॥ तं विक्रमंतं सगदं गदाधरोमहोरगं तार्क्ष्यसुतोयथाग्रहीत् ॥ सतस्यहस्तोत्कलि
तस्तदासुरोविक्रीडतोयद्वद्हिर्गरुत्मतः ॥ २६ ॥ असाध्वमन्यंत हृतौकसोमराघनच्छदाभार
तसर्वधिष्ण्यपाः ॥ २७ ॥

पतदित्यन्वयः ॥ २३ ॥ तदासौऽसुरोनसिंहस्यौजसिदीप्तोपतितः सन् अलक्षि
तः अदृश्योऽभूत् ॥ २४ ॥ सत्त्वधामनिसत्त्वप्रकाशे हरौपतितस्यतमोमयस्यादर्शनं तद्धिचित्रं नभवतिन
त्र हेतुः ॥ योहरिः पुरासप्रष्प्यादौप्रलयकालीनं तमः तुअग्रहोअपिबत् ॥ २५ ॥ तस्मिन् ॥ २५ ॥ विक्रमंतं ततस्त
तः प्रहरंतं ॥ हस्तादुत्कलितः निःसृतः ॥ २६ ॥ तदा अमराः देवाः सर्वधिष्ण्यपाः असाध्वमन्यंत ॥ हृतान्योकां

भा-स-
३२

नरशार्दूलंपुरुषोत्तमं ॥ प्रसादयोन सिंहस्य शंकया ऽकुलचेतसः ॥ आरादेवास्तुवन्स न्न दशाङ्गलोकैः पृथक्
पृथक् ॥ ४० ॥ अनंताय अनंतं प्रसादयितुं नतोऽस्मि अनंतत्वे हेतुः दुरंताः शक्तयो यस्य तत्कुतः विचित्रा
णि वीर्याणि प्रभावा यस्य नात्कि मर्थं पवित्राणि शोधकानि कर्माणि यस्य विचित्रवीर्यत्वमेवाह ॥

मूर्द्धिबद्धांजलिपुटा आसीनं तीव्रतेजसं ॥ ईडिरे नरशार्दूलं नातिदूरचराः पृथक् ॥ ४० ॥
श्री ब्रह्मोवाच ॥ नतोऽस्म्यनंताय दुरंतशक्तये विचित्रवीर्याय पवित्रकर्मणे ॥ विश्व
स्य सर्गस्थितिसंयमान्गुणैः स्वलीलया संदधतेऽव्ययात्मने ॥ ४१ ॥ श्री रुद्र उवाच ॥ को
पकालो युगांतस्ते हतोयमसुरोल्पकः ॥ तत्सुतं पाह्युपसृतं भक्तं ते भक्तवत्सल ॥ ४२ ॥

32

विश्वस्येति ॥ संदधते सम्यक्कुर्वते एवमपि अव्ययात्मने अप्रच्युतस्वरूपाय ॥ ४१ ॥ रुद्रस्तु तत्कोपकाला
भिज्ञो नायं कोपावसर इति तं प्रार्थयते ॥ सहस्रयुगांतस्तव कोपस्य कालः कोपायोग्यश्चायमित्याह ॥ अल्प
कः अत्यल्पः ॥ अतः कोपानिवृत्त्या प्रह्लादं मा हिंसीरित्याह ॥ तत्सुतमिति ॥ यद्वा अत्र काले प्ययं कोपोऽस्य
भक्तस्य रक्षणार्थं इति चेत्तन्नर्हि इदानीं कोपं त्यक्त्वेमं पाहीत्यर्थः ॥ ४२ ॥ ॥

राम-
३२

दैत्यवधव्यग्रस्य नृहरेराटोपमाह द्वाभ्यां ॥ सटाभिरुद्धूताः प्रकंपिताः परापतन् व्यशीर्यंत ॥ तस्य दृष्ट्या विमुष्टं रोचिर्येषां ते
तिरस्कृतप्रभाः ॥ श्रमव त्रितिशोषः दिग्गिभा दिग्गजाः ३३ तस्य सटाभिरुत्क्षिप्तानि विमानानि तैः संकुला व्याप्ता ॥
सती प्रोत्सर्पेत ॥ स्वचस्थानात् प्रकर्षेणोदसर्पत ॥ ३४ स्वभत्ये ऐश्वर्यमाश्चर्यमिच मत्वा को नृहल्लेन तस्यासने

सटावधूता जलदाः परापतन् ग्रहाश्च तद्दृष्टिविमुष्टरोचिषः ॥ अम्भोधयः श्वासहता विचुक्षुभुर्निर्ह्रा
दभीता दिगिभा विचुक्रुशुः ॥ ३३ ॥ द्यौस्तत्सटोत्क्षिप्तविमानसंकुला प्रोत्सर्पत क्ष्मा च पदातिपीडिता शै
लाः समुत्पेतुरमुष्य रंहसा तत्तेजसा खं ककुभो न रेजिरे ॥ ३४ ॥ ततः सभायामुपविष्टमुत्तमे नृपास
ने संभृततेजसं विभुं ॥ अलक्षितद्वैरथमत्यमर्षणं प्रचंडवक्त्रं न बभाज कश्चन ॥ ३५ ॥ निशाम्य लोकत्र
यमस्तकज्वरं ॥ तमादिदैत्यं हरिणा हतं मृधे प्रहर्षवेगोत्कलितानना मुहुः प्रसूनवर्षैर्ववृषुः सुरस्त्रि
यः ॥ ३६ ॥ तदा विमानावलिभिर्नभस्तलं दिदृक्षतां संकुलमास नाकिनां ॥ सुरानका दुंदुभयोऽथ ज
घ्निरे गंधर्वमुख्या ननृतुर्जगुः स्त्रियः ॥ ३७ ॥ तत्रोपव्रज्य विबुधा ब्रह्मेंद्रगिरिशादयः ॥ ऋषयः पितरः
सिद्धा विद्याधरमहोरगाः ॥ ३८ ॥ मनवः प्रजानां पतयो गंधर्वाप्सरचारणाः ॥ यक्षाः किंपुरुषास्तात वेता
लाः सिद्धकिंनराः ॥ ३९ ॥ ते विष्णुपार्षदाः सर्वे सुनंदकुमुदादयः ॥

उपविष्टं भयात् कोपि न बभाज ना
सेवत न अलक्षितो द्वैरथः प्रतियोद्धा येन ॥ ३५ ॥ लोकत्रयस्य मस्तकज्वरं शिरोव्यथेव दुःसहं ॥ प्रहर्षस्य वे
गेन उत्कलितानि विकसितान्याननानि यासां ताः ॥ नृहरिं ववृषुः ॥ ३६ ॥ नाकिनां विमानावलिभिः सु
राणामानकाः पटहाः नेर्जघ्निरे वादिताः स्त्रियोऽप्सरसो ननृतुः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ गंधर्वाश्चाप्सरसश्च चाराणाश्च ते तथ्

भा·स·
३३

पितरस्त्त श्राद्धोद्धरणेन परमोपकारिणं प्रणमंति ॥ श्राद्धानि श्राद्धाय युक्तानि पिंडादीनि नोऽस्मभ्यं पुत्रैर्दत्तानि प्रसभं बलात्
स्वयमधिकृत्य बुभुजे ॥ किंच तीर्थस्नानसमये दत्तं तिलोदकमप्यपिबत् ॥ तानि तस्योदराद्य आर्छत् आहृतवान्
कथंभूतात् नखैर्विदीर्णा वपा यस्य तस्मात् ॥ वपा विदारणस्य तत्कृत पिंडोद्धरणमेव फलमिति भावः ॥ ४५ ॥
योगसिद्धां गतिं आणिमादि सिद्धिं नानान्यनेकदर्पो यस्य तं तस्मै तुभ्यं त्वामुद्दिश्य ॥ ४६ ॥ विद्यां अंतर्द्धानादि

पितर ऊचुः ॥ श्राद्धानि नोऽधिबुभुजे प्रसभं तनूजैर्दत्तानि तीर्थसमये पि तिलांबु सभ्यः ॥ तस्योदरान्नख
विदीर्णवपाद्य आर्छत्तस्मै नमो नृहरये खिलधर्मगोप्त्रे ॥ ४५ ॥ सिद्धा ऊचुः ॥ यो नो गतिं योगसिद्धामसा
धुरहार्षीत्योगतपोबलेन ॥ नानादर्प्पं तं नखैर्विददार तस्मै तुभ्यं प्रणताः स्मो नृसिंह ॥ ४६ ॥ विद्याध
रा ऊचुः ॥ विद्यां पृथग्धारणयानुराद्धां न्यषेधदज्ञो बलवीर्यदृप्तः सयेन संख्ये पशुवद्धतस्तं माया
नसिंहं प्रणताः स्म नित्यं ॥ ४७ ॥ नागा ऊचुः ॥ येन पापेन रत्नानि स्त्रीरत्नानि हृतानि नः तद्वक्षःपाट
नेनासां दत्तानंद नमोस्तु ते ॥ ४८ ॥ मनव ऊचुः ॥ मनवो वयं तव निदेशकारिणो दितिजेन देव प
रिभूतसेतवः ॥ भवता खलः स उपसंहृतः प्रभो करवाम ते किमनुशाधि किंकरान् ॥ ४९ ॥

लब्धां अनुराद्धां संप्राप्तां ॥ संख्ये युद्धे ॥ ४७ ॥ रत्नानि फणामुस्थितानि स्त्रीरत्नानि च उत्तमाः स्त्रियः ॥ आसां स्त्री
णां दत्त आनंदो येन तत्संबोधनं ॥ पाठांतरे अस्माकं दत्त आनंदो येनेति ॥ ४८ ॥ नृसिंह नावलोकिताः संतोऽमन् राम०
द्र्विषद्दांजलयो मनवः प्रोचुः मनवो वयं धर्मपालकाः परिभूताः सेतवो वर्णाश्रमधर्ममर्यादा येषां ते ॥ अनुशा ३३

33

दूरस्तु नास्माकं हविर्भागादिलाभः पुरुषार्थः किंतु त्वत्परिचर्यैव ॥ भवता पुनरनेन संरंभेण स्वकार्यमेव साधितं
तस्य च सिद्धत्वादुपसंहरैनं क्रोधमित्याशयेनाह हे परम नोस्मांस्त्रायतास्त्वता भवता स्वीयाण्व भागादैत्यात्प्रत्या
हृताः अंतर्यामिणा वै वयं यज्ञेषु भोक्तृत्वात् अस्मदीयं हृदयकमलं च त्वद्गृहमेवैतावत्पर्यंतं भयहेतुत्वेना
क्रमत्स्म तियथेनित्यं स्थितेन दैत्येनाक्रांतं व्याप्तं सत् प्रत्यबोधि भयापाकरणेन विकाशं नीतं तत्र त्रैलोक्ये

इंद्र उवाच ॥ प्रत्यानीताः परम भवता त्रायता नः स्वभागा दैत्याक्रांतं हृदयकमलं त्वद्गृहं प्रत्यबोधि ॥
कालग्रस्तं कियदिदमहो नाथ शुश्रूषतां ते मुक्तिस्तेषां न हि बहुमता नारसिंहापरैः किं ॥४३॥ त्वष
यऊ० ॥ त्वं नः तपः परममात्थ यदात्मतेजो येनेदमादिपुरुषात्मगतं ससर्ज ॥ तद्विप्रलुप्तममुं
नाद्य शरण्यपाल रक्षागृहीतवपुषा पुनरन्वमंस्थाः ॥४४॥ राम राम

ऐश्वर्यं साधनार्थमयमुद्यम इति चेत् ॥ तत्राह ॥ कालग्रस्तमिति ॥ ते त्वां हे नारसिंह नरस्य सिंहस्य चाकाराभ्यां आ
विर्भूत ॥४३॥ त्वष्टयस्तु तपः प्रवर्तनेनास्माकं महाननुग्रहः कृत इत्याहुः ॥ त्वं नो यदात्मपरमं ध्यानलक्षणं
तपः परमत्वे हेतुः ॥ आत्मनस्तव तेजः प्रभावरूपं तदेवाहुः ॥ येन तपसा आत्मनि लीनमिदं विश्वं ससर्ज
सृष्टवानसि तत् अमुना दैत्येन विप्रलुप्तं कुंठितं सत् हे शरण्यपाल ॥ अद्य रक्षार्थं गृहीतेनानेन वपुषा
पुनरपि तपः कुरु इत्यनुज्ञातवानसि ॥ तस्मै ते नम इत्युत्तरश्लोकचतुर्थपादस्यानुषंगः ॥४४॥ ॥

भा॰स॰ किंपुरुषास्तु त्वां स्तोतुं के वयं वराका इत्याहुः ॥ वयं किंपुरुषास्तु कुप्राणिनः त्वं तु महानद्भुतप्रभाव पुरुषः ॥ न त्वयं
३४ महान्दैत्यो हतः इति किं न वर्ण्यते इत्याशंक्याह किं यदेतदित्याहुः ॥ अयमिति ॥५४॥ सत्रेषु यज्ञेषु ॥ ते त्वया हतः

किंपुरुषा ऊचुः ॥ वयं किंपुरुषास्त्वं तु महापुरुष ईश्वरः ॥ अयं कुपुरुषो नष्टो धिक्कृतः साधुभिर्य
दा ॥५४॥ वैतालिका ऊचुः ॥ सभासु सत्रेषु तवामलं यशो गीत्वा सपर्यां महतीं लभामहे ॥ यस्तां व्यनै
षीद्भृशमेष दुर्जनो दिष्ट्या हतस्ते भगवन्यथामयः ॥५५॥ किंनरा ऊचुः ॥ वयमीश किंनरगणास्तवानु
34 गा दितिजेन विष्टिममुनानुकारिताः ॥ भवता हरे स वृजिनो ऽवसादितो नरसिंह नाथ विभवाय नो भ
व ॥५६॥ विष्णुपार्षदा ऊचुः ॥ अद्यैतद्धरिनररूपमद्भुतं ते दृष्टं नः शरणद सर्वलोकशर्म सो ऽयं ते वि
धिकर ईश विप्रशप्तस्तस्येदं निधनमनुग्रहाय विद्मः ॥५७॥ इति श्री भागवते महापुराणे सप्तम
स्कंधे प्रह्लादानुचरिते दैत्यराजवधो नामाष्टमो ऽध्यायः ॥८॥

एतद्दिष्ट्या भद्रं कृतं ॥५५॥ अमुना दितिजे विष्टिं निर्मूल्य कर्म अनु निरंतरं कारिताः अतः परं नः विभवा
य समृद्ध्यै भव ॥५६॥ नो ऽस्माकं भक्तानां शरणद आश्रयप्रद सर्वेषां लोकानां सर्वमंगलमेतदद्भुतं रू राम॰
पमद्यैव दृष्टं न तु पूर्वं विधिकरः किंकरः ॥५७॥ इति सप्तमे ऽष्टमः ॥८॥ ॥ ३४

प्रजापतयो पितदवन्लो कितः प्रोचुः हे परेशते त्वयाभिसष्टाः प्रजेशा वयं येन निषिद्धाः संततः प्रजानसृजामःस
एषभिन्नंवक्षोयस्यसः नुनिश्चितंमृतःशेतेअतःपरंप्रजाःसृत्यामइतितद्ध्यंतआहुः हेसत्वमूर्तेतवायम
वतारोजगतोमंगलं ॥ ५० ॥ गंधर्वाअपितद वन्लो किताः प्रोचुः हे विभोवयंतेत्वदीयाः नटा नर्त्तकाः येनाघे

प्रजाय ः तयम्चु ॥ प्रजेशावयंतेपरेशाभिसष्टानयेनप्रजावैसृजामोनिषिद्धाः ॥ सएषत्वघाभि
न्नवक्षानुशेतेजगन्मंगलंसत्वमूर्त्तेऽवतारः ॥ ५० ॥ श्रीगंधर्वाऊचुः ॥ वयंविभोतेनटनाघेगायका
येनात्मसाद्वीर्यबलौजसाकृताः ॥ सएषनीतोभवतादशामिमांकिमुत्पथस्थः कुशलायकल्पते
॥ ५१ ॥ चारणाऊचुः ॥ हरेतवांघ्रिंयंकजंभवापवर्गमाश्रिताः ॥ यदेषसाधुहृच्छयस्त्वयासुरःसमापितः
॥ ५२ ॥ यक्षाऊचुः ॥ वयमनुचरमुख्याः कर्मभिस्तेमनोज्ञैस्तइहदितिसुतेनप्रापितावाहकत्वं ॥ स
तुजनपरितापंतत्कृतंजाननाते नरहरउपनीतः पंचतां पंचविंश ॥ ५३ ॥

नन्पे गायकाश्चयेनस्वाधी
नाः कृताः कथंभूतेनवीर्यशौर्यबलंशक्तिः ताभ्यामोजः प्रभावोयस्यतेन ॥ इमांदशांमृतिं ॥ उचितमेतदि
त्याहुः ॥ किमिति ॥ ५१ ॥ भवापवर्गंसंसारनिवर्त्तकं ॥ आश्रयणेहेतुः ॥ यद्यस्मात्साधूनांहृदिभयजनकत्वे
नशेतेतिष्ठतीतितथा ॥ सएषोसुरस्त्वयासमापितः अंतंनीतः ॥ ५२ ॥ मनोज्ञैः कर्मभिरनुचरेषुमुख्याः पं
चतांमृत्युंहेपंचविंशचतुर्विंशतितत्त्वनियामक ॥ ५३ ॥ ॥ ॥

भा॰स॰ स्वस्मिन्निवसमस्तेषुतत्कृपामतद्भये॥प्रह्लादःस्तौतिसत्यैर्द्विचत्वारिंशताहरिं॥तत्रतावदात्मनोभगवत्
३५ स्तुतावनधिकारमिवाशंक्याधिकारंसंभावयन्नाह।ब्रह्मादयइतिपंचभिः।मुनयोमननशीलाःसिद्धाज्ञा
निनोपिकथंभूताःसत्वाएवैकस्मिंस्तानोविस्तारोयस्याःसामतिर्येषांतथाविधाअपिवचसांप्रवाहैर
पितथाबहुभिर्वस्वमातोर्गुणैरपियमाराधयितुंनपार्याःनशक्ताइत्यर्थः॥सहरिर्मेकथंतोषमानु

35

प्रह्लादउवाच॥ब्रह्मादयःसुरगणामुनयोथसिद्धाःसत्वैकतानमत
योवचसांप्रवाहैः॥नाराधितुंपुरुगुणैरधुनापिपिप्रुःकिंतोष्टुमर्हतिसमे
हरिरुग्रजातेः॥८॥मन्येधनाभिजनरूपतपःश्रुतौजस्तेजःप्रभावबलपौरु
षबुद्धियोगाः॥नाराधनायहिभवंतिपरस्यपुंसोभक्त्यातुतोषभगवान्गजयूथपा
य॥९॥

मर्हति।तत्रहेतुः॥उग्राघोराआसुरीजातिर्यस्य॥८॥एवंहरितोषणेस्वस्यायोग्यतामाशंक्ययोग्यतांसं
भावयति।मन्यइतिद्वाभ्यां॥अभिजनःसत्कुलेजन्मरूपंसौंदर्यंश्रुतंपांडित्यं॥ओजःइंद्रियनैपु
ण्यंतेजःकांतिः।प्रभावःप्रतापःपौरुषमुद्यमः॥बुद्धिःप्रज्ञायोगोऽष्टांगः॥एतेधनादयोद्वादशापिगु
णाःपरमस्यपुंसःआराधनायनभवंतिहियतःकेवलयाभक्त्यैवननुगजेंद्रायतुष्टोभवत्॥एवंभ राम॰
भक्त्यैवकेवलयाहरेस्तोषःसंभवतीत्यर्थः॥९॥ ३५

नवमेब्रह्मणाभीत्याचोदितोऽसुरबालकः। कोपंप्रशमयन्नस्तौत्नसिंहमतिभीषणं। उग्रोप्यऽनुग्रएवायं
स्वभक्तानांनृकेसरी। केसरीवस्वपोतानामन्येषामुग्रविग्रहः। इत्याद्यागमोक्तांभक्तानुकंपितामाह। एवमिति
सप्तभिः। एवंदूरतएवस्थितत्वात्स्तुवंतः। मन्युनासंरंभआवेशोयस्यतं। उपैतुंनाशक्नुवन्। १। महदभुतंरूपं

नारदउवाच। एवंसुरादयःसर्वेब्रह्मरुद्रपुरःसराः। नोपैतुमशकन्मन्युसंरंभंसुदुरासदं। १। साक्षाच्छ्रीः
प्रेषितादेवैर्दृष्ट्वातन्महदद्भुतं। अदृष्टाश्रुतपूर्वत्वात्सानोपेयायशंकिता। २। प्रह्लादंप्रेषयामा
सब्रह्मावस्थितमंतिके। तातप्रशमयोपेहिस्वपित्रेकुपितंप्रभुं। ३। तथेतिशनकैराजन्महाभा
गवतोर्भकः। उपेत्यभुविकायेननमामविधृतांजलिः। ४। स्वपादमूलेपतितंतमर्भकंविलोक्यदेवः
कृपयापरिप्लुतः। उत्थाप्यतच्छीर्ष्ण्यदधात्कराम्बुजंकालाहिवित्रस्तधियांकृताभयं। ५। सतत्करस्प
र्शधुताखिलाशुभःसपद्यभिव्यक्तपरात्मदर्शनः। तत्पादपद्मंहृदिनिर्वृतोदधौहृष्यत्तनुःक्लिन्नहृ
दश्रुलोचनः। ६। अस्तौषीद्धरिमेकाग्रमनसासुसमाहितः। प्रेमगद्गदयावाचातन्न्यस्तहृदयेक्षणः। ७।

दृष्ट्वाशंकितासतीतंनोपजगाम। अभूतत्वेहेतुः। अदृष्टेति। २। उपैहिउपगच्छ। ३। ४। कालाहिवाहिस्तस्मा
द्वित्रस्ताधीर्येषांतेषांकृतमभयंयेनतत्। ५। तस्यकरस्पर्शेनधुतंनिरस्तमखिलमशुभंयस्य। सपदितत्क्षण
मेव। अभिव्यक्तंअपरोक्षीभूतंपरात्मदर्शनंचसुज्ञानंयस्य। निर्वृतःसन्हृदिदधौहृष्यंतीरोमांचितातनु
र्यस्य। क्लिन्नंआर्द्रंहृत्यस्य। अश्रूणिलोचनयोर्यस्य। परमपुरुषार्थंतत्पादौ। नसाधनत्वेनेत्यर्थः।
६। सुसमाधिमेवाह। तस्मिन्नेवन्यस्तंहृदयमीक्षणंचयेनेति। ७। ॥

भा॰स॰ ३६

यस्मादेवंभगवानज्ञेनैवतुष्यतितस्मादहंनीचोऽपिविगतविक्लवःगताशंकःसन्नीश्वरस्यमहिमा
नंसर्वप्रयत्नेनस्वमनीषानुसारेणानुवर्णयामि॥अजानतोपिस्तुतिकरणेहेतुमाह॥येनैवमहि
म्नाअनुवर्णितेनअविद्ययासंसारमनुप्रविष्टःपुमानपूयेतशुद्ध्येततन्माहि अन्यस्यतथाशो
धकस्याभावादित्यर्थः॥१२॥तदेवमात्मनःस्तुतावनधिकारंपरिहृत्येदानींतंस्तुवनकोपोपसंह

36

तस्मादहंविगतविक्लवईश्वरस्यसर्वात्मनामहिगृणामियथामनीषं॥नीचोऽजया
गुणविसर्गमनुप्रविष्टःपूयेतयेनहिपुमाननुवर्णितेन॥१२॥सर्वेह्यमीविधिकरास्त॰
वसत्वधाम्नोब्रह्मादयोवयमिवेशनचोद्विजंतः॥क्षेमायभूतयउताऽत्मसुखायचास्यवि
क्रीडितंभगवतोरुचिरावतारैः॥१३॥

रंप्रार्थयते॥सर्वेहीतिद्वाभ्यां॥भोईश अमीउद्विजंतोबिभ्यतः॥सर्वेब्रह्मादयःसत्वमूर्तेस्तवविधिक
राःत्वन्नियोगकर्तारोभक्ताएव॥नान्येनचवयमसुरादूववैरभावेनेतेभक्ताः।किंतुअस्माद्वयैवतचरु
चिरैःअवतारैःविविधंक्रीडनं॥अस्यविश्वस्यक्षेमादिप्रयोजनायनतुभयोत्पादनाय॥१३॥ ॥ राम॰ ३६

रदानीं भक्तिं विना नान्यत्किंचित्तोषहेतुरित्याह ॥ विप्रादिति ॥ पूर्वोक्ता धनादयो द्विषट् द्वादशगुणास्तैर्युक्ताद्वि
प्रादपि श्वपचं वरिष्ठं मन्ये ॥ पद्मासनत्सुजातोक्ता द्वादश ज्ञानादयो गुणा द्रष्टव्याः तदुक्तं ज्ञानं च सत्यं च दमः
श्रुतं चव्यमात्सर्यं ह्रीस्तितिक्षानसूया यज्ञश्च दानं धृतिः शमश्च महाव्रता द्वादश ब्राह्मणस्येति ॥ कथंभूतात्
विप्रात् अरविंदनाभस्य पादारविंदाद्विमुखात् ॥ कथंभूतं श्वपचं तस्मिन् अरविंदनाभे अर्पितामनआदयो
येन तं ॥ ईहितं कर्म वा रिष्ठत्वे हेतुः स एवंभूतः श्वपचः सर्वं कुलं पुनाति भूरिमानो गर्वो यस्य स तु विप्रः आ

विप्रात् द्विषड्गुणयुतादरविंदनाभपादारविंदविमुखात् श्वपचं वरिष्ठं मन्ये तदर्पितमनोवचनेहिता
र्थप्राणं पुनाति स कुलं न तु भूरिमानः ॥ १० ॥ नैवात्मनः प्रभुरयं निजलाभपूर्णो मानं जनादविदुषः
करुणो वृणीते ॥ यद्यज्जनो भगवते विदधीत मानं तच्चात्मने प्रतिमुखस्य यथा मुखश्रीः ॥ ११ ॥

आत्मानमपि न पुनाति कुतः कुलं यतो भक्तिहीनस्य तेन गुणा गर्वाय एव भवंति न तु शुद्धये ॥ अतो हीन इति भावः ॥ १० ॥
तर्हि किं धनाद्यर्पणेन सन्मानं प्राकृतवद्भगवानपेक्षते नेत्याह ॥ नैवेति ॥ अयं प्रभुरीश्वरः ॥ अविदुषोऽल्पका
ज्जनात् मानं पूजामात्मनोऽर्थं वृणीते नेच्छति यतो निजलाभेनैव पूर्णः तर्हि पूजां नेच्छत्येव ॥ तत्राह करुणः कृ
पालुः ॥ अतो वृणीते च ॥ तत्र हेतुः ॥ यद्यदिति यं मानं ॥ यद्वा ॥ यद्यस्मात् यद्येन धनादिना भगवते मानं विदधीत
तदेवात्मने भवति नान्यत् यथा मुखे कृतं तिलकादि श्रीः शोभा प्रतिबिंबस्य भवति न तु सा तत्तस्यैव क

मद्भयं त्वत्तदस्तीत्याह। त्रस्तोऽस्मीति। दुःसहं यदुग्रं संसारचक्रे कदनं दुःखं तस्मादहं त्रस्तोऽस्मि। तत्र च ग्र
सतां हिंस्राणां मध्ये स्वकर्मभिर्बद्धः सन्प्रणीतः निक्षिप्तोऽस्मि। हे कृपणावत्सल। हे उशत्तम। कदा नु त्वं प्री
तः सन् अपवर्गभूतं शरणं तं चाधिकमङ्घ्रिमूलं प्रति ह्वयसे मामाह्वास्यसि॥१६॥ दास्ये सति मत्प्रीतिरिति चे
त् तर्हि नानायोनिषु क्लिश्यमानस्य मम दास्यज्ञानाभावात् त्वमेव तदुपदिशेति प्रार्थयते। यस्मा

त्रस्तोस्म्यहं कृपणवत्सल दुःसहोग्रसंसारचक्रकदनाद्ग्रसतां प्रणीतः। बद्धः स्वकर्मभि
रुशत्तम तेङ्घ्रिमूलं प्रीतोपवर्गशरणं ह्वयसे कदा नु॥१६॥ यस्मात्प्रियाप्रियवियोगसयोगज
न्मशोकाग्निना सकलयोनिषु दह्यमानः। दुःखौषधं तदपि दुःखमतद्धियाऽहं भूमन्भ्रमा-
मि वद मे तव दास्ययोगं॥१७॥

तः प्रियैरप्रियैश्च यथासंख्यं वियोगसंयोगाभ्यां जन्म यस्य तेन शोकाग्निना सकलयोनिषु दह्यमा
नोऽस्मि। दुःखस्य प्रतीकारः कार्य इति चेत्तत्राह। दुःखस्यौषधं प्रतीकारः तदपि दुःखमेव। एवमपि
अतद्धिया देहाद्यभिमानेन भ्रमामि। अतः हे भूमन् विभो मे तव दास्यरूपं योगं निस्तारोपायं वद
॥१७॥

तत्तस्मादेषांभयपरिहारायमन्युंयक्ष्ये उपसंहरत्यदर्थे अयंमन्युःसचासुरःसाधूनांसंतोषार्थं अघहतः अतःप
रंक्रोधेनकार्याभावान्नियक्ष्ये॥ नन्वन्येषांवधेनसाधुःकिंमोदेत॥ तत्राह॥ वृश्चिकादेःपरोपद्रवकारिणः ऽ
न्यतएवप्रजातयाहत्वावधेनतस्यैवतद्भद्रंजातमितिसाधुरपिमोदेतैव॥ तर्हिबहूनांसुखावहत्वाद
मुंक्रोधंनत्यजामीतिचेत्॥ तत्राह॥ लोकाश्चनिर्वृतिंइताःप्राप्ताःसंतःप्रतियंतिक्रोधोयसंहारंप्रतीत्तंते
तर्हिजनानांपुनर्भयाभावायमन्युंधारयामीतिचेत् तत्राह॥ रूपमितिविभयायभयनिवृत्त्यैएतद्रूयस्मर

तद्यक्ष्यमन्युमसुरश्चहतस्त्वयाद्य मोदेतसाधुरपिवृश्चिकसर्पहत्या॥ लोकाश्चनिर्वृतिमिताःप्र
तियंतिसर्वेरूपंनृसिंहविभयायजनाःस्मरंति॥१४॥ नाहंविभेम्यजितते ऽतिभयानकास्यजिह्वार्क
नेत्रभ्रुकुटीरभसोग्रदंष्ट्रात्॥ आंत्रस्रजःक्षतजकेसरशंकुकर्णान्निर्ह्रादभीतदिगिभादरिभि
न्नखाग्रात्॥१५॥

एवंदेवभयनिवृत्तेर्नमन्युधारणेनकृत्यमस्तीत्यर्थः॥१४॥ त्वचेद्धिभेषितर्हित्यज्या
मीतिचेत्तत्राहनाहमिति॥ भो अजितते अस्माद्रूपात् अहंनविभेमि॥ कथंभूतात्॥ आस्यंचजिह्वाच
अर्कसदृशनेत्राणिचभ्रुकुटीनांरभसआटोपश्चउग्रादंष्ट्राश्चएतानिअतिभयानकानियस्मिन्त
स्मात्॥ आंत्रमय्यःस्रजोयस्मिनतत् आंत्रस्रक् तस्मात्॥ क्षतजाक्ताःकेसरायस्मिन् शंकुवदुन्नतौस्त
ब्धौकर्णौयस्मिन्॥ तच्चतच्चतस्मात्॥ निर्ह्रादेनभीतादिगिभायस्मात्॥ अरीन्भिंदंतीत्यरिभिंदितानिन
खाग्राणियस्मिन्॥ एवंभूतादपितेरूपादहंनबिभेमि॥१५॥ ॥ ॥

भा·स· ननुक्वचित्कुतश्चित्केनचित्कदाचित्कश्चिदुत्तकोऽपिदृश्यते।इत्याशंक्यतत्रापितद्रूपेणत्वमेववरद
३८ कद्दत्फरीकृत्यतस्यैवसर्वात्मतामाह।यस्मिन्निति।अपरोऽर्वाचीनःपित्रादिःपरोब्रह्मादिर्वाभावःक
र्त्तातत्तत्कारकैर्यद्यत्करोतितत्सर्वंभवतएवस्वरूपंनतुपृथक्।यस्मिन्नधिकरणे।यतोनिमित्तात्।यर्हि
यस्मिन्काले।येनकरणेन।येनदेतुकर्त्रासंचोदितश्च।यस्यसंबंधि।यस्मादपादानात्।यस्मैसंप्रदा
नाय।यदाप्सिततमं।यःकर्त्तेत्येवंसप्तसप्तविभक्त्यर्थाः।यथायेनप्रकारेणेतिक्रियाविशेषणभूतान

38 यस्मिन्यतोयर्हियेनचयस्ययस्माद्यस्मैयथायदुतयस्त्वपरःपरोवा।भावःकरोतिविकरो
तिपृथक्स्वभावःसंचोदितस्तदखिलंभवतःस्वरूपं।२०।मायामनःसृजतिकर्ममयंबली
यः।कालेनचोदितगुणानुमतेनपुंसः।छंदोमयंयदजयार्पितषोडशारंसंसारचक्रमजकोऽ
तितरेत्त्वदन्यः।२१।

मव्ययानामर्थाः।पृथक्त्वभावःसत्वादिप्रकृतिःकरोतिउत्पादयति।विकरोति
रूपांतरंनयतीति।२०।अतोऽन्यस्यरक्षकस्याभावात्संसारित्वाच्चनित्यमुक्तस्त्वमेवमांशरणागतंरक्षेतिप्रा
र्थयते।मायेतिद्वाभ्यां।त्वदंशस्यपुंसोऽनुमतेनईक्षणरूपेणअनुग्रहेणमनःप्रधानंलिंगंमायासृजति।क
थंभूता।कालेनचोदिताःक्षोभिताःगुणायस्याःकथंभूतंमनःकर्ममयंकुर्वद्रूपंबलीयःदुर्जयंछंदोमयं
वेदोक्तकर्मप्रधानंच।अजयाजीवस्याविद्यया।तन्मात्रार्थंअर्पिताःषोडशअराविकारायस्मिन्॥ रा·म·
यदेवंभूतंसंसारचक्रात्मकमनःतत्कोतितरेत्।भोअजत्वदन्यःत्वत्तःपृथक्स्थितःत्वामभजन्नित्यर्थः ३८
।२१।

ननु दास्ययोगेन प्रवृत्तस्यापि तदंतरायभूतानां पूर्वोक्तनानादुःखानां कुतः परिहारः तत्राह॥ सोऽहं त्वद्दासः सन्भो नृसिंह तव लीलाकथा अनुगृणन् दुर्गाणि महादुःखान्यंजसा तितर्मि तरामि निर्गमिष्यामीत्यर्थः॥ तत्र हेतुः गुणै रागादिभिर्विशेषेण प्रमुक्तः सन् ते तव पदयुगमेवालयो येषां भक्तानां त एव हंसा ज्ञानिनः तैः संगो यस्य मम सोऽहं कथंभूतस्य कथास्तत्राह प्रियस्येत्यादि कुतो ज्ञाताः विरंचेन गीताः तत्संप्रदायप्रवृत्ताः॥ तथा चाथर्वणी श्रुतिः देवा ह वै प्रजापतिमब्रुवन्[illegible]त्यादि दास्यप्रवृत्तस्य भगवदनुग्रहेण सत्संगः ततो वीतरागतया भगवद्गुणानुवर्णनेन तत्सर्वदुःखानभिभवः स्यादिति वाक्यार्थः॥१८॥ ननु दुःखैस्तप्तस्य तत्प्रतीकारो लोके प्रसिद्ध एव किं मद्दास्यादिना तत्राह॥ बालस्येति॥ भो नृसिंह तप्तस्य तत्प्रतिविधिः दुःखप्रतीकारः इह लोके

सोऽहं प्रियस्य सुहृदः परदेवताया लीलाकथास्तव नृसिंह विरिंचगीताः॥ अंजस्तितर्म्यनुगृणन्गुणविप्रमुक्तो दुर्गाणि ते पदयुगालयहंससंगः॥१८॥ बालस्य नेह शरणं पितरौ नृसिंह नार्तस्य चागदमुदन्वति मज्जतो नौः॥ तप्तस्य तत्प्रतिविधिर्य इहांजसेष्टस्तावद्विभो तनुभृतां त्वदुपेक्षितानां॥१९॥

योंऽजसा इष्टः स त्वयोपेक्षितानां तावदेवक्षणमात्रमेव न त्वात्यंतिकः॥ तदेवाह बालस्य पितरौ शरणं रक्षकाविह न भवतः ताभ्यां पाल्यमानस्यापि तस्य दुःखदर्शनात् क्वचिदजीगर्तादिषु ताभ्यामेव तद्वधदर्शनाच्च॥ न चार्तस्य रोगिणः अगदमौषधं शरणं कृतेप्यौषधे मृत्युदर्शनात्॥ न चोदन्वति समुद्रे मज्जतः पुंसो नौः शरणं तया सह मज्जनदर्शनात्॥ अतस्त्वमेव शरणमित्यर्थः॥ अथवैवं व्याख्येयं तप्तस्य तत्प्रतिविधिर्य इह तावत्प्रसिद्धः स त्वदुपेक्षितानां किमंजसेष्टः अपि तु नेष्ट एव॥ यदा॥ यस्तावदिह प्रतिविधिरिष्टः स किमंजसा नैवांजसेत्यादि योज्यं बालस्येत्यादि पूर्ववदेव॥१९॥

भा०स० ३९ किंच। वर्त्तमानकालेऽपि न भोगार्ह इत्याह। कुत्रेति। श्रुतिभिर्वर्णितं देवसुखं याः सुताः मृगतृष्णिका
वन्मिथ्याभूतास्ता आशिषः। क्व अशेषाणां रुजां रोगाणां विरोहः उद्भवस्थानं क्व चेदं कलेवरं। एवं चेत्
सर्वोऽपि जनः किं न विरज्यते। तत्राह। यद्यपि पद्यपि इति। एवं विद्वानयं जनस्तथाऽपि न निर्विद्यते वि
रक्तो न भवति। कुतः कामा एवानलः तं मधुतुल्यैः सुखलवैर्दुःसाध्यैरपि शमयन् कामाग्निशमन

39

कुत्राशिषः श्रुतिसुखा मृगतृष्णिरूपाः क्वेदं कलेवरमशेषरुजां विरोहः। निर्विद्यते
न तु जनो यदपीति विद्वान् कामानलं मधुलवैः शमयन्दुरापैः॥२५॥ क्वाहं रजःप्रभ
व ईश तमोऽधिकेऽस्मिन् जातः सुरेतरकुले क्व तवानुकंपा। न ब्रह्मणो न तु भवस्य न वै
रमाया यन्मेऽर्पितः शिरसि पद्मकरः प्रसादः॥२६॥

मृगस्य निर्वेदेऽप्यवकाशो नास्तीत्य
र्थः। यद्वा अचिन्त्यमिदं त्वन्मायाचेष्टितमिति भावः॥२५॥ तर्हि त्वं कथं निर्विण्णोऽसि अत्र नर्हेऽपि
मपि प्रपन्नत्वात्त्वत्कृपयैवेत्याशयेनाह क्वेति। रजसैव प्रभवो जन्म यस्य सः। सप्तम्यंतं वा कु
लविशेषणं। तमो अधिकं यस्मिन् तस्मिन्नसुराणां कुले जातोऽहं क्व। क्व च तवानुकंपा तामे
वाह ब्रह्मादीनां शिरसि यो नैवार्पितः स पद्मवत्सकलसंतापहरः करः प्रसादः पुरुषार्थरू
पो मे शिरस्यर्पित इति यत् यया अनुकंपयेति वा॥२६॥ ॥ राम० ३९

ननु मम अपि मायासंबंधात्कर्तृत्वाच्च विशेषाद्भवत्वत्तः को विशेष इत्यत आह । स इति स्वधाम्ना चित्शक्त्या नित्यं विजि
ता आत्मनो बुद्धेर्गुणा येन स हि त्वं । यतः कालः मायाप्रेरकः । अत एव वशीकृता विसृज्यानां कार्याणां विसर्गा
णां साधनानां च शक्तयो येन अतः इक्षुदंड इव निष्पीड्यमानं मां उपकर्ष स्वसमीपं नय ॥२२॥ ननु लोकपालानां
भोगान् भुंक्ष्व । पित्र्यं वा राज्यमिदं दास्यामि किमिति संसारादुद्विजसे तत्राह दृष्टा इति त्रिभिः । श्रियः सं

स त्वं हि नित्यविजितात्मगुणः स्वधाम्ना कालो वशीकृतविसृज्यविसर्गशक्तिः । चक्रे विसृष्ट
मजयेश्वर षोडशारे निःपीड्यमानमुपकर्ष विभो प्रपन्नं ॥२२॥ दृष्टा मया दिवि विभोखिलधिष्ण्य
पानामायुः श्रियो विभव इच्छति यान्जनोयं येऽस्मत्पितुः कुपितहास विजृंभितभ्रूविस्फू-
र्जितेन लुलिताः स तु ते निरस्तः ॥२३॥ तस्मादमूस्तनुभृतामहमाशिषोज्ञ आयुः श्रियं विभ
वमैंद्रियमाविरिंच्यात् । नेच्छामि ते विलुलितानुरुविक्रमेण कालात्मनोपनय मां निजभृत्यपार्श्वं ॥२४॥

पदः विभव ऐश्वर्यं नः आयुरादयो दृष्टा इति काकुत्वमुक्तं । तदेवाह । ये अस्मत्पितुः कोपहासवि
कृत भ्रूभंगमात्रेण विध्वस्ताः स च त्वया निरस्तः ॥२३॥ यस्मादेवं तस्मात् आशिषः भोगान् ज्ञः तत्परिपा
कं विद्वान् अहं ऐंद्रियं इंद्रियैर्भोग्यं ब्रह्मणो भोगमभिव्याप्य किमपि नेच्छामि । ते कालात्मना उरुविक्र
मेण विलुलितान् विध्वस्तान् अणिमादीनपि ॥२४॥

भा·स· ४० नवेदं त्वया मदनुग्रहार्थं कृतं किंत्वन्यार्थमित्याह ॥ भो अनंत यदेतन्मत्प्राणरक्षणं मां हंतुमुद्यतस्य मम पितुर्व
धश्च तदुभयं स्वभृत्य ऋषिवाक्यमृतं विधातुमिति मन्ये ॥ कुतः यद्यस्मात् असत् अपुण्यं विधित्सुः खड्ग
प्रगृह्यावोचत ॥ किं मदपरो मत्तोतिरिक्त ईश्वरोऽस्ति तर्हि त्वामिदानीमवतु तव कं शिरो हं हरामी
ति ॥ पाठांतरेऽप्ययमेवार्थः ॥ यद्यदा अवोचत् तदा मत्प्राणरक्षणमिति वाक्यान्वयः ॥ एतच्च सत्यं विधातुं निज
भृत्यभाषितमित्यत्रैव बहुधा व्याख्यातं ॥२९॥ न चेदं पक्षपातेन रक्षणं दैत्यहननं च त्वयि स्वाभाविकं।

40

मत्प्राणरक्षणमनंत पितुर्वधश्च मन्ये स्वभृत्यऋषिवाक्यमृतं विधातुं ॥ खड्गं प्रगृह्य यदवोच
दसद्विधित्सुस्त्वामीश्वरो मदपरोऽवतु कं हरामि ॥२९॥ एकस्त्वमेव जगदेतदमुष्य यत्त्वमाद्य
न्तयोः पृथगवस्यसि मध्यतश्च ॥ सृष्ट्वा गुणव्यतिकरं निजमाययेदं नानेव तैरवसितस्तदनुप्रवि
ष्टः ॥३०॥

किंतु मायागुणोपाधिकं सर्वात्मकत्वं त्वयि स्वतस्तद्योगादित्याह एक इति ॥ एतज्जगत्त्वमेवैकः यद्यतः
अमुष्याद्यन्ते च पृथगवस्यसि विरामं करोषि सन्मात्रतया कारणत्वेनावधित्वेन च वर्त्तसे इत्यर्थः ॥ अतो
मध्यतश्च त्वमेव ॥ कुतस्तर्हि भेदप्रतीतिस्तत्राह ॥ निजमायया गुणपरिणामात्मकमिदं जगत्सृष्ट्वा
तदनुप्रविष्टस्त्वं तैर्गुणैर्हेतुभूतैर्नानेव रक्तक इव दंतेव च अवसितः प्रतीतः ॥ तदुक्तं स्कंधोपक्र राम·
मे निर्गुणोऽप्यजोऽव्यक्तो भगवान्प्रकृतेः परः स्वमायागुणमाविश्य बाध्यबाधकतां गत इत्यादि ॥३०॥ ४०

नचत्वपीदमतिचित्रमित्याह। नैषेति। एतेन्नह्यादय। उन्नमाश्रयमसुरोनीचइत्येषापरावरमतिः जंतोः प्राकृत
स्ययथातथाभवतोनैवस्यात् अत्रहेतुः जगत आत्मनः सुहृदश्चतर्हि सर्वत्रमत्प्रसादएकरूपश्चकिंनस्या
त्तत्राह संसेवयातवप्रसादोभवति। तत्रचसेवातु। रूपंतन्नदिच्छानुसारेणधर्मादीनामुदयोभवतिएवं
सत्यपिवैषम्याभावेदृष्टांतः सुरतरुर्यथासेवकस्यैवसंकल्पानुसारेणफलंददाति। नचविषमस्तद्वत्

नैषापरावरमतिर्भवतोननुस्याज्जंतोर्यथाऽत्मसुहृदोजगतस्तथापि। संसेवयासुरतरोरिव
तेप्रसादः सेवानुरूपमुदयोनपरावरत्वं ॥२९॥ एवंजनं निपतितं प्रभवाहिकूपे कामाभिका
ममनुयः प्रपतन्प्रसंगात्। कृत्वात्मसात्सुरर्षिणाभगवन्गृहीतः सोऽहंकथंनुविसृजेतवभृत्यसेवां ॥२८॥

नपरावरत्वंअत्रकारणमितिशेषः ॥२९॥ एतद्वत्वभृत्यकृपयामयाप्राप्तमितित्वभृत्यपार्श्वमेवमान
येनाह एवमिति। यथात्वयानुकंपितोस्मिएवंनारदेनात्मसात्कृत्वा। पूर्वमनुगृहीतः सोऽहंकथंनुत्व
भृत्यसेवां। विसृजामिकथंभूतोऽनुगृहीतोस्मिप्रभवएवाहिपुकूः। कूपः नास्मिन्कामानभितः
कामयमानंजनंनिपतितमनुतत्संगात्प्रपतन्सोऽहं तदेवंत्वभृत्यस्यश्रीनारदस्यानुग्रहेणत्वया
अत्यंतमनुकंपितोऽस्मि। अयमेवचममपरमोऽनुग्रहः। नपुनरिदमनित्युक्तंमत्प्राणरक्षणादि ॥२८

इदानीं कारणत्वेनादावपि पृथगवस्थानं दर्शयन्मध्यतश्चत्वमेवेत्येतत्प्रपंचयति। चतुर्भिः यस्त्वं शेषे तस्यैव
ते इदं जगत्तव वपुः स्वरूपं नान्यस्य यतस्त्वं मध्यतोपि न केवलं तस्याः कथंभूतस्य निजया कालशक्त्या संचोदिताः प्र
कृतेर्धर्माः सत्वादयो येन स्वरूपत्वे हेतुः अनंतशयनात् शेषपर्यंकात् विरमन् समाधिर्यस्य तस्य तव नाभेः
सकाशादेकार्णवोदके महाज्जं लोकपद्मं अभूत् कथंभूतं आत्मनि त्वय्येव गूढं सत् स्वकर्णिकातः सूक्ष्मा
दुत बीजान्महावट इव ॥३३॥ तदेवं कारणत्वेनानुगतः सन्मध्यतश्चत्वमेव वर्त्तसे इत्स क्षा(?) तदेवमुद्द

41

तस्यैव तेवपुरिदं निजकालशक्त्या संचोदितप्रकृतिधर्मण आत्मगूढं। अंभस्यनंतश
यनाद्विरमत्समाधेर्नाभेरभूत्स्वकर्णिकावटवन्महाज्जं ॥३३॥ तत्संभवः कविरतोऽन्यदपश्य
मानस्त्वां बीजमात्मनि ततं स्वबहिर्विचिंत्य नाविंदद्ब्दशतमप्सु निमज्जमानो जातेंऽकु
रे कथमु होपलभेत बीजं ॥३४॥ सत्वात्मयोनिरतिविस्मित आस्थितोज्जं कालेन तीव्रतपसा
परिशुद्धभावः। त्वामात्मनीश भुवि गंधमिवाऽतिसूक्ष्मं भूतेंद्रियाशयमये विततं ददर्श ॥३५॥

सत्वस्य ब्रह्मणोनुभवेन स्फुटप्रतिपत्तुं तस्य प्राक्तनीमवस्थामाह। तस्मिन्नज्जे संभवो यस्य सः। कविर्ब्रह्मा
अतः पद्मादन्यदपश्यन् बीजं उपादानकारणभूतं त्वां स्वस्मिं आपन्नं संतमपि नाविंदत्। युक्तं चैतत् उ
ह अहो अंकुरे जाते सति बीजं तदनुगतकारणं पृथक् कथं नाम पुमान्पश्येत् ॥३४॥ भवदुपासनया
तु स्वस्मिन्नेव दृष्टवानित्याह। सत्विति। परावृत्याज्जमाश्रितः सन् तीव्रेण तपसा ध्यानेन ॥३५॥ अनेन
सन्मात्ररूपेणोपादानतया दर्शनमुक्तं ॥

ननुपश्येतजगदहमेव । तर्हिजगतोवैषम्येणममवैषम्यमपिकिंनस्यादित्यतआह । त्वंवैत्वमेवइदंसद
सत्कार्यकारणात्मकंजगत् नतुअन्यःपृथक्भवान्अस्तुततोऽन्यः आद्यन्तयोःपृथगवस्थानात् । यत्यस्मादेवं
अतोऽयमात्मीयोऽयंपरइतिपार्थबुद्धिःसाअपार्थीमायैवकार्यकारणभेदंदर्शनेनसाधयति । यद्यतःयस्यजन्मईक्ष
णंप्रकाशश्चयस्मिन्निधनंचस्थितिश्चतद्वैतदेव । अश्वीबीजंकारणंतरुःकार्यंतयोर्यथावसुकालमात्रत्वं । अ
यमर्थःकालशब्देननीलत्वासाधारणयोगात्पृथ्वीवसुशब्देनवसुमात्रभूतसूक्ष्मंतत्रतरोर्यथापृथ्वीमयबी

त्वंवाइदंसदसदीशभवांस्ततोऽन्योमायायदात्मपरबुद्धिरियंह्यपार्था । यद्यस्यजन्मनिधनंस्थि
तिरीक्षणंचतद्वैतदेववसुकालवदष्टितर्वोः ॥३१॥ न्यस्येदमात्मनिजगद्विलयाम्बुमध्येशेषेत्मनानि
जसुखानुभवोनिरीहः । योगेनमीलितदृगात्मनिपीतनिद्रस्तुर्येस्थितोनतुतमोनगुणांश्चयुंक्ते ॥३२॥

जमात्रत्वंतस्यतुयथाभूतसूक्ष्ममात्रत्वं । एवंसर्वमपिकार्यकारणात्मकंजगत्परमकारणात्मकमेवेतितथा
चपारमर्षसूत्रं । तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यइति । श्रुतिश्चवाचारम्भणंविकारोनामधेयंमृत्तिकेत्येव
सत्यमिति ॥३१॥ तत्रतावदन्तेपृथगवस्थानंदर्शयति । न्यस्येति । इदंजगत्आत्मनैवात्मनिनिक्षिप्यस्वसुख
मेवानुभवन्निष्क्रियःसन्प्रलयोदकमध्येशेषपर्यंकंकरोषितर्हिकिंजीवस्येवममापितमोवृत्तिरूपानिद्रा
स्तिनहियोगएवतुबहिर्वृत्त्यभावसाम्यान्निद्रेत्युच्यतइत्याह । योगेनमीलितेदृशौयेन । आत्मनास्वरूपप्र
काशेननिपीतानिद्रायेनयतस्तुर्येअवस्थात्रयातिरिक्तेस्वरूपेस्थितःसत्वंनतुसुप्तइवात्मनन्तमोयुंक्षे
नयोजयसिनपश्यसि । नजाग्रत्स्वप्नयोरिवगुणान्विषयांश्चेत्यर्थः ॥३२॥ ॥

भा·स· ४२ किंचजिह्वा अवितृप्ता सती भो अच्युत मामयतो मधुरादिरसस्तत्र आकर्षति ॥ उदरं तु क्षुधा संतप्तं सद्य एव य
त्किंचिदाहारमात्रं प्रति चपलादृक् चक्षुः कर्मशक्तिः कर्मेंद्रियाणि लुनंति त्रोटयंति ॥४०॥ न केवलमहमेक एव
एवं कष्टां दशामापन्नः किंतु महाजनोऽप्येवमेव क्लिश्यति । अतः सर्वं जनं पालयेति प्रार्थ्यते एवमिति भवः
संसार एव वैतरणी परमनदी तस्यां अन्योन्यतो या निजमादीमिते भीतातिभीतं स्वेषां परेषां च विग्रहे यथाय
थं वैरं मैत्रं च यस्य ॥ एवं मूढं जनं पश्यन्नत्वं ॥ हे पारचरतस्याः पारे स्थित नित्यमुक्त हंतेति अदोऽकथमि

42 जिह्वैकतोऽच्युत विकर्षति मावितृप्ता शिश्नोऽन्यतस्त्वगुदरं श्रवणं कुतश्चित् घ्राणोऽन्यतश्
चपलदृक् क्व च कर्मशक्तिर्बह्व्यः सपत्न्य इव गेहपतिं लुनंति ॥४०॥ एवं स्वकर्मपतितं भववै
तरण्यामन्योन्यजन्ममरणाशनभीतभीतं ॥ पश्यन्जनं स्वपरविग्रहवैरमैत्रं हंतेति पार
चरपीपहि मूढमद्य ॥४१॥ को न्वत्र तेऽखिलगुरो भगवन् प्रयास उत्तारणेऽस्य भवसंभवलोप
हेतोः ॥ मूढेषु वै महदनुग्रह आर्त्तबंधो किं तेन ते प्रियजनाननुसेवतां नः ॥४२॥ ॥

त्वेवमनुक्तं प्राग्यपी पहि वैतरणीमुत्तार्य पालय ॥४१॥ एकेन मया कथं सर्वो जनस्तारणीय इति चेत्तत्राह को
नु ते अत्र सर्वजनोत्तारणे प्रयासः न कोऽपि कुतः अस्य विश्वस्य भुवसंभवलोपानां उत्पत्तिस्थितिसंहाराणां
हेतोः ततोऽपि किमेतन्न दुष्करमिति भावः उचितं चैतदित्याह मूढेष्विति ॥ त्वं च त्वदीयांश्च तारयिष्यामि इदम
नुग्रहं मा कृथा इति चेत्तत्राह ॥ तव ये प्रियजनाः भक्ताः ताननुसेवमानानां नोऽस्माकं तेन उत्तारणे
न किं ॥ कोऽतिप्रयासो सुरबालकान् हरेः को न्वत्र तेऽखिलगुरो भगवन्प्रयासः ॥ प्रह्लादवद्र...मुपमत्रमि राम° ४२
थो नराणामीशेन सख्यमकारोदपनीयमायां ॥४२॥ ॥ ॥

ईश्वरत्वेनचदृष्टाकृतार्थोऽभवदित्याह॥एवंअनेनप्रकारेणसहस्रमपरिमितानियानिवदनादीनितैरावृतंसम
द्धं॥मायामयंमायाप्रधानंसताप्रपञ्चेनोपलक्षितःसन्निवेशःपादादिरचनायस्य॥३६॥तदाभवांस्तस्यानुग्रहकृ
तवानित्याह॥तस्मादिति॥हयग्रीवमूर्त्तिंबिभ्रत्सन्रजस्तमोरूपौमधुकैटभाख्यौहत्वातस्मैश्रुतिगणान्
समर्पितवान्॥तत्रहेतुः॥सत्त्वमिति॥३७॥एकस्त्वमेवेत्यादिभिस्त्रिभिःश्लोकैर्यदुक्तंपद्ययातेनस्तुणोति

एवंसहस्रवदनाङ्घ्रिशिरःकरोरुनासास्यकर्णनयनाभरणायुधाढ्यं॥मायामयंसदुपलक्षित
सन्निवेशंदृष्ट्वामहापुरुषमाप्यमुदंविरिंचिः॥३६॥ तस्मैभवान्हयशिरस्तनुवंचबिभ्रद्वेदद्रुहा
वतिबलौमधुकैटभाख्यौ॥हत्वानयच्छ्रुतिगणांस्तुरजस्तमश्चसत्त्वंतवप्रियतमांतनुमाम
नंति॥३७॥इत्थंनृतिर्यगृषिदेवझषावतारैर्लोकान्विभावयसिहंसिजगत्प्रतीपान्॥धर्मंमहा
पुरुषपासियुगानुवृत्तंछन्नःकलौयदभवस्त्रियुगोथसत्वं॥३८॥नैतन्मनस्तवकथासुविकुण्ठ
नाथसंप्रीयतेदुरितदुष्टमसाधुतीव्रं॥कामातुरंहर्षशोकभयैषणार्त्तंतस्मिन्कथंतवगतिंवि
मशामिदीनः॥३९॥

द्विपत्तवधश्चसत्त्वोयाधिकोनतुस्वतइतितदुपसंहरति॥इत्थमिति॥विभावय
सिपालयसिहंसिघातयसि॥कलौतुनत्रकरोषियतस्तदात्वंछन्नोभवः यतः त्रिष्वपिचयुगेष्वाविर्भावात्
सएवंभूतस्त्वंत्रियुगइतिप्रसिद्धः॥३८॥तदेवंभगवतस्तत्त्वंनिरूप्यस्वस्यचतद्विचारायोग्यतांनिवेदयन्प्रा
र्थयते नैतदितित्रिभिः असाधुबहिर्मुखं तीव्रंदुर्धरं हर्षशोकभयैरेषणात्रयेणचार्त्तंदुःखितमपित्वत्क
थासुनप्रीयतेतस्मिन्नेवंभूतेमनसिसतिकथंतवतत्त्वंविचारयामि॥३९॥ ॥

भा॰स॰ ४३ ननु मौनादिभिर्मोक्षसाधनैः सुलभैव तेषामपि मुक्तिः तत्राह मौनेति हे पुरुषश्रेष्ठ तर्यामिन् ये मौनादयो
दश आपवर्ग्याः अपवर्गहेतवः प्रसिद्धाः रहः विविक्तवासः नेतु प्रायशः अजितेन्द्रियाणां इन्द्रियभो
गाय अर्थार्थं विक्रीणतां वार्त्ताः जीवनोपाया भवंति दांभिकानां वार्त्ता अपि भवंति वा न वा दंभस्यानि
यतफलत्वात् ४६ त्वत्ज्ञानं तु भक्तिं विना स कामैर्मौनादिभिर्न भवत्येवेत्याह रूपे इति त्रिभिः ॥

मौनव्रतश्रुततपोऽध्ययनस्वधर्मव्याख्यारहोजपसमाधय आपवर्ग्याः प्रायः परं पुरुष ते त्वजि
तेन्द्रियाणां वार्त्ता भवंत्युत न वाऽत्र तु दांभिकानां ४६ रूपे इमे सदसती तव वेदसृष्टे बीजांकुरा
६. विव न चान्यदरूपकस्य युक्ताः समक्षमुभयत्र विचिन्वते त्वां योगेन वह्निमिव दारुषु नान्य
तः स्यात् ४७

बीजांकुराविव प्रवाहापन्ने इमे सदसती कार्यकारणे एव ते रूपे उपलक्षणभूते वेदेन सृष्टे प्रकाशि
तेन चान्यत् स्वस्मै तेगोरत्वादिकमिव देवदत्तादेः कुतः अरूपकस्य प्राकृतरूपादिशून्यस्य अतः
युक्ताः संयताः एवं भक्तियोगेन प्रत्यक्षं त्वामुभयत्र कार्यकारणे वानुगतं पश्यंति मथनेन दारुषु वह्नि
मिव नान्यतः स्यात् ज्ञानमिति शेषः यद्वा ज्ञानप्रकारमेवाह एतदुभयमन्यतः प्रधानपरमाण्वा रा॰म॰
दैर्न स्यात् स एव तत्त्वादिस्रष्टः अतस्त्वमेव कारणत्वात् सर्वत्रानुस्यूत इति ४७ ॥ ४३

वत्सप्रह्राद त्वां तावत्तारयिष्यामि। तावतैव कृतार्थः स्याः किमनेन निर्बन्धेनेत्यत आह नैवेति हे पर सर्वोत्तम
त्वद्वीर्यगायनमेव महामृतं तस्मिन्मग्नचित्तत्वस्य सोऽहं भववैतरण्याः नैवोद्विजे किंतु विमूढाननुशोचामि।
तानेवाह। ततो महामृताद्विमुखं चेतो येषां तत्पुनरिंद्रियार्थनिमित्तं यन्मायासुखं तदर्थं भरं कुटुं-
बादिभारमुद्वहतः॥४३॥ त्वं तावन्मुक्तिं गृहाण तांस्तु तत्त्वज्ञा मुनय उपदेक्ष्यंतीतीति चेत्तत्राह प्रा-
येणेति। न विमुमुक्षे विमुक्तिं नेच्छामि तर्ह्यन्यं कमपि पार्थय मामेव किमिति निर्बन्धोसीति चे

नैवोद्विजे परदुरत्ययवैतरण्यास्त्वद्वीर्यगायनमहामृतमग्नचित्तः॥ शोचे ततो विमुख-
चेतस इंद्रियार्थमायासुखाय भरमुद्वहतो विमूढान्॥४३॥ प्रायेण देव मुनयः स्वविमु-
क्तिकामा मौनं चरंति विजने न परार्थनिष्ठाः। नैतान्विहाय कृपणान्विमुमुक्ष एको नान्यं त्वद-
स्य शरणं भ्रमतोनुपश्ये॥४४॥ यन्मैथुनादिगृहमेधिसुखं हि तुच्छं कंडूयनेन करयोरिव दुः-
खदुःखं॥ तृप्यंति नेह कृपणा बहुदुःखभाजः कंडूतिवन्मनसिजं विषहेत धीरः॥४४॥

तत्राह। त्वत्तोऽन्यमस्य जनस्य शरणं न पश्यामि॥४४॥ न चैते स्त्रीसंभोगादिना सुखिन एव न कृपणास्त-
त्राह यदिति। करयोः कंडूयनेन संघर्षणेनेव दुःखमनु दुःखं यस्मिन्। तर्हि दुःखत्वादेव ततो निर्विद्य
मुच्येरन्। तत्राह। कृपणाः कामुकाः बहुदुःखभाजोपि इह गृहमेधिसुखेन तृप्यंति। अलमिति न
मन्यंते। कंडूतिवत्कामस्य दुःसहत्वात् ननु केचित्कंडूतिमपि सहंते कामं चेत्तत्राह। त्वत्प्रसादा-
त्तु कश्चिद्धीर एव मनसिजं कामं विषहेत न तु सर्वे। अत्रापि कंडूतिवदिति दृष्टांतः॥४५॥

भा॰स॰ ४४ एतावता वर्णितां गुणा यस्य ॥ यतमन्युः उपसंहृतकोपः ॥५१॥ कामान्प्रार्थयतीति तथा ॥ यद्वा ॥ पुरुषार्थप्रवा-
हो स्मीत्यर्थः ॥५२॥ अप्रीणतः अप्रीणयतः तप्तुं अपूर्णकामत्वेन शोचितुं ॥५३॥ प्रीणंतितोषयंति ॥५४॥ त-
कांतित्वात् निरूपाधिभक्तत्वात् ॥५५॥ सप्तमे नवमः ॥ दशमे त्वनुगत्या मुभक्तमंतर्हिते हरौ ॥ प्रसंगाद्धरिणा

44

नारद उवाच ॥ एतावद्वर्णितगुणो भक्त्या भक्तेन निर्गुणः ॥ प्रह्लादं प्रणतं प्रीतो यतमन्युरभाष-
त ॥५१॥ भगवानुवाच ॥ प्रह्लाद भद्र भद्रं ते प्रीतोहं ते सुरोत्तम ॥ वरं वृणीष्वाभिमतं कामपूरो-
स्म्यहं नृणां ॥५२॥ मामप्रीणत आयुष्मन्दर्शनं दुर्लभं हि मे ॥ दृष्ट्वा मां न पुनर्जंतुरात्मानं
तप्तुमर्हति ॥५३॥ प्रीणंति ह्यथ मां धीराः सर्वभावेन साधवः ॥ श्रेयस्कामा महाभागाः सर्वासा-
माशिषां पतिं ॥५४॥ एवं प्रलोभ्यमानोपि वरैर्लोकप्रलोभनैः ॥ एकांतित्वाद्भगवति नैच्छत्तान
सुरोत्तमः ॥५५॥ इति श्री स॰ नवमोध्यायः ॥९॥ नारद उवाच ॥ भक्तियोगस्य तत्सर्वमंतरायत-
यार्भकः ॥ मन्यमानो हृषीकेशं स्मयमान उवाच ह ॥१॥ प्रह्लाद उवाच ॥ मा मां प्रलोभयोत्पत्त्या-
सक्तं कामेषु तैर्वरैः ॥ तत्संगभीतो निर्विण्णो मुमुक्षुस्त्वामुपाश्रितः ॥२॥ भृत्यलक्षणजिज्ञासुर्भ-
क्तं कामेष्वचोदयत् ॥ भवान्संसारबीजेषु हृदयग्रंथिषु प्रभो ॥ नान्यथा तेखिलगुरो घटेत करुणात्म-
नः ॥३॥

रुद्रे कृतोऽनुग्रह ईर्यते ॥ तत्सर्वं वरजातं ॥१॥ उत्पत्त्या स्वभावेनैवासक्तं मां तेषां कामानां संगाद्भीतः ॥
२॥ ननु किमहं भक्तं प्रलोभयामि ॥ न हि किंतु वरं वृणीष्वेति वदतस्तवाभिप्रायोऽन्य एवेत्याह ॥ राम॰
भृत्यलक्षणेति ॥ हृदयस्य ग्रंथिवद्बंधकेषु ॥ अन्यथा अनर्थसाधने प्रवर्तनं न घटेतेत्यर्थः ॥३॥ ४४

तदेवाह ॥ त्वं वायुरिति ॥ हृदयं मनः चित्तं चित्तं अनुग्रहः ॥ अहंकारः देवतावर्गो वा ॥ सगुणः स्थूलः विगुणः सूक्ष्मः मनश्च वचश्च मनोवचः तेन निरुक्तं प्रकाशितं किमपि त्वत्तोऽन्यन्नास्ति ॥ ४८ ॥ अभक्तास्तु स्वस्मिन्ननुगतमपि त्वां न जानंतीत्याह ॥ नेति नेते गुणाश्च अभिमानिनो देवाः ॥ आद्यंतवंतः जडोपाधित्वात् ॥ अनाद्यंतं निरुपाधिं त्वां न विदंति ॥ हि यस्मात् सुधियो विद्वांसः एवं विचार्य शब्दात् अध्यायनादिव्यापारादुपरमंति ॥ त्वामेव समाधिनोपासतद

त्वं वायुरग्निरवनिर्वियदंबुमात्राः प्राणेंद्रियाणि हृदयं चिदनुग्रहश्च ॥ सर्वं त्वमेव सगुणो विगुणश्च भूमन्नान्यत्त्वदस्त्यपि मनोवचसा निरुक्तं ॥ ४८ ॥ नेते गुणा न गुणिनो महदादयो ये सर्वे मनःप्रभृतयः सहदेवमर्त्याः ॥ आद्यंतवंतउरुगाय विदंति हि त्वामेवं विमृश्य सुधियो विरमंति शब्दात् ॥ ४९ ॥ तत्तेऽर्हत्तम नमःस्तुतिकर्मपूजाः कर्म स्मृतिश्चरणयोः श्रवणं कथायां संसेवया त्वयि विनेति षडंगया किं भक्तिं जनः परमहंसगतौ लभेत ॥ ५० ॥

त्वर्थः ॥ तथा च श्रुतिः किमर्थावयमध्येष्यामहे किमर्थावयं यक्ष्यामहे इति ॥ नानुध्यायाद्बहूंछब्दान्वाचो विग्लापनं हि तदिति वा स्मृतिश्च यदा ते मोहकलिलं बुद्धिर्व्यतितरिष्यति ॥ तदा गंतासि निर्वेदं श्रोतव्यस्य श्रुतस्य चेत्यादि ॥ ४९ ॥ उपसंहरति तदिति ॥ हे अर्हत्तम नमःस्तुतिकर्मपूजाः प्रणिपातस्तुतिसर्वकर्मार्पणानि कर्म च परिचर्या चरणयोः स्मृतिश्च ॥ कथायां श्रवणं चेत्येवं षडंगया संसेवया विना परमहंसानां गतौ प्राप्ये त्वयि जनः कथं भक्तिं लभेत ॥ यस्मादेवं भक्तिं विना न मोक्षो न च भक्तिः संसेवया विना ॥ अतः प्राक् प्रार्थितं दास्ययोगमेव देहीति प्र

सततमेकांतभक्तस्त्वं तथापि मदाज्ञाकरणीयेत्याह नेति । मे एकांतिनः कदाचिदपि इहामुत्र च मत्त आशिषो न वां
छंत्येव तथाप्येतन्मन्वंतरमात्रं भोगान्भुंक्ष्व ॥१०॥ ननु तर्हि बंधः स्यादित्यत आह कथा इति द्वाभ्यां । सर्वेषु भूते
षु संतमेकमीशं ॥ यज्ञाधिष्ठातारं मा मात्मन्यावेश्य यजस्व । तत्त्वेनैव कर्मणा बंधः स्यात् न त्वाह योगेन मय्य
र्पणेन कर्म इह च न तत्यजन् यजस्व ॥११॥ किंच भोगेन सुखानुभवेन प्रारब्धं पुण्यं हित्वा मुक्तबंधः सन् लोकात्
ग्रहार्थं कीर्तिं च विस्तार्य मां प्राप्स्यसि ॥ कुशलेन पुण्याचरणेन पापं हित्वेति विभीषामात्रं अन्यथा तत्स्वरा

नृसिंह उवाच ॥ नैकांतिनो मे मयि जात्विहाशिषः आशासतेऽमुत्र च ये भवद्विधाः ॥ अथापि
मन्वंतरमेतदत्र दैत्येश्वराणामनुभुंक्ष्व भोगान् ॥१०॥ कथा मदीया जुषमाणः प्रियास्त्वमावे
श्य मामात्मनि संतमेकं ॥ सर्वेषु भूतेष्वधियज्ञमीशं यजस्व योगेन च कर्म हिन्वन् ॥११॥ भोगे
न पुण्यं कुशलेन पापं कलेवरं कालजवेन हित्वा ॥ कीर्तिं विशुद्धां सुरलोकगीतां वितत्य मामेष्य
सि मुक्तबंधः ॥१२॥ य एतत्कीर्तयेन्मह्यं त्वया गीतमिदं नरः ॥ त्वां च मां च स्मरन्काले कर्मबंधाद्विमु
च्यते ॥१३॥

न्योऽन्नत्तैः ननु तस्य प्राचीनं पापमस्ति तदधिगम उत्तरपूर्वाघयोरश्लेष । विनाशौ तद्व्यपदे
शादिति न्यायात् । न स्मुक्तं तदुःकृते विधुनुत इति श्रुतेश्च ॥ न चेदं प्रारब्धपापाभिप्रायं तस्य भोगेनैव क्ष
यात् ॥ कुशलेन हित्वेति वचनानुपपत्तेः ॥ न चासाव विद्वानिति वाच्यं भगवतैव उक्ततार्थत्वस्यानंतरं
वक्ष्यमाणत्वात् अत एव योगेन कर्म हिन्वन्नितीदमपि लोकसंग्रहार्थं कर्माणि प्रवर्तितस्यानुद्वेगमात्रा
येति सर्वमनवद्यं ॥१२॥ किंच य इति । त्वां च मां च इदं मच्चरितं च स्मरन् एतत्स्तोत्रं यः कीर्तयेत् सोऽपि कर्म

कथमेवं भृत्यलक्षणं ज्ञानं स्यात् तत्राह। यइति। ते त्वन्तः ननु कामनया ऽपि सेव्यसेवकयोः स्वामिभृत्यभावः प्रसिद्धः सत्यं सोपाधिको सौ न तु तात्त्विक इत्याह। स्वामिन्यात्मनः आशिषोपेक्षमाणो नैव भृत्यः भृत्यहेतुकमात्मनः स्वाम्यमिच्छन् यो भृत्याय ददाति स च नैव स्वामी॥४॥ आवयोस्तु तात्त्विको सा ऽवित्याह। अहं त्विति। अनपाश्रयो निरभिसंधिः॥ अन्यथा कामाचनभिसंधिं विना अर्थः प्रयोजनं नास्ति॥५॥ ननु तथापि परमोदार

यस्त आशिष आशास्ते न स भृत्यः स वै वणिक्॥ आशासानो न वै भृत्यः स्वामिन्याशिष आत्मनः। न स्वामी भृत्यतः स्वाम्यमिच्छन् यो राति चाशिषः॥४॥ अहं त्वकामस्त्वद्भक्तस्त्वं च स्वाम्यनपाश्रयः॥ नान्यथेहावयोरर्थो राजसेवकयोरिव॥५॥ यदि रासीश मे कामान्वरांस्त्वं वरदर्षभ। कामानां हृद्यसंरोहं भवतस्तु वृणे वरं॥६॥ इंद्रियाणि मनः प्राण आत्मा धर्मो धृतिर्मतिः। ह्रीः श्रीस्तेजः स्मृतिः सत्यं यस्य नश्यंति जन्मना॥७॥ विमुंचति यदा कामान्मानवो मनसि स्थितान्। तर्ह्येव पुंडरीकाक्ष भगवत्त्वाय कल्पते॥८॥ ॐ नमो भगवते तुभ्यं पुरुषाय महात्मने। हरयेऽद्भुतसिंहाय ब्रह्मणे परमात्मने॥९॥

स्यमम संतोषार्थं किमपि वृणीष्वेति चेदत आह। यदीति। कामांकुराणां असंरोहं अनुत्पत्तिं भवतः सकाशात्॥६॥ ननु कामोत्पत्तौ सत्यां को दोषस्तत्राह। इंद्रियाणीति इंद्रियादीनि यस्य जन्मना नश्यंतीति॥ आत्मा देहः॥७॥ कामाभावे गुणमाह। विमुंचतीति॥ भगवत्त्वाय तत्समानैश्वर्याय तथा च श्रुतिः यदा सर्वे प्रमुच्यंते कामा येस्य हृदि श्रिताः अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुत इति॥८॥ निर्दोषा कामान्

भा॰स्क॰ ४६ २५ मम सृष्टिभिर्मया सृष्टैर्भूतैः समस्तान्निगमान्धर्मानित्यर्थः ॥ अहन्हतवान् स त्वया हतः २६ एतद्दिष्ट्या समितः
सम्यक् प्राप्तः ॥ २७ ॥ सर्वतः संत्रासात्तु गोप्तृ रक्षकं ॥ २८ ॥ हे विवर त्वया न प्रदेयः क्रूरो निसर्गः स्वभावो येषां अमृतं क्षीरं २९

नारद उवाच ॥ प्रह्लादोऽपि तथा चक्रे पितुर्यत्सांपरायिकं ॥ यथाह भगवान्राजन्नभिषिक्तो द्विजोत्त
मैः ॥ २३ ॥ प्रसादसुमुखं दृष्ट्वा ब्रह्मा नरहरिं हरिं ॥ स्तुत्वा वाग्भिः पवित्राभिः प्राह देवादिभिर्वृतः ॥ २४ ॥ ब्र
ह्मोवाच ॥ देवदेवाखिलाध्यक्ष भूतभावन पूर्वज ॥ दिष्ट्या ते निहतः पापो लोकसंतापनोऽसुरः ॥ २५ ॥ योऽसौ
लब्धवरो मत्तो न वध्यो मम सृष्टिभिः ॥ तपोयोगबलोन्नद्धः समस्तनिगमानहन् ॥ २६ ॥ दिष्ट्यास्य तनयः सा
धुर्महाभागवतोऽर्भकः ॥ त्वया विमोचितो मृत्योर्दिष्ट्या त्वां समितोऽधुना ॥ २७ ॥ एतद्वपुस्ते भगवन्ध्यायतः प्र
यतात्मनः ॥ सर्वतो गोप्तृ संत्रासान्मृत्योरपि जिघांसतः ॥ २८ ॥ नृसिंह उवाच ॥ मैवं वरोऽसुराणां ते प्रदेयः पद्म
संभव ॥ वरः क्रूरनिसर्गाणामहीनाममृतं यथा ॥ २९ ॥ नारद उवाच इत्युक्त्वा भगवान्राजंस्तत्रैवांतर्द
धे हरिः ॥ अदृश्यः सर्वभूतानां पूजितः परमेष्ठिना ॥ ३० ॥ ततः संपूज्य शिरसा ववंदे परमेष्ठिनं ॥ भवं प्रजापती
न्देवान्प्रह्लादो भगवत्कलाः ॥ ३१ ॥ ततः काव्यादिभिः सार्द्धं मुनिभिः कमलासनः ॥ दैत्यानां दानवानां च प्र
ह्लादमकरोत्पतिं ३२ ॥ प्रतिनंद्य ततो देवाः प्रयुज्य परमाशिषः ॥ स्वधामानि ययू राजन्ब्रह्माद्याः प्रति
पूजिताः ॥ ३३ ॥ एवं तौ पार्षदौ विष्णोः पुत्रत्वं प्रापितौ दितेः ॥ हृदि स्थितेन हरिणा वैरभावेन तौ हतौ ॥ ३४ ॥
पुनश्च विप्रशापेन राक्षसौ तौ बभूवतुः ॥ कुंभकर्णदशग्रीवौ हतौ तौ रामविक्रमैः ॥ ३५ ॥ शयानौ युधि निर्भि
न्नहृदयौ रामसायकैः ॥ तच्चित्तौ जहतुर्देहं यथा प्राक्तनजन्मनि ॥ ३६ ॥ शिशुपालदंतवक्त्रयोर्द्विषतोः
श्रीकृष्णसायुज्यं कथमिति यत्पृष्टं तदेव तयोः पूर्वजन्मकथनादिभिरुपपादितमुपसंहरति ॥ एवमिति सप्त

राम॰ ४६

ईश्वराज्ञाप्राप्तकर्माधिकारः सन्पितुर्निष्कृतिं प्रार्थयते त्रिभिः । वरं वरणीयमेतदपरं वृणे नेत्यन्तः ॥१४॥ विद्वेऽमर्षे
णाक्रोधेन आशयो यस्य ॥१५॥ अपांगेन संदृष्टः अतः पूत एव तथाऽपि भो कृपणवत्सल कार्पण्येन प्रार्थये प
दृत्पथ्यः ॥१६॥ यद्यपि कश्यपो मरीचिर्ब्रह्मा चेति तत्पितुस्त्रय एव पूर्वजाः तथापि त्रिः सप्तभिः सहेति । प्राकृत्याग
तपित्रभिप्रायेणोक्तं ॥१७॥ यद्यस्मात्सम्यग्गुप्तम् आचारो येषां ते कीकटा अपि देशाः तत्तुल्या वंशाश्च पूयंते

प्रह्लाद उवाच । वरं वरय एतत्ते वरदेशान्महेश्वर । यदनिंदत्पिता मे त्वामविद्वांस्तेज ऐश्वरं ॥१४॥ विद्धा
मर्षाशयः साक्षात्सर्वलोकगुरुं प्रभुं । भ्रातृहेति मृषादृष्टिस्त्वद्भक्ते मयि चाघवान् ॥१५॥ तस्मात्पिता
मे पूयेत दुरंतात् दुस्तरादघात् । पूतस्तेऽपांगसंदृष्टस्तदा कृपणवत्सल ॥१६॥ भगवानुवाच । त्रिः सप्तभिः
पिता पूतः पितृभिः सह तेऽनघ । यत्साधोऽस्य गृहे जातो भवान्वै कुलपावनः ॥१७॥ यत्र यत्र च मद्भक्ताः प्र
शांताः समदर्शिनः । साधवः समुदाचारास्ते पूयंत्यपि कीकटाः ॥१८॥ सर्वात्मना न हिंसंति भूतग्रामेषु
किंचन । उच्चावचेषु दैत्येंद्र मद्भावेन गतस्पृहाः ॥१९॥ भवंति पुरुषा लोके मद्भक्तास्त्वामनुव्रताः ।
भवान्मे खलु भक्तानां सर्वेषां प्रतिरूपधृक् ॥२०॥ कुरु त्वं प्रेतकार्याणि पितुः पूतस्य सर्वशः । मदंगस्पर्श
नेनांग लोकान्यास्यति सुप्रजाः ॥२१॥ पित्र्यं च स्थानमातिष्ठ यथोक्तं ब्रह्मवादिभिः । मय्यावेश्य मनस्तात
कुरु कर्माणि मत्परः ॥२२॥

शुद्धा भवंति ॥१८॥ न तु त्वद्भक्ता नाम यं महिमेति न चित्रं अहं तु तादृशो न भवा
मीति चेत् तत्राह । सर्वात्मनेति द्वाभ्यां मद्भावेन मद्भक्त्या विगतस्पृहा ये ॥१९॥ त्वामनुगताः के चित्पुरुषाः ते
पि वत्सलक्षणाः संतो मद्भक्ता भवंति । अतो भवान्मे भक्तानां सर्वेषां प्रतिरूपधृक् उपमानं स्पष्टः खल्वित्यर्थः ।
२० । मदंगस्पर्शनेन सर्वशः पूतस्य ते पितुः पापशंकैव नास्ति केवलं पुत्रकृत्यानि प्रेतकार्याणि कुरु ॥२१॥ वे

भा॰ स॰ ४१ एतन्नाताम्मार्गेंद्रस्य लीलां ॥ तामेवाह । दैत्येंद्रस्य पृथुपानां च वधं यः शुचिः सन्पठेत् ॥ पुण्यमनुभावं प्रभावं मतिनि
श्चयं वा लोकं वैकुंठं ॥४६॥ अहो प्रह्लादस्य भाग्यं येन देवा द्रष्टुः वैयन्तु संदंभाग्यादइति विषादेन तत्प्रत्याह यूयमिति त्रि
भिः । येषां युष्माकं गृहान्मुनयोऽभियंति सर्वतः समायान्ति ॥ तत्र हेतोः एषु गृहेषु नराकारगूढं सत्तश्रीकृष्णा
ख्यं परं ब्रह्म सन्ताह सतीति ॥४७॥ ननु कृष्णोस्माकं मातुलेयः कथं ब्रह्मेत्यपेक्ष्यते तत्राह स वा इति । सोयं ब्रह्मैव
कथंभूतः महद्भिर्विमृग्यं पदं कैवल्यनिर्वाणसुखं निरुपाधिः परमानंदः तदनुभूतिरूपः वः युष्माकं ख

47 एतद्य आदिपुरुषस्य मृगेंद्रलीलां दैत्येंद्रयूथपवधं प्रयतः पठेत ॥ दैत्यात्मजस्य च सतां प्रवर
स्य पुण्यं श्रुत्वाऽनुभावमकुतोभयमेति लोकं ॥४६॥ यूयं नृलोके बत भूरिभागा लोकं पुनाना मुनयो
भियंति ॥ येषां गृहानावसतीति साक्षात् गूढं परं ब्रह्म मनुष्यलिंगं ॥४७॥ स वा अयं ब्रह्म महद्विमृग्यं कै
वल्यनिर्वाणसुखानुभूतिः । प्रियः सुहृद्वः खलु मातुलेय आत्मार्हणीयो विधिकृद्गुरुश्च ॥४८॥ न
५८२ यस्य साक्षाद्भवपद्मजादिभी रूपं धिया वस्तुतयोपवर्णितं ॥ मौनेन भक्त्योपशमेन पूजितः प्रसीदता
मेष स सात्वतां पतिः ॥४९॥

सुप्रियः सुहृदित्यादिरूपो भवति विधिकृत् आज्ञानुवर्ती ॥४८॥ ननु परं ब्रह्म चेत्
कथं द्व्यष्टसहस्रस्त्रीषु रतिः कथं वा धर्माद्याचरणं तस्येत्यत आह नयस्य रूपं तत्त्वं भवादिभिरपि धिया
स्वबुद्ध्या वस्तुतया इदमित्थमिति साक्षान्नोपवर्णितं ॥ स युष्माकं स्वयमेव प्रसन्नः अस्माकं तु मौनादि
साधनैस्तत्प्रसादः प्रार्थनीय इत्याह ॥ मौनेनेति स एष सात्वतानां पतिर्नः प्रसीदतु ॥ ननु प्रह्लादस्य
गृहेषु परं ब्रह्म वसति न च तद्दर्शनाय मुनयस्तद्गृहानभियंति । न च तस्य मातुलेयादिरूपेण वर्त्तते । न च
स्वयमेव प्रसन्नः ॥ अतो यूयमेव ततोऽपि अस्मत्तोपि भूरिभागा इति भावः ॥४९॥ ।। रा॰ म॰ ४१

करूषजो दंतवक्त्रः हरौ सायुज्यं समीयतुः ॥३७॥ कृष्णनिंदादिना पूर्वकृतं च यत् एनः पापं तत् ध्यानेन तदात्मानः सं
तो जहुः तदात्मत्वे दृष्टांतः कीटः पेशस्कृतो ध्यानेन यथा तदात्मा भवतीति ॥३८॥ अभिदा भेददर्शनशून्यया ॥ ह
रेः सात्म्यं सारूप्यं ॥३९॥४०॥ प्रह्लादचरितार्थमुपसंहरति एषेति चतुर्भिः अवतारः श्रीनृसिंहरूपस्तस्य कथा आ

ताविहाथ पुनर्जातौ शिशुपालकरूषजौ ॥ हरौ वैरानुबंधेन पश्यतस्ते समीयतुः ॥३७॥ एनः पूर्वकृतं
यत्तद्राजानः कृष्णवैरिणः ॥ जहुस्त्वंते तदात्मानः कीटः पेशस्कृतो यथा ॥३८॥ यथा यथा भगवतो भक्त्या
परमयाऽभिदा ॥ नृपाश्चैद्यादयः सात्म्यं हरेस्तच्चिंतया ययुः ॥३९॥ आख्यातं सर्वमेतत्ते यन्मां त्वं परिपृ
ष्टवान् ॥ दमघोषसुतादीनां हरेः सात्म्यमपि द्विषां ॥४०॥ एषा ब्रह्मण्यदेवस्य कृष्णस्य च महात्मनः ॥ अव
तारकथा पुण्या वधो यत्रादिदैत्ययोः ॥४१॥ प्रह्लादस्यानुचरितं महाभागवतस्य च भक्तिर्ज्ञानं वि
रक्तिश्च याथात्म्यं चास्य वै हरेः ॥४२॥ सर्गस्थित्यप्ययेशस्य गुणकर्मानुवर्णनं ॥ परावरेषां स्थानानां का
लेन व्यत्ययो महान् ॥४३॥ धर्मो भागवतानां च भगवान्येन गम्यते ॥ आख्यानेऽस्मिन्समाम्नातमाध्या
त्मिकमशेषतः ॥४४॥ य एतत्पुण्यमाख्यानं विष्णोर्वीर्योपबृंहितं ॥ कीर्तयेच्छ्रद्धया श्रुत्वा कर्मपाशैर्विमुच्यते ॥४५॥

ख्यानेति शेषः प्रह्लादस्य चरितमित्यादेः समाम्नातमिति तृतीयेनान्वयः ॥ अस्येत्यनेनोक्तं सर्गस्थित्यप्ययानामीशस्य
हरेर्याथात्म्यं तत्त्वं ॥४२॥ अनेनोक्तं हरेर्गुणकर्मानुवर्णनं चेत्यर्थः परावरेषां देवदैत्यादीनां यानि स्थानानि तेषां
व्यत्ययो विपर्यासः ॥४३॥ आध्यात्मिकं आत्मानात्मविवेकादि ॥४४॥ एतच्छ्रवणादिफलमाह य एतदिति द्वाभ्यां ॥ एत

भा॰स॰ कुपरसे स्वयं निर्मितकूपामृते ॥५८॥ वज्रसाराः वज्रवत् दृढांगाः । महौजसो महाबलाः । मेघदलनाः मेघभेदि
४८ नो विघ्नदूपा व हुयइव ॥५९॥६०॥ कालेमध्याह्ने ॥६१॥६२॥ आत्मनो वा अन्यस्य वा द्वयोरपि वा देवेन ॥

तेऽस्य श्वासवशाः सर्वे निपेतुः स्मपुरौकसः । तानानीय महायोगी मयः कुपरसे क्षिपत् ॥५८॥ सि
द्धामृतरसस्पृष्टा वज्रसारा महौजसः ॥ उत्तस्थुर्मेघदलना वैद्युता इव वह्नयः ॥५९॥ विलो
क्य भग्नसंकल्पं विमनस्कं वृषध्वजं ॥ तदायं भगवान्विष्णुस्तत्रोपायमकल्पयत् ॥६०॥ वत्स
आसीत्तदा ब्रह्मा स्वयं विष्णुरयं हि गौः ॥ प्रविश्य त्रिपुरं काले रसकूपामृतं पपौ ते सुरा त्वपिय
श्यंतो नन्यषेधन्विमोहिताः ॥६१॥ तद्विज्ञाय महायोगी रसपालानिदं जगौ ॥ स्वयं विशोकः शो
कार्त्तान् स्मरन्दैवगतिं च तां ॥६२॥ देवोऽसुरो नरोऽन्यो वा नेश्वरोऽस्तीह कश्चन ॥ आत्मनोऽन्यस्य
वा दिष्टं दैवेनापोहितुं द्वयोः ॥६३॥ अथासौ शक्तिभिः स्वाभिः शंभोः प्राधनिकं व्यधात् ॥
धर्मज्ञानविरक्त्यृद्धितपोविद्याक्रियादिभिः ॥६४॥ रथं सूतं ध्वजं वाहान् धनुर्वर्मशरादि य
त् ॥ संनद्धो रथमास्थाय शरं धनुरुपाददे ॥६५॥ शरं धनुषि संधाय मुहूर्तेऽभिजितीश्वरः ॥ ददाह
तेन दुर्भेद्या हरोऽथ त्रिपुरो नप ॥६६॥

दिष्टमुपकल्पितं ॥ अपोहितुं परिहर्तुं इह कश्चिद् प्राणेश्वरः समर्थो नास्ति ॥६३॥ असौ श्रीकृष्णः प्राधनं सं राम
ग्रामस्तत्साधनं ॥६४॥६५॥ अभिजिति मध्याह्ने ॥६६॥ ॥ ॥ ४८

48

नन्वत्यैर्दुर्धरं त्रिपुरभेदादिकं श्रीरुद्रः कृतवान् स एवं भक्त ईश्वरोऽप्यस्य तत्त्वं न जानातीति कथमित्यपेक्षायां तस्या
प्येतन्महात्म्यादेवासौ प्रभावो न केवलस्येति वक्तुमाख्यानमुपक्षिपति स एष इति ॥५०॥ राजा युधिष्ठिर उवा
च ॥ जगदीशितुर्देवस्य कीर्त्तिं कस्मिन् कर्मणि अस्य आहृतवान् ॥५१॥ अनेन श्रीकृष्णेनोपबृंहितैः संवर्द्धितैः ॥५२॥

स एष भगवान्राजन्व्यतनोद्विहतं यशः ॥ पुरा रुद्रस्य देवस्य मयेनानंतमायिना ॥५०॥ राजोवाच ॥ क
स्मिन्कर्मणि देवस्य मयोऽहन्जगदीशितुः ॥ यथा चोपचिता कीर्त्तिः कृष्णेनानेन कथ्यतां ॥५१॥ श्रीनारद
उवाच ॥ निर्जिता असुरा देवैर्युध्यनेनोपबृंहितैः ॥ मायिनां परमाचार्यं मयं शरणमाययुः ॥५२॥ स निर्मा
य पुरस्तिस्रो हैमीरौप्यायसीर्विभुः ॥ दुर्लक्ष्यापायसंयोगा दुर्वितर्क्यपरिच्छदाः ॥५३॥ ताभिस्तेऽसुरसेना
न्यो लोकांस्त्रीन्सेश्वरान्नृप ॥ स्मरंतो नाशयांचक्रुः पूर्ववैरमलक्षिताः ॥५४॥ ततस्ते सेश्वरा लोका उ
पासाद्येश्वरं विभो ॥ त्राहि नस्तावकान्देव विनष्टांस्त्रिपुरालयैः ॥५५॥ अथानुगृह्य भगवान्मा भैष्टेति
सुरान्विभुः ॥ शरं धनुषि संधाय पुरेष्वस्त्रं व्यमुंचत ॥५६॥ ततोऽग्निवर्णा इषव उत्पेतुः सूर्यमंडलात् ॥ यथा
मयूखसंदोहा नादृश्यंत पुरो यतः ॥५७॥

हैमी च रौप्या चायसी चेति तिस्रः पुरो निर्माय तेभ्यो ददा
विति शेषः ॥ दुर्लक्ष्यो अपायसंयोगो गमनागमने यासां दुर्वितर्क्याः परिच्छदा यासु ॥५३॥ असुराणां से
नान्यः सेनापतयः पूर्ववैरं स्मरंतः ॥५४॥ अस्त्रं अभिमंत्रितशस्त्रं अनभिमंत्रितं पुरेषु व्यमुंचत ॥५६॥
ततः शरात्सूर्यमंडलान्मयूखसंदोहा रश्मिसमूहा इव यतः येभ्यः ॥५७॥ ॥

ननुस्मृतिकारैर्द्धर्मउक्तएवतत्राहनारायणपरादिति ॥४॥ प्रजापश्रीनारायणाय ॥ तस्यैवमुखाकृतं ॥५॥ तन्मुखादात्म
नःश्रवणासमाचयन्विशिनष्टियइति ॥६॥ प्रथमंतावद्धर्मेप्रमाणमाह ॥ धर्मेतिधर्मस्यमूलंप्रमाणंस्मृतंचस्मृतितत्ति
दांवेदविदांयेनचात्मामनःप्रसीदतितुष्यति ॥ तथाचयाज्ञवल्क्यः श्रुतिःस्मृतिःसदाचारःस्वस्यचप्रियमात्मनः
सम्यक्संकल्पजःकामोधर्ममूलमिदंस्मृतमिति ॥ मनुश्चवेदोखिलोधर्ममूलंस्मृतिशीलेचतद्विदां ॥ आचारश्चैवसा

नारायणपराविप्रा धर्मंगुह्यंपरंविदुः ॥ करुणाःसाधवःशांतास्त्वद्विधानतथापरे ॥४॥ नारदउवा
च ॥ नत्वाभगवतेजायलोकानांधर्महेतवे ॥ वक्ष्येसनातनंधर्मंनारायणमुखाच्छ्रुतं ॥५॥ योवतीर्या
त्मनोंशेनदाक्षायण्यांतुधर्मतः ॥ लोकानांस्वस्तयेध्यास्तेतपोबदरिकाश्रमे ॥६॥ धर्ममूलंहिभग
वान्सर्ववेदमयोहरिः ॥ स्मृतंचतद्विदांराजन्येनचात्माप्रसीदति ॥७॥ सत्यंदयातपःशौ
चंतितिक्षेक्षाशमोदमः ॥ अहिंसाब्रह्मचर्यंचत्यागःस्वाध्यायआर्जवं ॥८॥ संतोषःसमदृक्सेवा
ग्राम्येहोपरमःशनैः ॥ नृणांविपर्ययेहेक्षामौनमात्मविमर्शनं ॥९॥ ॥ ॥

धूनात्मनस्तुष्टिरेवचेति ॥७॥ तत्रतावन्नरमात्रसाधारणंधर्ममाह ॥ सत्यमितिपंचभिः तपएकादश्यु
पवासादि ॥ ईक्षायुक्तायुक्तविवेकः ॥ शमोमनसःसंयमः ॥ दमोबाह्येंद्रियाणां ॥ त्यागोदानं ॥ स्वाध्यायोय
थोचितजपः ॥८॥ संतोषोदैवलब्धेनालंबुद्धिः ॥ समदृशांमहतांसेवा ॥ ग्राम्येहोपरमःप्रवृत्तकर्मभ्योनिवृ
त्तिः ॥ विपर्ययेहेक्षानिष्फलक्रियाणामीक्षणं ॥ मौनंवृथाप्रलापनिवृत्तिः ॥ आत्मविमर्शनंदेहादिव्यतिरिक्ता राम०
त्मानुसंधानं ॥९॥ ४९

विमानशतानि संकुलानि संकीर्णानि येषां ते देवादयः॥६७॥६८॥ आदित आरभ्य स्कंधार्थं निगमयति। एवं विधा
नीति॥६९॥ नृलोकं नराकारमात्मनो विडंबमानस्य अनुकुर्वतः॥७०॥ इति सप्तमे दशमः॥ एकादशेन वर्णधर्माः

दिवि दुंदुभयो नेदुर्विमानशतसंकुलाः॥ देवर्षिपितृसिद्धेशा जयेति कुसुमोत्करैः॥ अवाकिरन् ज
गुर्हृष्टा ननृतुश्चाप्सरोगणाः॥६७॥ एवं दग्ध्वा पुरस्तिस्रो भगवान् पुरहा नृप॥ ब्रह्मादिभिः स्तूयमानः
स्वधाम प्रत्यपद्यत॥६८॥ एवं विधान्यस्य हरेः स्वमायया विडंबमानस्य नृलोकमात्मनः॥ वीर्या
णि गीतान्यृषिभिर्जगद्गुरोर्लोकान्पुनानान्यपरं वदामि किं॥६९॥ इति श्रीभागवते महापुराणे सप्त
मस्कंधे युधिष्ठिरनारदसंवादे त्रिपुरविजयो नाम दशमोध्यायः॥१०॥ शुक उवाच॥ श्रुत्वेहितं
साधुसभासभाजितं महत्तमाग्रण्य उरुक्रमात्मनः॥ युधिष्ठिरो दैत्यपतेर्मुदायुतः पप्रच्छ भूयः
स्तनयं स्वयंभुवः॥१॥ युधिष्ठिर उवाच॥ भगवन् श्रोतुमिच्छामि नृणां धर्मं सनातनं॥ वर्णाश्रमाचार
युतं यत्पुमान्विंदते परं॥२॥ भवान्प्रजापतेः साक्षादात्मजः परमेष्ठिनः॥ सुतानां संमतो ब्रह्मंस्त
पोयोगसमाधिभिः॥३॥

साधारणेन वर्णिताः विशेषेण च चर्णानां मुख्यामुख्याश्च योषितां॥१॥ तदेवं
दशभिर्ज्ञानभक्तियोगादुदीरितौ॥ अथ पंचभिरध्यायैः कर्मयोगोनुवर्ण्यते॥२॥ दैत्यपतेः प्रह्लादस्य साधू
नां सभासु सभाजितं सत्कृतं ईहितं चरितं श्रुत्वा पुनर्नारदं पप्रच्छ। कथंभूतस्येहितं महत्तमानामाग्र
ण्यः मुख्यस्य तत्र हेतुः उरुक्रमे आत्मा मनो यस्य॥१॥ श्रवणेच्छायां हेतुः पतयनो धर्मान् अनुष्ठितान् यर

श्रीभा० स० टी०

ब्राह्मणादीनां चतुर्णामपि वृत्तिरूपान्धर्मानाह विप्रस्येति सार्द्धैः सप्तभिः विप्रस्य षट्कर्माणि विहितानीत्यनुषंगः त
त्र त्वध्यापनं याजनं प्रतिग्रहश्च जीविका ॥ यथाह मनुः षण्णां तु कर्मणामस्य त्रीणि कर्माणि जीविका ॥ याजना
ध्यापने चैव विशुद्धाच्च प्रतिग्रह इति ॥ अन्यस्य क्षत्रियस्य अप्रतिग्रह इति प्रतिग्रहातिरिक्तं याजनमध्यापनं चाप
ह्यनुजानाति वक्ष्यति चानंतरमेव ॥ ऋते राजन्यमिति श्रूयते च अध्ययति कैकयप्रभृतीनां क्षत्रियाणामुपदेष्टृत्वा
दि प्रजापालनेधिकृतस्य क्षत्रियस्य तदनंतरमाह राज्ञ इति आदिशब्देन दंडशुल्कादि ॥१४॥ वार्ता कृषिवाणिज्यादि

विप्रस्याध्यापनादीनि षडन्यस्याप्रतिग्रहः ॥ राज्ञो वृत्तिः प्रजागोप्तुरविप्राद्वा करादिभिः ॥१४॥ वैश्यस्तु वा
र्त्तावृत्तिश्च नित्यं ब्रह्मकुलानुगः ॥ शूद्रस्य द्विजशुश्रूषा वृत्तिश्च स्वामिनो भवेत् ॥१५॥ वार्त्ता विचित्रा शाली
नयायावरशिलोञ्छनं ॥ विप्रवृत्तिश्चतुर्द्धेयं श्रेयसी चोत्तरोत्तरा ॥१६॥ जघन्यो नोत्तमां वृत्तिमनापदि भजे
न्नरः ॥ ऋते राजन्यमापन्नः सर्वेषामपि सर्वशः ॥१७॥

त्क्षणाद्वृत्तिर्यस्य सः ॥ शूद्रस्य द्विजशुश्रूषा विहिता ॥ स्वा
मिनो द्विजस्य तु शुश्रूषा वृत्तिश्च भवेत् ॥१५॥ विप्रस्य मुख्यानुकल्पभेदेन वृत्त्यंतराण्याह ॥ वार्त्ता विचित्रा ॥ कृष्या
दि शालीनं धार्द्यं विनैव प्राप्तमयाचितं यायावरं प्रत्यहं धान्ययाच्ञा शिलं शालिक्षेत्रादौ स्वामित्यक्तकणि
शोपादानं ॥ उञ्छनं आपणादिपतितकणोपादानं शिलोञ्छनं द्वयमेकीकृत्य चतुर्द्धेत्युक्तं श्रेयसी उत्तमा ॥१६॥
वृत्तिष्वेव व्यवस्थां दर्शयन् आपद्वृत्तीराह जघन्यो नीचः ॥ उत्तमां अध्यापनादिरूपां ऋते राजन्यं क्षत्रियस्तु प्र

आत्मेतिदेवतेतिचबुद्धिः ॥१०॥ अस्यश्लोकस्यश्रवणादयोनव ॥ इज्याग्रर्चनं ॥११॥ एवंत्रिंशल्लक्षणवान् ॥१२॥ इदानींव
र्णधर्मोक्तंद्विजानांलक्षणमाहसंस्कारामंत्रवंतोगर्भाधानादयोयस्मिन्नविच्छिन्नाःसद्विजः ॥ तर्हिशूद्रस्यापिसंस्का
राविवाहेदेसतिद्विजत्वंस्यात्तत्राह ॥ अजोऽन्नाद्यायमेवंभूतसंस्कारयुक्तंजगादसद्विजः ॥ शूद्रंतुनमंत्रवत्संस्का
रयुक्तंजगादनचोपनयनवंतंअतोनासौद्विजः तथाचस्मृतिः विवाहमात्रसंस्कारंशूद्रोपिलभतांसदा नकेनचि

अन्नाद्यादेःसंविभागोभूतेभ्यश्चयथार्हतः ॥ तेष्वात्मदेवताबुद्धिःसुतरांनृषुपांडव ॥१०॥ श्रवणंकीर्तनंचाऽ
स्यस्मरणंमहतांगतेः ॥ सेवेज्यावनतिर्दास्यंसख्यमात्मसमर्पणं ॥११॥ नृणामयंपरोधर्मःसर्वेषांसमुदाहृ
तः ॥ त्रिंशल्लक्षणवान्राजन्सर्वात्मायेनतुष्यति ॥१२॥ संस्कारायत्राविच्छिन्नाःसद्विजोऽजोजगाद
यं ॥ इज्याध्ययनदानानिविहितानिद्विजन्मनां ॥ जन्मकर्मावदातानांक्रियाश्चाश्रमचोदिताः ॥१३॥

न्समसृजत्छंदसातंप्रजापतिरिति श्रुतिश्च ॥ गायत्र्याब्राह्मणमसृजतत्रिष्टुभाराजन्यंजगत्यावैश्यं नकेनचिच्छंद
सेति ॥ अतोविवाहव्यतिरिक्तसंस्कारस्यानावश्यकत्वात्उपनयनस्यतुसर्वथानिषेधान्नतस्यद्विजत्वमित्यर्थः
पाठांतरे वैदिकादयइतिगर्भाधानादयइत्यर्थः त्रैवर्णिकानामावश्यकानधर्मानाह ॥ इज्येति ॥ जन्मनाविशुद्धे
नकुलेन ॥ कर्मणाचआचारेण अवदातानांशुद्धानां ॥ दुःकुलानांदुराचाराणांचनैतानिविहितानीत्यर्थः
ब्रह्मचर्याद्याश्रमविहिताःक्रियाश्च ॥ इज्यादयोवर्णधर्माएव ॥ आश्रमभेदकृतविशेषाभावात् ॥१३॥

भा·स· किंच॥ संतुष्टायथालाभेनतावन्मात्रभोगेऽप्यलोलुपा। दक्षा अनलसा प्रियासत्याचवाग्यस्याः सर्वत्रापि अप्रमत्ता अव
५१ हिता अपतितंमहापातकशून्यंयथाहयाज्ञवल्क्यः आशुद्धेःसंप्रतीक्ष्योहिमहापातकदूषितइति॥२८॥ तत्परासती
भजेत॥ श्रीर्हरिमिव॥ हर्यात्मनापत्यासह॥२९॥ प्रतिलोमजानांवृत्तिमाहवृत्तिरितितत्तत्कुलकृताकुलपरंपराप्र
प्ता॥ परंपराप्राप्तमपिचौर्यहिंसादिकंप्रतिषेधतिअचोराणामपापानांचेति॥ तत्रप्रदर्शनार्थंकाश्चित्प्रतिलोम

संतुष्टालोलुपादक्षाधर्मज्ञाप्रियसत्यवाक्॥ अप्रमत्ताशुचिःस्निग्धापतिंत्वपतितंभजेत्॥२८॥ या
पतिंहरिभावेनभजेच्छ्रीरिवतत्परा॥ हर्यात्मना हरेर्लोके पत्याश्रीरिवमोदते॥२९॥ वृत्तिःसंकरजा
51 तीनांतत्तत्कुलकृताभवेत्॥ अचोराणामपापानामंत्यजांतेवसायिनां॥३०॥ प्रायःस्वभावविहितोनृ
णांधर्मोयुगेयुगे॥ वेददृग्भिःस्मृतोराजन्प्रेत्यचेहचशर्मकृत्॥३१॥ वृत्त्यास्वभावकृतयावर्तमा
नःस्वकर्मकृत्॥ हित्वास्वभावजंकर्मशनैर्निर्गुणतामियात्॥३२॥

जविशेषानाह॥ अंत्यजेति
रजकश्चर्मकारश्चनटोबुरुडएवच॥ कैवर्तमेदभिल्लाश्चसप्तैतेअंत्यजाःस्मृताः॥ अंतेवसायिनस्तु।
चांडालपुक्कसमातंगादयः॥ तेषांपरंपराप्राप्तेववस्त्रनिर्णेजनादिवृत्तिरित्यर्थः॥३०॥ अश्वादपिपरध
र्माश्रीत्रीचोपिस्वधर्मएवश्रेयानित्याह॥ प्रायइति॥ स्वभावेनसत्वादिप्रकृत्याविहितोधर्मःशर्मकृत्
सुखहेतुःस्मृतःकैर्वेदएवदृक्चक्षुर्येषांतैः॥ भगवताचोक्तं॥ श्रेयान्स्वधर्मोविगुणःपरधर्मात्स्वनु राम०
ष्ठितादिति॥३१॥ ननुस्वाभाविकस्यकर्मणोबंधहेतुत्वात्कथंसुखहेतुत्वं तत्राह॥ वृत्त्येति॥३२॥ ५१

चतुर्विधां पूर्वोक्तां विप्रवृत्तिमितरेषामपि दर्शयन्नाह ऋतामृताभ्यामिति ॥१८॥ श्लोकं व्याचष्टे ऋतमिति ॥१९॥ तपोस्तद्धर्मे
नेहेतुमाह सर्ववेदमय इति ॥२०॥ वर्णानामभिव्यंजकरूपान्धर्मानाह शमइत्यादि चतुर्भिः ॥ अच्युतात्मत्वं श्रीविष्णु
परत्वं ॥२१॥ शौर्यं युद्धोत्साहः वीर्यं प्रभावः तेजः प्रागल्भ्यं ॥२२॥२३॥ अमंत्रयज्ञः नमस्कारेणैव पंचयज्ञानुष्ठानं

४४ ऋतामृताभ्यां जीवेत मृतेन प्रमृतेन वा ॥ सत्यानृताभ्यां जीवेत न श्ववृत्त्या कथंचन ॥१८॥ ऋतमुंछशिलं
प्रोक्तममृतं यदयाचितं ॥ मृतं तु नित्ययाच्ञा स्यात्प्रमृतं कर्षणं स्मृतं ॥ सत्यानृतं तु वाणिज्यं श्ववृत्तिर्नीच
सेवनं ॥१९॥ वर्जयेत्तां सदा विप्रो राजन्यश्च जुगुप्सितां ॥ सर्ववेदमयो विप्रः सर्वदेवमयो नृपः ॥२०॥ श
मो दमस्तपः शौचं संतोषः शांतिरार्जवं ॥ ज्ञानं दयाच्युतात्मत्वं सत्यं च ब्रह्मलक्षणं ॥२१॥ शौर्यं वीर्यं धृ
तिस्तेजस्त्याग आत्मजयः क्षमा ॥ ब्रह्मण्यता प्रसादश्च रक्षा च क्षत्रलक्षणं ॥२२॥ देवगुर्वच्युते भक्तिस्त्रिव
र्गपरिपोषणं ॥ आस्तिक्यमुद्यमो नित्यं नैपुण्यं वैश्यलक्षणं ॥२३॥ शूद्रस्य संनतिः शौचं सेवा स्वामिन्यमा
यया ॥ अमंत्रयज्ञो ह्यस्तेयं सत्यं गोविप्ररक्षणं ॥२४॥ स्त्रीणां च पतिदेवानां तच्छुश्रूषानुकूलता ॥ तद्बंधु
ष्वनुवृत्तिश्च नित्यं तद्व्रतधारणं ॥२५॥ संमार्जनोपलेपाभ्यां गृहमंडलवर्तनैः ॥ स्वयं च मंडिता नित्यं परिमृ
ष्टपरिच्छदा ॥२६॥ कामैरुच्चावचैः साध्वी प्रश्रयेण दमेन च ॥ वाक्यैः सत्यैः प्रियैः प्रेम्णा काले काले भजेत्पतिं ॥२७॥

तथा च याज्ञवल्क्यः नमस्कारेण मंत्रेण पंचयज्ञान्न हापयेदिति ॥२४॥ स्त्रीधर्मानाह स्त्रीणामिति पंचभिः पतिरेव
देवो यासां तस्य पत्युः शुश्रूषा तदनुकूलता च तस्य यद्व्रतं नियमस्तस्य धारणं ॥ एतच्चतुष्टयं पतिव्रतानां
लक्षणं धर्मश्च ॥२५॥ किंच संमार्जनोपलेपाभ्यामित्यादिः पतिं भजेदित्युत्तरेणान्वयः ॥ परिमृष्टा गृहवर्तनादि
ना निर्मलीकृताः परिच्छदा गृहोपकरणानि यया ॥२६॥२७॥ ॥ ॥

द्वादशे वर्ण्यते धर्मो ब्रह्मचारिवनस्थयोः ॥ चतुर्णामाश्रमाणां च साधारण्येन कश्चन वर्णादीनां धर्मा उक्ताः ॥ इदानीमाश्रमधर्मा उच्यन्ते तत्रास्मिन्द्वादशेऽध्याये ब्रह्मचारिवनस्थयोरसाधारणाश्चतुर्णां साधारणाश्चोच्यन्ते त्रयोदशे यतेर्धर्माः ॥ चतुर्दशे गृहस्थस्य पंचदशे सर्वधर्मसारसंग्रहः ब्रह्मचारी गुरुकुले वसन्गुरुवादानुपासीतेत्युत्तरेणान्वयः ॥१॥

नारद उवाच ॥ ब्रह्मचारी गुरुकुले वसन्दान्तो गुरोर्हितं ॥ आचरन्दासवन्नीचो गुरौ सुदृढसौहृदः ॥१॥ सायं प्रातरुपासीत गुर्वग्न्यर्कसुरोत्तमान् ॥ संध्ये उभे च यतवाक् जपन्ब्रह्म समाहितः ॥२॥ छंदांस्यधीयीत गुरोराहूतश्चेत्सुयंत्रितः ॥ उपक्रमेऽवसाने च चरणौ शिरसा नमेत् ॥३॥ मेखलाजिनवासांसि जटादंडकमंडलून् ॥ बिभृयादुपवीतं च दर्भपाणिर्यथोदितं ॥४॥ सायं प्रातश्चरेद्भैक्ष्यं गुरवे तन्निवेदयेत् ॥ भुंजीत यद्यनुज्ञातो नो चेदुपवसेत्क्वचित् ॥५॥ सुशीलो मितभुग्दक्षः श्रद्दधानो जितेंद्रियः ॥ यावदर्थं व्यवहरेत् स्त्रीषु स्त्रीनिर्जितेषु च ॥६॥ वर्जयेत्प्रमदागाथामगृहस्थो बृहद्व्रतः ॥ इंद्रियाणि प्रमाथीनि हरंत्यपि यतेर्मनः ॥७॥ केशप्रसाधनोन्मर्दस्नपनाभ्यंजनादिकं ॥ गुरुस्त्रीभिर्युवतिभिः कारयेन्नात्मनो युवा ॥८॥ नन्वग्निः प्रमदा नाम घृतकुंभसमः पुमान् सुतामपि रहो जह्यादन्यदा यावदर्थकृत् ॥९॥

ब्रह्म गायत्रीं जपन् संध्ये उभे अपि उपासीत ॥ उभे संध्ये तु यतवाक् भवेत् ॥ सायंप्रातः संध्याकालनिमित्तं मौनं कुर्यादित्यर्थः ॥२॥ गुरोश्चरणौ नमेत् ॥३॥ यथोदितं पालाशो दंडो ब्राह्मणस्येत्यादि नियममनतिक्रम्य जटाधारणं तु केशप्रसाधनाभावमात्रं ॥४॥ ॥५॥ यावदर्थं यथाप्रयोजनं भवेत् ॥६॥ बृहद्व्रतः ब्रह्मचर्यवान् गृहस्थव्यतिरिक्तः सर्वोपि गाथामपि वर्जयेत् तत्र हेतुः इंद्रियाणि बलवंति संयतस्यापि मनो हरंतीति ॥७॥ ॥८॥ न कारयेदित्यत्र हेतुः नन्विति रहः एकांते अन्यदा केशप्रसाधनादिव्यतिरिक्तावसरे अनेकांतावसरे वा यावदर्थं तदुक्तं कुर्यात् ॥९॥ ॥ ॥ ॥

ननुकाम्यानिकर्माणिकुर्वतस्तत्फलोपभोगपरस्यकथंनैर्गुण्यंस्यात् । तदुक्तंप्रह्लादेन । औपस्थ्यजैह्वंबहु
मन्यमानःकथंविरज्येतदुरंतमोहइत्यादि । तत्राधिकारभेदेनव्यवस्थांसदृष्टांतमाह । उप्यमानंइतिद्वाभ्यां
पुनःसूत्यैसम्यक्प्रसवाय ।३३। कामाआशेरतेवासनारूपेणयस्मिनतत । अयंभावः उत्कटवासनाविषयप्रस
क्तःसैवकामत्यागासंभवाद्दोषान्ननियमेनबहुशःकामान्भुंजानस्यैवनित्यनैमित्तिकेविशुद्धचेतसस्तद्दोषदर्श
नेनययातिसौभरिप्रमुखानामिवशनैर्विरागोभवति । यथासवार्यक्षेत्रंशनैर्निर्वीर्यंभवति । यथासवीर्यं

उप्यमानंमुहुःक्षेत्रंस्वयंनिर्वीर्यतामियात् । नकल्पतेपुनःसूत्याउप्तंबीजंचनश्यति ॥३३॥ एवंका
माशयंचित्तंकामानामतिसेवया । विरज्येतयथाराजन्नाग्निवत्कामबिंदुभिः ॥३४॥ यस्ययल्ल
क्षणंप्रोक्तंपुंसोवर्णाभिव्यंजकं । यदन्यत्रापिदृश्येततत्तेनैवविनिर्दिशेत् ॥३५॥ इतिश्रीभा
गवतेमहापुराणेसप्तमस्कंधेयुधिष्ठिरनारदसंवादेसदाचारनिर्णयएकादशोऽध्यायः ॥११॥

क्षेत्रंशनैर्निर्वीर्यंभवति । यथाचप्रज्वलितोऽग्निर्नघृतबिंदुभिःशाम्यति । महतातुघृतपूरेणशाम्यत्येवनतद्व
त् । प्रह्लादकृतस्तुकौमारएवनित्यमुपदेशोमंदवासनानामधिकारेणतदुक्तं । तत्रैवबालान्दूषितधि
योद्वंद्वारामेरितेहितैरिति । अतःसर्वमनवद्यं ॥३४॥ शमादिभिरेवब्राह्मणादिव्यवहारोमुख्यःनजाति
मात्रादित्याहयस्येति । यद्यदिअन्यत्रवर्णांतरेपिदृश्येततद्वर्णांतरंतेनैवलक्षणनिमित्तेनैववर्णेन
विनिर्दिशेन्नतुजातिनिमित्तेनेत्यर्थः ॥३५॥ सप्तमेएकादशोऽध्यायः ॥ ॥

चरन् एवमाचरन् विदितं विज्ञानं विशेषेण येन सः॥१६॥ ऋषिलोकं महर्लोकं॥१७॥ अकृष्टपच्यं अकालतः पा
ककालात्पूर्वमेव निष्पन्नमित्यर्थः॥ अर्कपक्वफलादि आहरेत् अश्नीयात्॥१८॥ वन्यैर्नीवारादिभिः कालेनोदित
ानित्यान् पुराणं पूर्वसंचितं॥१९॥ हिमादीन्सहन् इति तथा॥२०॥ केशादीन् मलं चाप्रक्षालनेन धारयन् कम

एवंविधो ब्रह्मचारी वानप्रस्थो यतिर्गृही॥ चरन् विदितविज्ञानः परं ब्रह्माधिगच्छति॥१६॥ वान
प्रस्थस्य वक्ष्यामि नियमान् मुनिसंमतान्॥ यानास्थाय मुनिर्गच्छेद् ऋषिलोकमिहांजसा॥१७॥ न कृ
ष्टपच्यमश्नीयादकृष्टं चाप्यकालतः॥ अग्निपक्वमथामं वा अर्कपक्वमुताहरेत्॥१८॥ वन्यैश्चरु
त पुरोडाशान्निर्वपेत्कालचोदितान्॥ लब्धे नवे नवेऽन्नाद्ये पुराणं तु परित्यजेत्॥१९॥ अग्न्यर्थमेव शरणमु [illegible]
टजं वाद्रिकंदरं॥ श्रयेत हिमवाय्वग्निवर्षा[illegible]षाट् स्वयं॥२०॥ केशरोमनखश्मश्रुमलानि जटि
53 लो दधत्॥ कमंडल्वजिने दंडवल्कलाग्निपरिच्छदान्॥२१॥ चरेद्वने द्वादशाब्दानष्टौ वा चतुरो मु
निः॥ द्वावेकं वा यथाबुद्धिर्न विपद्येत कृच्छ्रतः॥२२॥ यदाकल्पः स्वक्रियायां व्याधिभिर्जरयाथवा
आन्वीक्षिक्यां वा विद्यायां कुर्यादनशनादिकं॥२३॥ आत्मन्यग्नीन्समारोप्य संन्यस्याहंममात्मतां
कारणेषु न्यसेत्सम्यक् संघातं तु यथार्हतः॥२४॥

डल्वादश्चिद्दधत्॥२१॥ कृच्छ्रतः तपःक्लेशाद् यथाबुद्धि
र्न नश्येत्तथाचरेत्॥२२॥ द्वादशाब्दान् अथानंतरमपि यदि धर्मानुष्ठाने शक्तस्तर्हि वन एव वसेत् यदि तु ज्ञा
नाभ्यासे योग्यस्तर्हि संन्यसेदित्युत्तराध्याये वक्ष्यति॥ तदुभयरहितस्य तु यत्कृत्यं तदाह यदा अक
ल्पः असमर्थः आन्वीक्षिक्यां ज्ञानाभ्यासे॥२३॥ अनशनादिकं स्थितः पूर्ववत्कृत्यमाह॥ आत्मनीत्यादि या
वत्समाप्ति॥ यथार्हतः यथायोग्यं स्वकारणे घ्राणाकाशादिषु संघातं देहं न्यसेत् प्रविलापयेत्॥२४॥

ननु काम्यानि कर्माणि कुर्वतस्तत्फलोपभोगपरस्य कथं नैर्गुण्यं स्यात्। तदुक्तं प्रह्लादेन। आोपस्थ्यजैह्वां बहु
मन्यमानः कथं विरज्येत दुरन्तमोह इत्यादि। तत्राधिकारभेदेन व्यवस्थां सदृष्टान्तमाह। उप्यमानमिति द्वाभ्यां
पुनः सूत्यै सम्यक् प्रसवाय॥३३॥ कामान् आशेरते वासनारूपेण यस्मिन् तत्। अयं भावः उत्कटवासनाविषयस्य
हि सेवकाम त्यागासंभवाद्धेदोक्तनियमेन बहुशः कामान् भुंजानस्यैव नित्यत्रैमित्तिके विशुद्धचेतसस्तद्दोषदर्श
नेन ययातिसौभरिप्रमुखानामिव शनैर्विरागो भवति। यथा सवार्यं क्षेत्रं शनैर्निर्वीर्यं भवति। यथा सवीर्यं

उप्यमानं मुहुः क्षेत्रं स्वयं निर्वीर्यतामियात्। न कल्पते पुनः सूत्या उप्तं बीजं च नश्यति॥३३॥ एवं का
माशयं चित्तं कामानामतिसेवया। विरज्येत यथा राजन्नाग्निवत्कामबिंदुभिः॥३४॥ यस्य यल्ल
क्षणं प्रोक्तं पुंसो वर्णाभिव्यंजकं। यदन्यत्रापि दृश्येत तत्तेनैव विनिर्दिशेत्॥३५॥ इति श्रीभा
गवते महापुराणे सप्तमस्कंधे युधिष्ठिरनारदसंवादे सदाचारनिर्णये एकादशोऽध्यायः॥११॥

क्षेत्रं शनैर्निर्वीर्यं भवति। यथा च प्रज्वलितोऽग्निर्घृतबिंदुभिः शाम्यति। महता तु घृतपूरेण शाम्यत्येव तद्व
त्। प्रह्लादकृतस्तु कौमारणबनिन्दस्तु पदेशो मंदवासनानामधिकारेण तदुक्तं। तत्रैव बालान् दूषितधि
यो हंद्दारामेरितेहितैरिति। अतः सर्वमनवद्यं॥३४॥ शमादिभिरेव ब्राह्मणादिमहात्मा मुख्यः न जाति
मात्रादित्याह यस्येति। यद्यदि अन्यत्र वर्णांतरेपि दृश्येत तद्वर्णांतरं तेनैव लक्षणनिमित्तेनैव वर्णेन
विनिर्दिशेत् न जातिनिमित्तेनेत्यर्थः॥३५॥ सप्तमे एकादशोऽध्यायः॥ ११

चरतएव मा चरत्त॥ विदितं विज्ञानं विज्ञेयं येन सः॥१६॥ ऋषिलोकं महर्लोकं॥१७॥ अकृष्टपच्यं अकालतः पा
ककालात्पूर्वमेव निष्पन्नमित्यर्थः॥ अर्कपक्वफलादि आहरेत अश्नीयात॥१८॥ वन्यैर्नीवारादिभिः कालचोदिता
न नित्यान पुराणं पूर्वसंचितं॥१९॥ हिमादीन सहत इति तथा॥२०॥ केशादीनमलं चाप्रक्षालनेन धारयन कम

एवंविधो ब्रह्मचारी वानप्रस्थो यतिर्गृही॥ चरन् विदितविज्ञानः परं ब्रह्माधिगच्छति॥१६॥ वान
प्रस्थस्य वक्ष्यामि नियमान् मुनिसंमतान्॥ यानातिष्ठन्मुनिर्गच्छेदृषिलोकमिहांजसा॥१७॥ नकृ
ष्टपच्यमश्नीयादकृष्टं चाप्यकालतः॥ अग्निपक्वमथामं वा अर्कपक्वमुताहरेत्॥१८॥ वन्यैश्चरु
पुरोडाशान्निर्वपेत्कालचोदितान्॥ लब्धे नवे नवेनान्नं पुराणं तु परित्यजेत्॥१९॥ अग्न्यर्थमेव शरणमु
टजं चाद्रिकंदरं॥ श्रयेत हिमवाय्वग्निवर्षा[illegible]घाटस्वयं॥२०॥ केशरोमनखश्मश्रुमलानि जटि
लोदधत्॥ कमंडल्वजिने दंडवल्कलाग्निपरिच्छदान्॥२१॥ चरेद्वने द्वादशाब्दानष्टौ वा चतुरो मु
निः॥ द्वावेकं वा यथा बुद्धिर्न विपद्येत कृच्छ्रतः॥२२॥ यदाकल्पः स्वक्रियायां व्याधिभिर्जरयाथवा
आन्वीक्षिक्यां वा विद्यायां कुर्यादनशनादिकं॥२३॥ आत्मन्यग्नीन्समारोप्य संन्यस्याहं ममात्मतां
कारणेषु न्यसेत्सम्यक् संघातं तु यथार्हतः॥२४॥

डल्वादश्चिद्धत॥२१॥ कृच्छ्रतः तपःक्लेशात् यथा बुद्धि
र्न नश्येत्तथाचरेत॥२२॥ द्वादशाब्दानंतरमपि यदि धर्मानुष्ठाने शक्तस्तर्हि वन एव वसेत् यदि तु ज्ञा
नाभ्यासे योग्यस्तर्हि संन्यसेदित्युत्तराध्याये वक्ष्यति॥ तदुभयरहितस्य तु यत्कृत्यं तदाह यदा अक
ल्पः असमर्थः आन्वीक्षिकी ज्ञानाभ्यासे॥२३॥ अनशनादिकस्थितः पूर्वं कृत्यमाह॥ आत्मनीत्यादि या
वत्समाप्ति॥ यथार्हतः यथायोग्यं पृथ्व्यकारणे घ्राणाकाशादिषु संघातं देहं न्यसेत् प्रविलापयेत्॥२४॥

ननुमिथ्यात्वादतिकश्मलत्वाच्चस्वयंत्यक्तुप्रायंस्त्र्यादिजघादितिकोयमतिनिर्बंधस्तत्राह कल्पयित्वेति।आ
त्मनास्वरूपसाक्षात्कारेणाऽहंदेहेंद्रियादिआभासमात्रंकल्पयित्वा निश्चित्यपावदसौजीवईश्वरःस्वतंत्रोन
भवेत्तावद्द्वैतअहंपुमानपिस्त्रीत्यादिभेदोनविरमेत्।ततःकिमतआह ततोहिद्वैतात विपर्ययःगुणाध्या
सेनभोगपताबुद्धिःअतोजत्यादेवेत्यर्थः॥१०॥एतत्सर्वंसुशीलइत्याद्युक्तंगृहस्थस्यविशेषमाहगुरुवृत्ति

कल्पयित्वात्मनायावदाभासमिदमीश्वरः।द्वैतंतावन्नविरमेत्ततोह्यस्यविपर्ययः॥१०॥एतत्सर्वं
गृहस्थस्यसमाम्नातंयतेरपिगुरुवृत्तिर्विकल्पेनगृहस्थस्यर्तुगामिनः॥११॥अंजनाभ्यंजनोन्मर्द
स्त्र्यवलेखामिषंमधु।स्रग्गंधालेपालंकारांस्त्यजेयुर्येधृतव्रताः॥१२॥उषित्वैवंगुरुकुलेद्विजोधी
त्यावबुध्यच।त्रयींसांगोपनिषदंयावदर्थंयथाबलं॥१३॥दत्वावरमनुज्ञातोगुरोःकामंयदीश्वरः।गृ
हंवनंवाप्रविशेत्प्रव्रजेत्तत्रवावसेत्॥१४॥अग्नौगुरावात्मनिचसर्वभूतेष्वधोक्षजं।भूतैःस्वधामभिः
पश्येदप्रविष्टंप्रविष्टवत्॥१५॥

रिति॥११॥अंजनादीनामामिषांतानांद्वंद्वेकं।अंजनंशरीरस्यअभ्यंज
नंशिरसःस्त्रियंचावलेखांचचित्रकर्मस्त्रीणांकुड्यादौलेखनंवातन्निरीक्षणंवाअन्नाभ्यंगादिस्वरूपतोनिषि
द्धांतेपर्वतुकथंचिदायदिप्राप्तमपिस्त्रीकर्तृकंनिषिद्धमितिभेदः॥१२॥अंगैःशिक्षादिभिरुपनिषद्भिश्चसहि
तांवेदत्रयीमधीत्यअवबुध्यचतदर्थंचविचार्ययावदर्थंस्वाधिकारानुसारेण॥१३॥यदीश्वरःशक्तःतर्हिगुरोः
काममपेक्षितंवरंदत्वायथाधिकारंगृहस्थाद्याश्रमंस्वीकुर्यात्।नत्रैववावसेत्।नैष्ठिकःस्यादित्यर्थः॥१४

नन्वविकारवतः कथं परे लयः स्यात् । विकारहेतूनां सर्वोपाधीनां लयद्वारेणेत्याह अग्निरिति । अदो ज्योतिः तच्च नभः कू
टस्थे अहं तत्त्वे तच्च कूटस्थं महति महत्तत्त्वे । तदव्यक्ते प्रधाने । तच्चाव्यक्तं अक्षरे परमात्मनि । ३० । इति स
र्वोपाधिलयद्वारेणावशेषितं चिन्मात्रमात्मानं स्वेनाक्षरमक्षरतया ज्ञात्वा अद्वयः सन् विरमेत् । दग्धकाष्ठो

अप्सु क्षितिमपो ज्योतिष्यदो वायौ नभस्यमुं । कूटस्थे तच्च महति तदव्यक्तेऽक्षरे च तत् ॥ ३० ॥ इत्य
क्षरतयात्मानं चिन्मात्रमवशेषितं । ज्ञात्वाऽद्वयोऽथ विरमेद्दग्धयोनिरिवानलः ॥ ३१ ॥ इति श्रीभा
गवते महापुराणे सप्तमस्कंधे द्वादशोऽध्यायः ॥ नारद उवाच ॥ कल्पस्त्वेवं परिव्रज्य देहमात्रावशे
षितः । ग्रामैकरात्रविधिना निरपेक्षश्चरेन्महीं ॥ १ ॥ बिभृयाद्यद्यसौ वासः कौपीनाच्छादनं परं । त्य
क्तं न लिंगदंडादेरन्यत्किंचिदनापदि ॥ २ ॥ एक एव चरेद्भिक्षुरात्मारामोऽनपाश्रयः । सर्वभूतसुहृच्छां
तो नारायणपरायणः ॥ ३ ॥ पश्येदात्मन्यदो विश्वं परे सदसतोऽव्यये । आत्मानं च परं ब्रह्म सर्वत्र सदस
न्मये ॥ ४ ॥

यथानलः ॥ ३१ ॥ इति सप्तमे द्वादशः ॥ त्रयोदशे यतेर्धर्माः साधकस्योच्यते महान् । अवधूतेतिहासे
न सिद्धावस्था च वर्ण्यते ॥ एवं ध्यात्वा अकल्पोऽनशनादिकं कुर्यात् । प्राचीनत्ति कल्पः कल्पस्त्वेवं ध्यात्वा परिव्र
ज्येति संबंधः किं पदत्रयत्याज्यं देहव्यतिरिक्तं सर्वमित्याह देहमात्रेति । तस्य धर्मानाह ग्रामैकरात्रेति नव
भिः ॥ १ ॥ कौपीनमाच्छाद्यते यावता तावन्मात्रं परं केवलं अन्यदिति वा । त्यक्तं प्रैषोच्चारणात्पूर्वमेव ॥ २ ॥ सद

तदेवविभज्यदर्शयति खेत्र्याकाशेखानिदेहगतछिद्राणि आत्मवान्धीमान्शेषंअस्थिमांसादिकठिनांशं
२५ एवंस्थूलशरीरस्यलयमुक्त्वा लिंगशरीररूपस्याध्यात्मादित्रयस्यलयमाह ॥ वाचमित्यादिना ॥ तत्रयद्यपि
यथोऽग्नौवंत्वलयस्योक्तत्वादध्यात्मादीनांस्वस्वकारणेषुराजसाहंकारादिषुलयोवाच्यः ॥ तथापाहतेषांलय
भावनेणमद्वितीयात्मप्रतिपत्तिपरेतियथाकथंचित्त्रयेभ्योदेवतानांप्रवर्त्तकत्वेनप्राधान्यादिंद्रियतद्वि
षययोर्देवतासुलयःकथ्यतेवक्तव्यासहितांवाचमग्नौन्यसेत एवंसर्वत्रयदानिपादौवपसिविष्णौ ॥ २६

खेखानिवायौनिश्वासांस्तेजस्यूष्माणमात्मवान ॥ अपःसकृच्छ्लेष्मपूयानिक्षितौशेषंयथोऽग्नवं
२५ वाचमग्नौसवक्तव्यामिंद्रेशिल्पंकरावपि ॥ पादानिगत्याचपसिरत्योपस्थेप्रजापतौ ॥ २६ ॥ मृत्यौ
पायुंविसर्गंचयथास्थानंविनिर्दिशेत् ॥ दिक्षुश्रोत्रंसनादेनस्पर्शमध्यात्मनित्वचं ॥ २७ ॥ रूपाणिच
क्षुषाराजन्ज्योतिष्यभिनिवेशयेत् ॥ अप्सुप्रचेतसाजिह्वांघ्रेयैर्घ्राणंक्षितौन्यसेत् ॥ २८ ॥ मनोमनोरथे
चंद्रेबुद्धिंवोध्यैःकवौपरे ॥ कर्माण्यध्यात्मनारुद्रेयदहंममताक्रिया ॥ सत्वेनचित्तंक्षेत्रज्ञेगुणैर्वैकारि
कंपरे ॥ २९ ॥

सनादेनशब्देनसह ॥ अध्यात्मनिवायौअध्यात्मविदितिपाठेवायाविति ज्ञातव्यं ॥ २७ ॥ ज्योति
षि आदित्येरसगंधयोस्त्विंद्रियाकर्षकत्वेनप्राधान्यविवक्षयादेवतासहितस्येंद्रियस्यविषयेलयमाह ॥ प्रचे
तसासहजिह्वां रसनंअप्सुरससहपासुघ्राणशब्देनाश्विनोरप्युपलक्षणंअश्विभ्यांसहघ्राणंघ्रेयैर्गंधैरु
पलक्षितायांक्षितावित्यर्थः ॥ २८ ॥ परेकवौब्रह्मणि अध्यात्मनाअहंकारेण ॥ अध्यात्मताभितिपाठेकर्माण्य
हंकारस्चेत्यर्थः कथंभूतेरुद्रेयच्चस्मादहंममतापूर्विकाक्रियाभवतितास्मिन्सत्वेनचेतनयागुणैःगुणवि
शैःप्रागनाशिवैर्देहैःसहयद्वासत्वादिभिर्गुणैर्हेतुभूतैःवैकारिकंभोक्तृत्वादिविकारवंतक्षेत्रज्ञपरेनिर्वि

तस्यैव ज्ञानदार्ढ्याभावे योगभ्रंशशंकापरिहारार्थमाह ॥ न बहिरिति ॥ व्यक्तं लिंगं यस्य ॥ व्यक्तोर्थः प्रयोजनमात्मानुसंधानं य
स्य सः मनीष्यपि उन्मत्तवद्बालवच्च ॥ कविरपि मूकवदात्मानं नृणां दृष्ट्या दर्शयेत ॥ तेपथोन्मत्तादिरूपमनुपूरन्
तथा वर्त्तेत ॥ स्वदृष्ट्येति पाठे वाह्यानुसंधानाभावेनेत्यर्थः ॥ १० ॥ परमहंसधर्ममेवेतिहासेन स्फुटयति अत्रापीति पा

अव्यक्तलिंगो व्यक्तार्थो मनीष्युन्मत्तबालवत् ॥ कविर्मूकवदात्मानं स्वदृष्ट्या दर्शयेन्नृणां ॥ १० ॥ अ
त्राप्युदाहरंतीममितिहासं पुरातनं प्रह्लादस्य च संवादं मुनेराजगरस्य च ॥ ११ ॥ तं शयानं धरोपस्थे
कावेर्यां सह्यसानुनि ॥ रजस्वलैस्तनूदेशैर्निगूढामलतेजसं ॥ १२ ॥ ददर्श लोकान् विचरन् लोकतत्त्व
विवित्सया ॥ वृतोऽमात्यैः कतिपयैः प्रह्लादो भगवत्प्रियः ॥ १३ ॥ कर्मणाकृतिभिर्वाचा लिंगैर्वर्णाश्रमा
दिभिः ॥ न विदंति जना यं वै सोसावितिनवेति च ॥ १४ ॥ तं नत्वाभ्यर्च्य विधिवत्पादयोः शिरसा स्पृश
न् ॥ विवित्सुरिदमप्राक्षीत् महाभागवतोऽसुरः ॥ १५ ॥ बिभर्षि कायं पीवानं सोद्यमो भोगवान्यथा ॥ वि
त्तं चैवोद्यमवतां भोगो वित्तवतामिह भोगिनां खलु देहोयं पीवा भवति नान्यथा ॥ १६ ॥ न ते शयानस्य
निरुद्यमस्य ब्रह्मन्नु हार्थो यत एव भोगः ॥ अभोगिनोऽयं तव विप्र देहः पीवा यतस्तद्वद नः क्षमं चेत् ॥ १७

वदध्यायसमाप्तिः ॥ अजगरवृत्तस्य मुनेश्च ॥ ११ ॥ धरोपस्थे भूपृष्ठे सह्याद्रेस्तटे रजोभिर्धूसरैस्तनुदेशैर्देहावयवै
निगूढममलं तेजो यस्य तं ॥ १२ ॥ १३ ॥ कर्मादिभिर्जना यं न विदुः तं पादयोः शिरसा स्पृशन्नत्वा अप्राक्षीदित्यन्व
यः ॥ १४ ॥ १५ ॥ उद्यमसहित इव भोगवानिव पीवानं स्थूलं देहं धारयसि तत्र हेतुं वदेति तृतीयेनान्वयः ॥ १६ ॥ उद्य
मं विनैव मम भोगोऽस्तीति चेत्तत्राह वित्तं चेति ॥ नु इति निश्चये ॥ ह इति प्रसिद्धौ ॥ न वा अर्थो नास्तीति प्रसिद्धमे
वेत्यर्थः ॥ यतोऽर्थादेव यतो हेतोः पीवा ॥ तत्क्षमं योग्यं चेत् ॥ १७ ॥

55

न ह्यात्मानं परं ब्रह्मेति कथं सामानाधिकरण्येन निर्देशः न हि बद्धमुक्तयोरैक्यं संभवतीति तत्राह ॥ सुप्तेति ॥ सुषुप्ते हि त
मसाच्छन्नमात्मतत्त्वं जाग्रत्स्वप्नयोस्तु विक्षिप्तं प्रकाशते संधौ तु न तमो नापि विक्षेपः अतस्तदा आत्मदृक् आत्मानं
लक्षीकृत्य स्थितः सन् आत्मनो गतिं तत्त्वं पश्यन् अत एव बंधं मोक्षं च मायामात्रं पश्यन् आत्मानं परं ब्रह्म सर्वत्र
पश्येदित्यन्वयः तदुक्तं योगग्रंथे निद्रादौ जागरस्यांते यो भाव उपजायते तं भावं भावयन्नित्यं मुच्यते नेतरो यति
रिति ॥ ५ ॥ अस्य देहस्य प्रभवोऽप्ययश्च यस्मात्तं कालं ॥ ६ ॥ असच्छास्त्रेषु अनात्मपरेषु ॥ जीविकां तत्र विद्यादि

सुप्तप्रबोधयोः संधावात्मनो गतिमात्मदृक् ॥ पश्यन् बंधं च मोक्षं च मायामात्रं न वस्तुतः ॥ ५ ॥ नाभिनंदे
त् ध्रुवं मृत्युमध्रुवं वास्य जीवितं ॥ कालं परं प्रतीक्षेत भूतानां प्रभवाप्ययं ॥ ६ ॥ नासच्छास्त्रेषु सज्जेत नो
पजीवेत जीविकां ॥ वादवादांस्त्यजेत्तर्कान् पक्षं कंच न संश्रयेत् ॥ ७ ॥ न शिष्याननुबध्नीत ग्रंथान्नैवा
भ्यसेद्बहून् ॥ न व्याख्यामुपयुंजीत नारंभानारभेत्क्वचित् ॥ ८ ॥ न यतेराश्रमः प्रायो धर्महेतुर्महात्मनः ।
शांतस्य समचित्तस्य बिभृयादुत वा त्यजेत् ॥ ९ ॥

वृत्तिं ॥ वादवादान् जल्पवितंडानिग्रहान् कं च कमपि प
क्षं निर्बंधेन न संश्रयेत् ॥ ७ ॥ नानुबध्नीत प्रलोभनादिना बलान्नापादयेत् ॥ आरंभान् मठादिव्यापारान् ॥ ८ ॥ पर
महंसस्य विशेषमाह ॥ न यतेराश्रमो धर्मार्थः कथंभूतस्य महात्मनः तस्य लक्षणं शांतस्येत्यादि प्रायपदस्या
यं भावः ॥ ज्ञानोत्पत्तिपर्यंतं बहूदकादिलिंगमाश्रित्य सत्त्वशुद्ध्यर्थं यमान्नियमांश्चाचरन्नेव ज्ञानोत्पत्तये
यतेत ॥ उत्पन्ने तु ज्ञाने न नियमैः कृत्यमस्ति ॥ यमाश्च स्वत एव स्युः अतस्तदा लिंगादिभिः प्रयोजनाभावा
ल्लोकसंग्रहार्थं धारयेत् वा त्यजेदिति ॥ ९ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अत्रापि मनुष्यत्वेपि अन्यापनुत्तये दुःखनिवृत्तये। विपर्ययं दृष्ट्वा निवृत्तोऽस्मि॥२५॥ प्रवृत्त्या कदाचित्सुखं स्याद
पि निवृत्त्या तु किं स्यादिति चेत्तत्राह। सुखमस्य जीवस्य स्वरूपमेव। तर्हि किं न प्रकाशते तत्राह सर्वेहोपरतिस्तनोती
ति तनुः सर्वक्रियानिवृत्तोऽस्वत एव प्रकाशत इत्यर्थः भोगांश्च मनःसंस्पर्शजान् मनोरथमात्रजानशाश्वतान् दृ
ष्ट्वा स्वप्स्यामि निरुद्यमोऽस्मीत्यर्थः तर्हि कदाचित्कथं भुंक्ते तत्राह संविशन् प्रारब्धभोगान् भुंजान इत्यर्थः॥२६॥ ए
वं चेत्कोपि संसारं न प्राप्नुयात्तत्राह। इत्येतदात्मनः सुखात्मकं रूपं स्वार्थं स्वस्मिन्नेव संतं पुरुषार्थं विस्मृत्य॥ अ

अत्रापि दंपतीनां च सुखायान्यापनुत्तये॥ कर्माणि कुर्वतां दृष्ट्वा निवृत्तोस्मि विपर्ययं॥२५॥ सुखम
स्यात्मनो रूपं सर्वेहोपरतिस्तनु॥ मनःसंस्पर्शजान्दृष्ट्वा भोगान् स्वप्स्यामि संविशन्॥२६॥ इत्येत
दात्मनः स्वार्थं संतं विस्मृत्य वै पुमान्॥ विचित्रामसति द्वैते घोरामाप्नोति संसृतिं॥२७॥ जलं तदु
द्भवैश्छन्नं हित्वाज्ञो जलकाम्यया॥ मृगतृष्णामुपाधावेत्तथान्यत्रार्थदृक् स्वतः॥२८॥ देहादि
भिर्दैवतंत्रैरात्मनः सुखमीहतः॥ दुःखात्ययं चानीशस्य क्रिया मोघाः कृताः कृताः॥२९॥ आध्यात्मिका
दिभिर्दुःखैरविमुक्तस्य कर्हिचित्॥ मर्त्यस्य कृच्छ्रोपनतैरर्थैः कामैः क्रियेत किं॥३०॥ पश्यामि धनि
नां क्लेशं लुब्धानामजितात्मनां॥ भयादलब्धनिद्राणां सर्वतोभिविशंकिनां॥३१॥ ॥

सत्यपि द्वैते॥२७॥ एतदेव दृष्टांतेन स्पष्टयति जलमिति॥ तदुद्भवैः तृणशैवालादिभिः जलकाम्यया जलेच्छया
स्वतः आत्मस्वरूपादन्यत्र पुरुषार्थं पश्यन्॥२८॥ एवं स्वस्य निरुद्यमत्वे कारणमुक्त्वा विपर्ययं दर्शयति यदुक्तं कृत्
णामिति देहादिभिरिति पंचभिः ईहतः इच्छतः अनीशस्य पुनःपुनः प्रारब्धाः क्रिया मोघा विफला एव भवंति॥२९॥
क्रियाणां सफलत्वेपि फलस्यानुपयोगमाह आध्यात्मिकादिभिरिति। मर्त्यस्य मरिष्यतः कृच्छ्रेण दुःखेनोपनतैः
प्राप्तैः॥३०॥ कृच्छ्रं विनैव प्राप्तेप्यर्थे दुःखं तदवस्थमित्याह पश्यामीति॥३१॥ ॥

56

नद्यात्मानंपरंब्रह्मेतिकथंसामानाधिकरण्येननिर्देशः नहिबद्धमुक्तयोरैक्यंसंभवतितत्राह॥सुप्तेति॥सुषुप्तेर्हित
मसान्नमात्मतत्वंजाग्रतस्वप्नयोस्तुविक्षिप्तंप्रकाशतेसंधौतुनतमोनापिविक्षेपः अतस्तदात्मदृक्आत्मानं
त्वंदीकृत्यस्थितःसन्आत्मनोगतिंतत्वंपश्यन् अतएवबंधंमोक्षंचमायामात्रंपश्यन्आत्मानंपरंब्रह्मसर्वत्र
पश्येदित्यन्वयः तदुक्तंयोगग्रंथेनिद्रादौजागरस्यांतेयोभावउपजायते तंभावंभावयन्नित्यंमुच्यतेनेतरोयति
रिति॥५॥अस्यदेहस्यप्रभवोऽप्ययः पश्येयस्मात्तंकालं॥६॥असच्छास्त्रेषुअनात्मपरेषु॥जीविकांनृत्तत्त्वविद्यादि

सुप्तप्रबोधयोःसंधावात्मनोगतिमात्मदृक्॥पश्यन्बंधंचमोक्षंचमायामात्रंनवस्तुतः॥७॥नाभिनंदे
त्ध्रुवंमृत्युमध्रुवंवास्यजीवितं॥कालंपरंप्रतीक्षेतभूतानांप्रभवाप्ययं॥८॥नासच्छास्त्रेषुसज्जेतनो
पजीवेतजीविकां॥वादवादांस्त्यजेत्तर्कान्पक्षंकंचनसंश्रयेत्॥९॥नशिष्याननुबध्नीतग्रंथान्नैवा
भ्यसेद्बहून्॥नव्याख्यामुपयुंजीतनारंभानारभेत्क्वचित्॥०॥नयतेराश्रमःप्रायोधर्महेतुर्महात्मनः।
शांतस्यसमचित्तस्यबिभृयादुतवात्यजेत्॥१॥

ध्वशिं॥वादवादान्जल्पवितंडानिग्राहकंचकमपिप
क्षंनिर्बंधेननसंश्रयेत्॥७॥नानुबध्नीतप्रलोभनादिनाबलान्नापादयेत्॥आरंभान्मठादिव्यापारान्॥५॥पर
महंसस्यविशेषमाह॥नयतेराश्रमोधर्मार्थः कथंभूतस्यमहात्मनः।तस्यलक्षणंशांतस्येत्यादिप्रापद्धस्या
यंभावः॥ज्ञानोत्पत्तिपर्यंतंबहूदकादिलिंगमाश्रित्यसत्वशुध्यर्थंयमांत्रियमांश्चाचरन्नेवज्ञानोत्पत्तौ
यतेत॥उत्पन्नेतुज्ञानेननियमैःकृत्यमस्ति॥यमाश्चस्वतएवस्युः अतस्तदालिंगादिभिःप्रयोजनाभावा
ल्लोकसंग्रहार्थंधारयेत्वात्यजेद्वेति॥९॥ ॥ ॥ ॥ ॥

भा॰स॰
५६

अत्रापिमनुष्यत्वेपि अन्यापनुत्तये दुःखनिवृत्त्यै॥ विपर्ययं दृष्ट्वा निवृत्तोऽस्मि॥१५॥ यत्त्वात्मा कदाचित्सुखंस्याद
थिनिवृत्त्यात्तु किंस्यादितिचेत्तत्राह॥ सुखमस्यात्मनस्वरूपमेव। नहि किंनप्रकाशते तत्राह सर्वेति तनोती
तितनुः सर्वक्रियानिवृत्तौ स्वतएवप्रकाशतइत्यर्थः भोगांश्चमनःसंस्पर्शजान्मनोरथमात्रजानशाश्वतान्दृ
ष्ट्वा स्वप्स्यामिनिरुद्यमोस्मीत्यर्थः तर्हिकदाचित्कथंभुंक्तेतत्राह संविशन्प्रारब्धभोगान्भुंजानइत्यर्थः॥२६॥ ए
वंचेत्कोपिसंसारंनप्राप्नुयात्तत्राह॥ इत्येतदात्मनःसुखात्मकंरूपंस्वार्थंस्वस्मिन्नेवसंतंपुरुषार्थंविस्मृत्य॥ अ

अत्रापिदंपतीनांचसुखायान्यापनुत्तये॥ कर्माणिकुर्वतांदृष्ट्वानिवृत्तोस्मिविपर्ययं॥२५॥ सुखम
स्यात्मनोरूपंसर्वेहोपरतिस्तनुः॥ मनःसंस्पर्शजान्दृष्ट्वाभोगान्स्वप्स्यामिसंविशन्॥२६॥ इत्येत
दात्मनःस्वार्थंसंतंविस्मृत्यवैपुमान्॥ विचित्रामसतिद्वैतेघोरामाप्नोतिसंसृतिं॥२७॥ जलंतदु
द्भवैश्छन्नंहित्वाज्ञोजलकाम्यया॥ मृगतृष्णामुपाधावेत्तथाऽन्यत्रार्थदृक्स्वतः॥२८॥ देहादि
भिर्दैवतंत्रैरात्मनःसुखमीहतः॥ दुःखात्ययंचानीशस्यक्रियामोघाःकृताःकृताः॥२९॥ आध्यात्मिका
दिभिर्दुःखैरविमुक्तस्यकर्हिचित्॥ मर्त्यस्यकृच्छ्रोपनतैरर्थैःकामैःक्रियेतकिं॥३०॥ पश्यामिधनि
नांक्लेशंलुब्धानामजितात्मनां॥ भयादलब्धनिद्राणांसर्वतोभिविशंकिनां॥३१॥ ॥

सत्यपिद्वैते॥२७॥ एतदेवदृष्टांतेनस्पष्टयतिजलमिति॥ तदुद्भवैःतृणशैवालादिभिःजलकाम्ययाजलेच्छया
स्वतःआत्मस्वरूपादन्यत्रपुरुषार्थंपश्यन्॥२८॥ एवंस्वस्यनिरुद्यमत्वेकारणमुक्त्वाविपर्ययेदृष्टमितियदुक्तंतद्वि
वृणोतिदेहादिभिरितिपंचभिः ईहतःइच्छतः अनीशस्यपुनःपुनःप्रारब्धाःक्रियामोघाविफलाएवभवंति॥२९॥
क्रियाणांसफलत्वेपिफलस्यानुपयोगमाह आध्यात्मिकादिभिरिति॥ मर्त्यस्यमरिष्यतःकृच्छ्रेणदुःखेनोपनतैः
प्राप्तैः॥३०॥ कष्टंविनैवप्राप्तेप्यर्थेदुःखंतदवस्थमित्याह पश्यामीति॥३१॥ ॥ राम॰
५६

किं च विज्ञार्जनाय च समर्थोऽप्यपंजनस्तदर्थमुद्यमं करोति त्वं तु समर्थोऽपि किमिति। न करोषीत्याह कविर्विद्वान् कल्पोदक्षः निपुणदृक् चतुरः चित्राः प्रियाः लोकरंजनाः कथा यस्य। तथापि लोकस्य कर्म कुर्वतः शेषे तद्वीक्षिताऽपि वा तत्सर्वं पश्यन्नपि। पार्श्वांतरेण द्वेषितत्कर्म न द्वेक्षि नोपेक्षा वा स्तेपीत्यर्थः॥१८॥ तस्य वागेवामृतं तेन नियंत्रितो वशीकृतः सन्॥१९॥ अध्यात्मचक्षुषा अन्तर्दृष्ट्या भवान्वेदैव॥ आपीणां ज्ञानिनां संमतो ननु भवान् इदमिति पदुक्तं तदेवाह॥ नृणामीहोपरमयोः प्रवृत्तिनिवृत्त्योः पदानि स्थानानि फलानीत्यर्थः॥२०॥ वेदेत्यत्र हेतुः

कविः कल्पो निपुणदृक् चित्रप्रियकथः समः॥ लोकस्य कुर्वतः कर्म शेषे तद्वीक्षितापि वा॥१८॥ नारद उवाच॥ स इत्थं दैत्यपतिना परिपृष्टो महामुनिः॥ स्मयमानस्तमभ्याह तद्वागमृतयंत्रितः॥१९॥ ब्राह्मण उवाच॥ वेदेदमसुरश्रेष्ठ भवान्नन्वार्यसंमतः॥ ईहोपरमयोर्नॄणां पदान्यध्यात्मचक्षुषा॥२०॥ यस्य नारायणो देवो भगवान्हृद्गतः सदा॥ भक्त्या केवलयाज्ञानं धुनोति ध्वांतमर्कवत्॥२१॥ अथापि ब्रूमहे प्रश्नांस्तव राजन्यथाश्रुतं॥ संभावनीयो हि भवानात्मनः शुद्धिमिच्छतां॥२२॥ तृष्णया भववाहिन्या योग्यैः कामैरपूरया॥ कर्माणि कार्यमाणोऽहं नानायोनिषु योजितः॥२३॥ यदृच्छयालोकमिमं प्रापितः कर्मभिर्भ्रमन्॥ स्वर्गापवर्गयोर्द्वारं तिरश्चां पुनरस्य च॥२४॥

यस्येति हृदि प्रविष्टः सन्नज्ञानं धुनोति॥ अर्को यथा दृष्टिध्वांतं॥२१॥ यथाश्रुतमित्यौद्धत्यपरिहाराय उक्तं॥२२॥ लोकः कर्मसु प्रवर्तते त्वं तु निवृत्तः सन् किं शेषे इति यदुक्तं। तत्राह॥ तृष्णयेति चतुर्भिः॥ भवप्रवाहकारिण्या यथोचितैरपि विषयैः पूरयितुमशक्यया तृष्णया कर्मसु प्रवर्त्यमानोऽहं पूर्वं नानायोनिषु प्रवेशितः॥२३॥ तथैवेमं लोकं मनुष्यदेहं यदृच्छया प्रापितः कथंभूतं लोकं॥ धर्मेण स्वर्गस्य द्वारं साधनं अधर्मेण तिरश्चां शूकरादियोनेर्द्वारं मिश्राभ्यां पुनरप्यस्य मनुष्यस्य द्वारं॥ सर्वेभ्यो निवृत्त्याऽपवर्गस्य द्वा

भा॰स॰ ५७ नचमानापमानकर्तृषुममवैषम्यमित्याह नाहंनिंदामिमहात्मनि विलो ॥४२॥ एवंभूतत्वेनस्थितावुपायमाह विकल्प
मितिद्वाभ्यां चित्तौभेदग्राहकमनोवृत्तौ ॥ अर्थरूपोविभ्रमोयस्मिन् ॥ वैकारिकेअहंकारे ॥ अनुअनंतरंमहत्तत्वद्वार
ेणेत्यर्थः ॥४३ सत्यमेवपश्यतामुनिनातया ॥४४॥ मदवृत्तंलोकशास्त्राभ्यांव्यपेतंनतुतत्वदृष्यायतोभवान्भगवत्परः ॥४५

नाहंनिंदेनचस्तौमिस्वभावविषमंजनं ॥ एतेषांश्रेयआशासेउतैकात्म्यंमहात्मनि ॥४२॥ विकल्पंजुहु
याच्चित्तौतांमनस्यर्थविभ्रमे ॥ मनोवैकारिकेहुत्वातंमायायांजुहोत्यनु ॥४३॥ आत्मानुभूतौतांमायां
जुहुयात्सत्यदृङ्मुनिः ॥ ततोनिरीहोविरमेत्स्वानुभूत्यात्मनिस्थितः ॥४४॥ स्वात्मवृत्तंमयेत्थंतेसुगु
प्तमपिवर्णितं ॥ व्यपेतंलोकशास्त्राभ्यांभवान्हिभगवत्प्रियः ॥४५॥ नारदउवाच ॥ धर्मंपारमहंस्यंवै
मुनेःश्रुत्वासुरेश्वरः ॥ पूजयित्वाततःप्रीतआमंत्र्यप्रययौगृहं ॥४६॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेसप्त
मस्कंधेयुधिष्ठिरनारदसंवादेयतिधर्मेत्रयोदशोऽध्यायः ॥१३॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ गृहस्थएतांपद
वींविधिनायेनचांजसा ॥ यायाद्देवऋषेब्रूहिमादृशोगृहमूढधीः ॥१॥ नारदउवाच ॥ गृहेष्ववस्थितो
राजन्क्रियाःकुर्वन्गृहोचिताः ॥ वासुदेवार्पणंसाक्षादुपासीतमहामुनीन् ॥२॥ शृण्वन्भगवतोऽ
भीक्ष्णमवतारकथामृतं ॥ श्रद्दधानोयथाकालमुपशांतजनावृतः ॥३॥ सत्सं[illegible]गाच्छनकैःसंगमात्म
स्न जायात्मजादिषुविमुंचेन्मुच्यमानेषुस्वयंस्वप्नवदुत्थितः ॥४॥

इतिसप्तमेत्रयोदशः ॥ चतुर्दशेगृहस्थ
स्यपरमोधर्मईर्यते नरेशकालादिभेदेनपुनःश्रेयोविशेषकृत ॥ गृहस्थमुद्दिश्यमोक्षंप्रतिअंतरंगत्वेनप्रथमंप्र
नस्थयतिधर्मेष्वभिहितेषुतर्हिगृहस्थस्यमोक्षोनस्यादितिशंकितचित्तःपृच्छतिगृहस्थइति ॥१॥ तस्यमोक्षधर्मा राम॰
ना॰ह॥ गृहेष्वित्यादियावदध्यायसमाप्ति ॥ साक्षाद्वासुदेवार्पणंयथाभवत्येवंकुर्वन्नुपासीत ॥२॥३॥ स्वयमेवमु ५७
च्यमानेषुविमुच्यमानेषुयथाऽ[illegible]तःपुमान्स्वप्नदृष्टेषुपुत्रादिषुसंगंविमुंचतितद्वत् ॥४॥ ॥

अथ प्रपंचयति॥राजतइति॥स्वस्मान्मत्तादेव कथंचित्त्यागभोगविस्मरणादिना नाशःस्यादिति॥प्राणवतामर्थवतां च भयं
नित्यं॥३२॥अतोनर्थहेतुत्वात्प्राणे चार्थे स्पृहा न कार्येत्याह शोकेति॥३३॥नन्वेवमनर्थाननुभवतोऽपि न केचिद्वि
रज्यंते॥न च यथालाभेन तुष्यंति त्वं तु कथं वैराग्यादिकं प्राप्तोसि तत्राह मधुकारेति॥मधुमक्षिकाजगरौ॥ययोःशि

राजतश्चौरतःशत्रोःस्वजनात्पशुपक्षिणः॥अर्थिभ्यःकालतःस्वस्मान्नित्यंप्राणार्थवद्भयं॥३२॥शोकमोहभ
यक्रोधरागक्लैब्यश्रमादयः॥यन्मूलाःस्युर्नृणांजह्यात्स्पृहांप्राणार्थयोर्बुधः॥३३॥मधुकारमहासर्पौलो
केस्मिन्नोगुरूत्तमौ॥वैराग्यंपरितोषंचप्राप्तायच्छिक्षयावयं॥३४॥विरागःसर्वकामेभ्यःशिक्षितोमेम
धुव्रतात्॥कृच्छ्राप्तंमधुवद्वित्तंहत्वाप्यन्योहरेत्पतिं॥३५॥अनीहःपरितुष्टात्मायदृच्छोपनतादहं।
नोचेच्छयेबह्वहानिमहाहिरिवसत्ववान्॥३६॥क्वचिदल्पंक्वचिद्भूरिभुंजेन्नंस्वाद्वस्वादुवा॥क्वचि
द्भूरिगुणोपेतंगुणहीनमुतक्वचित्॥३७॥श्रद्धयोपहृतंक्वापिकदाचिन्मानवर्जितं॥भुंजेभुक्त्वा
थकस्मिंश्चिद्दिवानक्तंयदृच्छया॥३८॥क्षौमंदुकूलमजिनंचीरवल्कलमेववावसेन्यदपिसंप्राप्तंदि
ष्टभुक्तुष्टधीरहं॥३९॥क्वचिच्छयेधरोपस्थेतृणपर्णाश्मभस्मसुक्वचित्प्रासादपर्यंकेकशिपौवा
परेच्छया॥४०॥क्वचित्स्नातोऽनुलिप्तांगःसुवासाःस्रग्व्यलंकृतः॥रथेभाश्वैश्चरेक्वापिदिग्वासाग्रहवद्विभो॥४१॥ ६

तया तत्पर्यालोचनया॥३४॥मधुकराच्छिक्षितमाह विरागइति॥वित्तपतिं हत्वाप्यन्यो वित्तं हरेदित्येवं॥३५॥
अजगराच्छिक्षितमाह अनीहइति॥सत्ववान्धैर्यवान्पीनत्वे हेतुः अनीह इति॥३६॥अनीहत्वेन परेच्छया
प्राप्तात्परितोषं प्रपंचयति क्वचिदल्पमिति षड्भिः॥३७॥३८॥चीरं जीर्णवस्त्रखंडं॥वसे परिदधे दिष्टभुक्
प्रारब्धभोगी॥३९॥प्रासादमध्ये पर्यंके तत्रापि कशिपौ॥४०॥चरे विचरामि॥क्वचिद्ग्रहवद्दिगंबरो विचरामि॥४१॥

भा॰स॰ ५८

एवंचेन्नेश्वरो वशीकृतः स्यादित्याह ॥ परार्थेपनिमित्तं ॥ अन्यैरजितोपीश्वरस्तेन जित एव ॥ १२ ॥ कथमेवं तस्यां स्वत्वा
भिमानो हातुं शक्यः तत्त्वविचारेणेत्याह ॥ कृमिविड्भस्मसु निष्ठा पर्यवसानमंते यस्य ॥ तदीयाद्देहार्थात् तिर्यक्स्यां
सा स्वमहिमाभिमानोपि छादयतीति तथा ॥ १३ ॥ किंच ॥ सिद्धैर्दैवलब्धैः यज्ञावशिष्टार्थैः पंचयज्ञशेषैरन्नादि

जह्याद्यदर्थे स्वप्राणान्हन्याद्वा पितरं गुरुं ॥ तस्यां स्वत्वं स्त्रियं जह्याद्यस्तेन ह्यजितो जितः ॥ १२ ॥ कृमि
विड्भस्मनिष्ठांतं क्वेदं तुच्छं कलेवरं ॥ क्व तदीयरतिर्भार्या क्वायमात्मा नभश्छदिः ॥ १३ ॥ सिद्धैर्यज्ञावशि
ष्टार्थैः कल्पयेद्वृत्तिमात्मनः ॥ शेषे स्वत्वं त्यजन्प्राज्ञः पदवीं महतामियात् ॥ १४ ॥ देवानृषीन्नृभूतानि पि
तॄनात्मानमन्वहं ॥ स्ववृत्त्यागतवित्तेन यजेत पुरुषं पृथक् ॥ १५ ॥ यर्ह्यात्मनोधिकाराद्याः सर्वाः स्युर्य
ज्ञसंपदः ॥ वैतानिकेन विधिना अग्निहोत्रादिना यजेत् ॥ १६ ॥ नह्यग्निमुखतोयं वै भगवान्सर्वयज्ञ
भुक् ॥ इज्येत हविषा राजन्यथा विप्रमुखे हुतैः ॥ १७ ॥ तस्माद्ब्राह्मणदेवेषु मर्त्यादिषु यथार्हतः ॥ तैस्तैः
कामैर्यजस्वैनं क्षेत्रज्ञं ब्राह्मणाननु ॥ १८ ॥

भिः महतां निवृत्तानां ॥ १४ ॥ एतद्दिन एव नाह ॥ देवादीन्पंचयज्ञदेवताः आत्मानं च ॥ एवं पृथक्पुरुषमंत
र्यामिणमेव यजेत ॥ १५ ॥ न पुनरत्र निर्बंधो यज्ञार्थं कार्य इत्याह नहीति ॥ विप्रमुखे हुतैरन्नादिभिर्यथा इ
ज्येत यजेत ॥ न तथा अग्निमुखतो हविषा इज्येत ॥ १७ ॥ ब्राह्मणेषु देवेषु च यं च यज्ञदेवतासु मर्त्यादिषु अ
न्येषु पितरेषु पश्वादिषु च क्षेत्रज्ञमंतर्यामिणं ब्राह्मणाननु मर्त्यादिपूजने ब्राह्मणपूजनानंतरमन्येषु यजस्व

राम॰ ५८

नचैवंभूतस्यदुर्जनैरभिभूयमानस्यकुतोगृहोचिताःक्रियाःस्युस्तत्राह ॥ यावदर्थमिति ॥ अंतरनासक्तःबहिस्त्वा
सक्तइवनृलोकेजनमध्येनरतांमानुष्यंन्यसेत्पुरुषकारमाविष्कुर्यादित्यर्थः ॥५॥ आग्रहंतुत्यापिनकुर्यादित्या
हज्ञातयइति ॥६॥ नचैवंसर्वानुमोदनेवित्तस्यपसंगात्कुतोजीवनंकुतोवाकर्मकरणंतत्राह दिव्यंवृष्ट्यादिभिर्जा
तंधान्यादि भौमंनिध्यादि अंतरिक्षंअकस्मादेवप्राप्तंएवंसर्वतएवअच्युतनिर्मितंदैवलब्धंयत् ॥ ततत्पूर्वोक्तंक
र्मादि ॥७॥ दैवाद्धिकलाभेजाते पित्राद्यभिमानेनकार्यमुत्पादयावदिति भ्रियेतपर्यंत ॥८॥ अतएवेयंकर्मापिस्वगृ
हंतत्रवापविशप्रभुंजानंननिवारयेदित्याहमृगेति मर्कोमर्कटःसरीसृपःसर्पःमक्षिकाश्चतैःपुत्रैःएषांमृगा

यावदर्थमुपासीनोदेहेगेहेचपंडितः ॥ विरक्तोरक्तवत्तत्रनृलोकेनरतांन्यसेत् ॥५॥ ज्ञातयःपितरौपुत्रा
भ्रातरःसुहृदोपरे ॥ यद्वदंतियदिच्छंतिचानुमोदेतनिर्ममः ॥६॥ दिव्यंभौमंचांतरिक्षंवित्तमच्युतनिर्मितं ॥
तत्सर्वमुपभुंजानएतत्कुर्यात्स्वतोबुधः ॥७॥ यावद्भ्रियेतजठरंतावत्स्वत्वंहिदेहिनां ॥ अधिकंयोभिमन्ये
तसस्तेनोदंडमर्हति ॥८॥ मृगोष्ट्रखरमर्काखुसरीसृपखगमक्षिकाः ॥ आत्मनःपुत्रवत्पश्येत्तैरेषामंतरंकि
यत् ॥९॥ त्रिवर्गंनातिकृच्छ्रेणभजेतगृहमेध्यपि ॥ यथादेशंयथाकालंयावद्दैवोपपादितं ॥१०॥ आश्वाघांते
वसायिभ्यःकामान्संविभजेद्यथा ॥ अप्येकामात्मनोदारांनृणांस्वत्वग्रहोयतः ॥११॥

दीनां ॥९॥ अतिकृच्छ्रे
णप्राचनभजेत ॥ किंतुयावद्दैवप्रापितंतावदेवभजेत ॥१०॥ श्वानश्चअघाश्चपतिताः अंतेवसायिनश्चचंडा
लादयःतानभिव्याप्ययथायथार्हंकामान्संविभजेत् ॥ स्वभोगपात्रविभज्यदद्यात् ॥ यद्यप्येकैवात्मनोदाराःभा
र्यातस्यामतिथिशुश्रूषणेनियुक्तायांस्वस्यशुश्रूषाहीयेतयस्यांचनृणांस्वत्वग्रहःममैवेयमित्याग्रहःतामे
कामपिसंविभजेत ॥ अतिथ्यादिशुश्रूषणेनियुंजीतेत्यर्थः नत्वन्यथा मंतव्यंयथार्हंसंविभजेदित्युक्तत्वात् ॥११॥

संस्कारकालइतिजायायाः पुंसवनादि अपत्यस्यजातकर्मादि। आत्मनो ग्रहदीक्षायां। प्रेतस्यसंस्थादहनादिः स
तारश्चसांवत्सरिकं यदा। अन्यस्मिन्नपि अभ्युदयार्थकर्मणि श्रेयः कुर्यादित्यनुषंगः। २६। २७। यत्रयस्मिन्सर्वमे
तच्चराचरमस्तितस्यभगवतो बिंबरूपंसत्पात्रंयत्रलभ्यते सवैपुण्यतमोदेशः। २८। २९। अर्हेरुक्तमेताश्रितानि। ३०।

संस्कारकालोजायायाअपत्यस्यात्मनस्तथा। प्रेतसंस्थामृताहश्चकर्मण्यभ्युदयेनृप। २६। अथदेशान्प्रव
क्ष्यामिधर्मादिश्रेयआवहान्। सवैपुण्यतमोदेशःसत्पात्रंयत्रलभ्यते। २७। बिंबंभगवतोयत्रसर्वमेतच्च
राचरं। यत्रहब्राह्मणकुलंतपोविद्यादयान्वितं। २८। यत्रयत्रहरेरर्चासदेशःश्रेयसांपदंयत्रगंगादयो
नद्यःपुराणेषुचविश्रुताः। २९। सरांसिपुष्करादीनिक्षेत्राण्यर्हाश्रितान्युत। कुरुक्षेत्रंगयाशिरःप्रयागःपुल
हाश्रमः। ३०। नैमिषंफाल्गुनंसेतुःप्रभासोथकुशस्थली। वाराणसीमधुपुरीपंपाबिंदुसरस्तथा। ३१। नारा
यणाश्रमोनंदासीतारामाश्रमादयः। सर्वेकुलाचलाराजन्महेंद्रमलयादयः। ३२। एतेपुण्यतमादेशा
हरेरर्चाश्रिताश्चये। एतान्देशान्निषेवेतश्रेयस्कामोऽह्यभीक्ष्णशः। धर्मोह्यत्रेरितःपुंसांसहस्राधि
फलोदयः। ३३। पात्रंत्वत्रनिरुक्तंवैकविभिःपात्रवित्तमैः। हरिरेवैकउर्वीशयन्मयंवैचराचरं। ३४।
देवर्ष्यर्हत्सुवैसत्सुतत्रब्रह्मात्मजादिषु। राजन्यदग्रपूजायांमतःपात्रतयाच्युतः। ३५। राम

३१। सीतायारामस्यचाश्रमआदिर्येषांद्वयोःपृथक्ग्रहणंवियोगकालाभिप्रायेण। ३२। अर्चाश्रिताश्चस्थि
रप्रतिमाश्रिताः। पूर्वंतुशालग्रामशिलाद्यर्चनदेशउक्तइत्यपौनरुक्त्यं। अत्रएषुईरितःकृतःसहस्रगुण
मधिकस्यफलस्यउदयोयस्मात्सतथा। ३३। हरिरेवयात्रंनिरुक्तंनिर्णीतं। ३४। तदेवाह। देवेषुचऋषि
षुचअर्हत्सुचेतपोयोगादिसिद्धेषुब्रह्मात्मजादिषुसनकादिष्वपिसत्सुतत्रत्वदीपेराजसूयेयद्यस्मादग्रपु

प्रोष्ठपदेभाद्रपदे॥१९॥२०॥शुक्लपक्षेऽक्षपक्षतृतीयायामित्यर्थः॥हेमंतेशिशिरेचमार्गशीर्षादिमासचतुष्टयेपियासि
स्ताःऽष्टकास्तासु॥२१॥संपूर्णचंद्रापौर्णमासीराकान्यूनचंद्रासैवानुमतिः॥तयामासस्त्रीणितन्नाम्नामासनामत्रह
न्तिनिमि॥न्नानिनक्षत्राणियुतानियदास्युःतदातदुक्तंत्रिकांड्यांपुष्यपुक्तायांपौर्णमास्यांपौषीमासेतुयत्रसा॥

कुर्यादापरपक्षीयंमासिप्रोष्ठपदेद्विजः॥श्राद्धंपित्रोर्यथावित्तंतद्बंधूनांचवित्तवान्॥१९॥अयनेवि
षुवेकुर्यात्तृतीयान्तेदिनत्रये॥चंद्रादित्योपरागेचद्वादशीश्रवणेषुच॥२०॥तृतीयायांशुक्लपक्षेन
वम्यामथकार्त्तिके॥चतसृष्वप्यष्टकासुहेमंतेशिशिरेतथा॥२१॥माघेचसिततसप्तम्यांमघाराका
समागमे॥राकयाचानुमत्यावामासर्क्षाणियुतान्यपि॥२२॥द्वादश्यामनुराधास्याच्छ्रवणास्तिस्रउत्त
राः॥तिस्रएकादशीवासुजन्मर्क्षश्रोणयोगयुक्॥२३॥तएतेश्रेयसःकालानृणांश्रेयोविवर्द्धनाः॥।
कुर्यात्सर्वात्मनैतेषुश्रेयोमोघंतदायुषः॥२४॥एषुस्नानंजपोहोमोव्रतंदेवद्विजार्चनं॥पितृदेवनृ
भूतेभ्योयद्दत्तंतदनश्वरं॥२५॥

नाम्नासपौषोमाघोघम्बैवमेकादशायरइति॥२२॥अनुराधाश्रवणाउत्तराफाल्गुनीउत्तराषाढाउत्तराभ
द्रपदाद्वादश्यांपदास्यात्॥आसूत्तरासुएकादशीवापदास्यात्तदाचजन्मर्क्षंश्रोणायोगयुक्॥जन्मनक्षत्र
स्यश्रवणस्यवायोगेनयुक्तंदिनंयदा॥योगग्रहणांसंबंधबाहुल्यार्थं॥२३॥नकेवलंश्राद्धस्यैवैतेकालाःकिं
तु॥धर्ममात्रस्येत्याहतएतइतिद्वाभ्यां॥नदैवआयुषःअमोघंसाफल्यमित्यर्थः॥२४॥२५॥ ।

ततःपंचदशेसर्ववर्णाश्रमनिबंधनं॥सारतःसंग्रहेणाथवर्णयन्नेमोद्गत्तत्वतां॥सर्वेषामपिमोक्षधर्माणांसारसंग्र
हार्थमध्यायारंभः तत्रश्राद्धगतान्विशेषानाह कर्मनिष्ठाइति स्वाध्यायादिषुपरिनिष्ठिताइतिशेषः॥१॥क
व्यानिपितृन्नुद्दिश्यदेयानि॥देवेचदव्यान्यपितृभ्योदेयानि॥यथार्हतइतिसर्वत्रज्ञानादितारतम्येन

नारदउवाच॥कर्मनिष्ठाद्विजाःकेचित्तपोनिष्ठानृपापरे॥स्वाध्यायेन्येप्रवचनेयेकेचिज्ज्ञान
योगयोः॥१॥ज्ञाननिष्ठायदेयानिकव्यान्यानंत्यमिच्छता॥दैवेचतदभावेस्यादितरेभ्योयथार्ह
तः॥२॥द्वौदैवेपितृकार्येत्रीनेकैकमुभयत्रवा॥भोजयेत्सुसमृद्धोपिश्राद्धेकुर्यान्नविस्तरं॥३॥देश
कालोचितश्रद्धाद्रव्यपात्रार्हणानिच॥सम्यग्भवंतिनैतानिविस्तरात्स्वजनार्पणात्॥४॥देशेका
लेचसंप्राप्तेमुन्यन्नंहरिदैवतं॥श्रद्धयाविधिवत्पात्रेन्यस्तंकामधुगक्षयं॥५॥देवर्षिपितृभूते
भ्यःआत्मनेस्वजनायच॥अन्नंसंविभजन्पश्येत्सर्वंतत्पुरुषात्मकं॥६॥नदद्यादामिषंश्राद्धे
नचाद्याद्धर्मतत्त्ववित्॥मुन्यन्नैःस्यात्पराप्रीतिर्यथानपशुहिंसया॥७॥नैतादृशःपरोधर्मो
नृणांसद्धर्ममिच्छतां॥न्यासोदंडस्यभूतेषुमनोवाक्कायजस्ययः॥८॥ ॥ ॥

२।३॥ननुविस्तरःकुतःप्राप्तःयेननिषिध्यतेतत्राह॥स्वजनानामर्पणात्जामाताचेत्रिमंत्र्यतेतत
त्पित्रादयःकथंवर्ज्याइत्येवंप्राप्ताद्विस्तरादित्यर्थः॥४॥मुन्यन्नंआरण्यंव्रीह्यादि॥हरिर्दैवतं॥ह
रयेनिवेदितंसत्॥५॥पुरुषात्मकंईश्वरस्वरूपं॥६॥७॥दंडस्यन्यासःहिंसायास्त्यागोयःएतादृशोऽन्योनास्ति॥८॥

संमतत्वेहेतुमाहजीवराशिभिर्ब्रह्मांडकोशस्त्रयोंघ्रिपः॥सर्वजीवानात्मनश्चतर्पणं॥३६॥तदेवपुरुषनाम
निरुक्त्याद्रढयन्निपुराणीतिनृतिर्यगादिरूपाणिपुराणिशरीराणितेषुतर्यामिरूपेणांशत्पगंशेनचयन्तःशते॥अ
तःपुरुषइतिप्रसिद्धः॥३७॥तारतम्येनतिर्यगादिभ्यःपुरुषेयस्मादाधिक्येनवर्त्तते॥तस्मात्पुरुषःपात्रं॥तत्रापियावा
नात्माज्ञानांशःयथायथाईयतेतयत्रादियोगेनपत्रपत्रप्रतीयते॥तथातथासोपात्रमित्यर्थःतथाचश्रुतिःपुरु

जीवराशिभिराकीर्ण अंडकोशांघ्रिपोमहान्॥तन्मूलत्वादच्युतेज्यासर्वजीवात्मतर्पणं॥३६॥पुराण्यनेन
सृष्टानिनृतिर्यगृषिदेवताः॥शेतेजीवेनरूपेणपुरेषुपुरुषोह्यसौ॥३७॥तेष्वेषुभगवान्राजन्तारतम्येनव
र्त्तते॥तस्मात्पात्रंहिपुरुषोयावानात्मायथेयते॥३८॥दृष्ट्वातेषांमिथोनृणामवज्ञानात्मतांनृप॥त्रेतादिषुह
रेरर्चाक्रियायैकविभिःकृता॥३९॥ततोर्चायांहरिंकेचित्संश्रद्धायसपर्यया॥उपासतउपास्तापिनार्थदापुरुष
द्विषां॥४०॥पुरुषेष्वपिराजेंद्रसुपात्रंब्राह्मणंविदुः॥तपसाविद्ययातुष्ट्याधत्तेवेदंहरेस्तनुं॥४१॥नन्वस्यब्राह्म
णाराजन्कृष्णस्यजगदात्मनः॥पुनंतःपादरजसात्रिलोकींदैवतंमहत्॥४२॥इतिश्रीसप्तमस्कंधेचतुर्दशोध्यायः
॥१४॥

षेत्वेवाविस्तरामात्मेत्यादि॥३८॥तर्हिप्रतिमादौहरेःपूजांकिमितिकुर्वंतितत्राहदृष्ट्वेतिद्वाभ्यांमिथोऽवज्ञानम
सत्मानस्तस्मित्रात्मावुद्धिर्येषांतेषांभावंदृष्ट्वाक्रियायैपूजाचर्यं॥३९॥हरिमुपासते॥उपासितापिचर्चायुरुषद्वेषिण
मर्थदानभवतिपुरुषेषुद्वेषंहित्वार्चितासतीसापिमंदाधिकारिणांपुरुषार्थप्रदाभवत्येवेत्यर्थः॥४०॥पुरुषेष्वे
वजात्यातपआदिभिश्चपुनर्विशेषांतरमाहपुरुषेष्वपीति॥योधत्तेतंसुपात्रंविदुः॥४१॥एतदेवकैमुत्यन्यायेनद्र

भा॰स॰ ६१

किंच। अधनो धर्मार्थं धनं नेहेत न आप्येत। धनार्थं तु याप्रियेते निवा। दैवोपपन्नेनैवस्वधर्मसिद्धेः कृत्वात्। या
वार्थमपि नेहेतेत्येतन्त्रपंचयति। अनीहेतिसार्द्धैःषड्भिः॥१५॥१६ उपानद्गूढपादस्य उपानत्पात्ततस्य॥१७॥ग
हपालश्वातद्वदाचरति॥१८॥१९तुधान घा च जनःकामस्यांतं याति अत्रोदकातिरिक्ताकांमांतराभावात्क्रोधस्य

धर्मार्थमपि नेहेत यात्रार्थं वाऽधनो धनं॥ अनीहाऽनीहमानस्य महाहेरिव वृत्तिदा॥१५॥ संतुष्ट
स्य निरीहस्य स्वात्मारामस्य यत्सुखं॥ कुतस्तत्कामलोभेन धावतोर्थेहया दिशः॥१६॥ सदा संतुष्ट
मनसः सर्वाः शिवमया दिशः॥ शर्कराकंटकादिभ्यो यथोपानत्पदः शिवं॥१७॥ संतुष्टः केन वा राज
न्न वर्तेतापि वारिणा॥ औपस्थ्यजैह्व्यकार्पण्याद्गृहपालायते जनः॥१८॥ असंतुष्टस्य विप्रस्य तेजो
विद्यातपोयशः॥ स्रवंतींद्रियलौल्येन ज्ञानं चैवावकीर्यते॥१९॥ कामस्यांतं च क्षुत्तृड्भ्यां क्रोधस्यैत
त्फलोदयात्॥ जनो याति न लोभस्य जित्वा भुक्त्वा दिशो भुवः॥२०॥ पंडिता बहवो राजन्बहुज्ञाः संश
यच्छिदः॥ सदसस्पतयोप्येके असंतोषात्पतंत्यधः॥२१॥ असंकल्पाज्जयेत्कामं क्रोधं कामविवर्जनात्
अर्थानर्थेक्षया लोभं भयं तत्त्वावमर्शनात्॥२२॥ आन्वीक्षिक्या शोकमोहौ दंभं महदुपासया॥ योगांतरा
यान्मौनेन हिंसां कायाद्यनीहया॥२३॥

चांतं पाति एतस्य क्रोधस्य यत्फलं हिंसा तस्या उदयान्निष्पत्तेः दि
शो जित्वापि भुवो भुक्त्वापि लोभस्य नैवांतं याती त्यर्थः॥२०॥२१॥ इदानीं कामादिजयोपायानाह असंकल्पा
दिति चतुर्भिः जयेदिति यथापेक्षमन्वेति॥ अर्थे नर्थदर्शनेन॥ तत्त्वावमर्शनात् अद्वैतानुसंधानेन॥२२॥
आन्वीक्षिक्या आत्मानात्मविवेकेन॥ महतां सात्त्विकानां सेवया॥ योगस्यांतरायान्लोकवार्त्तादीन॥२३॥

राम॰ ६१

61

अत्र णेवोत्तमाधिकारिणो ज्ञान्याग्निकर्माणि त्यजंतीत्याह। एक इति। अनीहा निष्कामाः। ज्ञानदीपिते आत्मस्फूर्तिमति। आ
त्मसंयमने शुद्धवृत्तिमनोनियमने तदनरायतनया त्यजंतीत्यर्थः। ननु तर्हि सर्वज्ञसक्तेः प्रत्यक्स्फूर्तिरसत्त्वे स्फूर्ति
स्तन्निष्ठा विघातकं संलक्ष्य संत्यजेत्कर्म त्यज न विघ्नहेतोऽन्यथेति। ९। मामां एषः ध्रुवं हन्यादिति। कुतः अकरु
णः तज्जतः असुतृप प्राणतर्पकः तत्किं अतज्ज्ञः आत्मतत्त्वानभिज्ञः तथा च श्रुतिः। न तं विदाथ य इमा जजाना

एके कर्ममयान्यज्ञान् ज्ञानिनो यज्ञवित्तमाः। आत्मसंयमनेनीहा जुह्वति ज्ञानदीपिते॥ ९॥ द्रव्ययज्ञैर्य
क्ष्यमाणं दृष्ट्वा भूतानि बिभ्यति। एष माकरुणो हन्यादतज्ज्ञो ह्यसुतृप्ध्रुवं॥ १०॥ तस्माद्दैवोपपन्नेन मु
न्यन्नेनापि धर्मवित्। संतुष्टोऽहरहः कुर्यान्नित्यनैमित्तिकीः क्रियाः॥ ११॥ विधर्मः परधर्मश्च आभास उ
पमा छलः। अधर्मशाखाः पंचेमा धर्मज्ञोऽधर्मवत्त्यजेत्॥ १२॥ धर्मबाधो विधर्मः स्यात्परधर्मोऽन्यचो
दितः। उपधर्मस्तु पाखंडो दंभो वा शब्दभिच्छलः॥ १३॥ यस्त्विच्छया कृतः पुंभिराभासो ह्याश्रमात्पृथ
क्। स्वभावविहितो धर्मः कस्य नेष्टः प्रशांतये॥ १४॥

न्ययुष्माकमंतरं बभूव। नीहारेण प्रावृता जल्प्या चासु
तृप उक्थशासश्चरंतीति॥ १०॥ प्रस्तुतमनुवर्त्तयति। तस्मादिति॥ ११॥ अधर्मवत्सादृश्यान्निषिद्धवत्॥ १२॥ कमुमना
दृत्यप चापि व्याचष्टे धर्मबाधः धर्मबुद्ध्यापि प्रक्रियमाणः स्वधर्मबाधः। अन्यस्य चोदितोऽन्यस्य परधर्मः उ
पमेति व्याचिष्टे उपधर्मस्त्विति शास्त्रस्याभिप्रेत भेदः अन्यथा व्याख्यानं यस्मिन्। यथा दशावरान् भोजयेदि
त्यत्र दशभ्योऽवरानिति शरभ इति पाठे। धर्मशब्दमात्रविभक्तौ तित्तथा। यथा गो दद्यादित्यत्र कम
न्दिष्यमार्गो दीर्घे॥ १३॥ स्वधर्मोनुष्ठानात् रंधम भूतत्त्वा यस्त्वाश्रमविपरधर्मानां नुष्ठानप अनुपयोगादि

एतदेवस्पष्टयंतेनाह । यथावार्त्तादयः कृष्यादयः अर्थाः तत्फलानि च योगस्यार्थं मोक्षं न साधयंति । तत्फलत अनर्थायसंसा
राय च अस्सतो बहिर्मुखस्य पाखण्डाधिपतथा । २९ । एवं योगयुंजतोऽपि यस्य कुटुंबादिसंगेन चित्तं विक्षिप्यते तस्य
कृत्यमाह यश्चित्तस्य विजयेयत्तः उद्युक्तः स भिक्षुः स्यात् संन्यसेत् । तथा च स्मृतिः द्वंद्वाहतस्य गार्हस्थ्यध्यानभंगादि
कारणं लक्षयित्वा गृहास्थसंन्यस्य विचारयन्निति । भिक्षया प्राप्तं मितमशनं यस्य । ३० । ऋजुसममंगयस्य सः

यथावार्त्तादयो ह्यर्था योगस्यार्थं न बिभ्रति । अनर्थाय भवेयुस्ते पूर्त्तमिष्टं तथासतः । २९ । यश्चित्तविज
येयत्तः स्यान्निःसंगोऽपरिग्रहः । एको विविक्तशरणो भिक्षुर्भैक्ष्यमिताशनः । ३० देशे शुचौ समे राजन् संस्था
प्यासनमात्मनः । स्थिरं समसुखं तस्मिन्नासीत ऋज्वंग ओमिति । ३१ । प्राणापानौ संनिरुंध्यात्पूरकुंभक
रेचकैः । यावन्मनस्त्यजेत्कामान् स्वनासाग्रनिरीक्षणः । ३२ । यतो यतो निःसरति मनः कामहतं भ्रमत् ।
ततस्ततउपाहृत्य हृदि रुंध्याच्छनैर्बुधः । ३३ । एवमभ्यसतश्चित्तं कालेनाल्पीयसा यतेः । अनिशं तस्य
निर्वाणं यात्यनिंधनवह्निवत् । ३४ । कामादिभिरनाविद्धं प्रशांताखिलवृत्तियत् । चित्तं ब्रह्मसुख
स्पृष्टं नैवोत्तिष्ठेत कर्हिचित् । ३५ । यः प्रव्रज्य गृहात्पूर्वं त्रिवर्गावपनात्पुनः । यदि सेवेत तान् भिक्षुः स
वै वांताश्यपत्रपः । ३६ ।

सुखं यथा भवत्येवमासीत ऋजुरंगमित्युच्चारयन्निति शेषः । ३१ । ३२ । एवमनिशमभ्यसतस्त
स्य यतेश्चित्तं निर्वाणं शांतिं याति । ३४ । न च पुनर्विक्षिप्यते इत्याह कामादिभिरक्षुभितं यच्चित्तं तन्नोत्तिष्ठेत यतः
प्रशांता अखिला वृत्तयो यस्य । कुतः ब्रह्मसुखेन स्पृष्टं । ३५ । यस्तु प्रव्रज्यां कृत्वापि भोगमभिलिप्सुः स्या
त्तं निंदति य इति । त्रयाणां धर्मादीनां वर्गः आसमंतादुप्यते यस्मिन् तस्माद्गृहात् तान् धर्मादीन् । वांताशी

येभ्यो भूतेभ्यो भयं जायेत तेष्वेव कृपया हिताचरणेन ॥ दैवं दैवोपसर्गनिमित्तं तद्यथा मनःपीडादि तद्दुःखं याज्ञवल्क्येन
विमनाविपत्त्यारंभः संसीदत्यनिमित्ततः इति ॥ आत्मजं देहजं योगवीर्येण प्राणायामादिबलेन ॥ सत्त्वनिषेवया सा
त्त्विकाहारादिना ॥ २४ ॥ २५ ॥ ननु कथं गुरौ भक्त्या सर्वस्य जयः स्यात् तस्यापि मनुष्यत्वेन तदवस्थत्वात्तत्राह यस्येति म
र्त्याऽसद्धीः मनुष्य इति दुर्बुद्धिः तस्य शास्त्रश्रवणं कुंजरस्नानवद्व्यर्थं ॥ २६ ॥ ननु गुरोः पितृपुत्रादयस्तेन रमेव मन्यं

कृपया भूतजं दुःखं दैवं जह्यात्समाधिना ॥ आत्मजं योगवीर्येण निद्रां सत्त्वनिषेवया ॥ २४ ॥ रजस्तमश्च सत्त्वे
न सत्त्वं चोपशमेन च एतत्सर्वं गुरौ भक्त्या पुरुषो ह्यंजसा जयेत् ॥ २५ ॥ यस्य साक्षाद्भगवति ज्ञानदीपप्रदे गु
रौ मर्त्यासद्धीः श्रुतं तस्य सर्वं कुंजरशौचवत् ॥ २६ ॥ एष वै भगवान्साक्षात्प्रधानपुरुषेश्वरः ॥ योगेश्वरै
र्विमृग्यांघ्रिर्लोको यं मन्यते नरं ॥ २७ ॥ षड्वर्गसंयमैकांताः सर्वा नियमचोदनाः ॥ तदंता यदि नो योगानाव
हेयुः श्रमावहाः ॥ २८ ॥

नेत्यत आह एष गुरुः साक्षाद्भगवानेव लोकस्य नरोऽसाविति बुद्धिर्भ्रांतिरित्यर्थः
यद्वा न हि तस्य पुत्रादेर्मनुष्यबुध्या प्रतीयमानोपि गुरुर्भगवानेव यथैव श्रीकृष्ण इत्यर्थः ॥ २७ ॥ एवं सर्वैरुपा
यैः कामादिवेगं जित्वा नियतेंद्रियो भूत्वा ध्यानपरो भवेत् ॥ अन्यथा तं प्रति सर्वशास्त्रवैफल्यं स्यादित्याह ष
ड्वर्गेति सर्वा अपि नियमचोदना इज्यापूर्तादिविषयाः षडिंद्रियवर्गस्य यः संयमः तस्मिन्नेवैकस्मिन्नंतो या
सां तदेकपरा इत्यर्थः न च तावन्मात्रेणापि चरितार्था इत्याह तदंताः सत्यो यदि योगान् धारणाध्यानसमाधीन्
नो आवहेयुः तर्हि केवलं श्रमावहा एवेत्यर्थः ॥ २८ ॥ ॥ ॥ ॥

रागादयो जेतव्याः शत्रवः ॥४३॥ तत्र रजोऽभिनिवेशः क्वचित् आरूढसमाधेः सत्वप्रकृतयोऽपि परोपकारादिप्रवृत्तयः
शत्रवः ॥४४॥ तत्कायरूपं रथं आत्मवशं उपकल्प्य इंद्रियादिपरिकरो यस्मिन् तथाभूतं यावद्वर्त्तेत तावद् वगरिष्ठानां
गुरूणां चरणसेवया निशितं ज्ञानखड्गं बिभ्रत् अच्युताश्रयः सन् निरस्तशत्रुरुपशांतः स्वानंदेन तुष्टो भूत्वा इदं र
थादिकमुपेक्षेतेत्यर्थः ॥४५॥ अच्युताश्रयाभावे बाधकमाह नोचेदिति ॥ असंतो बहिर्मुखा ये इंद्रियवाजिनः

रागो द्वेषश्च लोभश्च शोकमोहौ भयं मदः ॥ मानोऽवमानोऽसूया च माया हिंसा च मत्सरः ॥४३॥ रजः प्रमादः
क्षुन्निद्रा शत्रवस्त्वेवमादयः ॥ रजस्तमःप्रकृतयः सत्वप्रकृतयः क्वचित् ॥४४॥ यावन्नृकायरथमा
त्मवशोपकल्पं धत्ते गरिष्ठचरणार्चनया निशीतं ॥ ज्ञानासिमच्युतबलो दधदस्तशत्रुः स्वानंदतु
ष्ट उपशांत इदं विजह्यात् ॥४५॥ नोचेत्प्रमत्तमसदिंद्रियवाजिसूता नीत्वोत्पथं विषयदस्युषु नि
क्षिपंति ॥ ते दस्यवः सहयसूतममुं तमोंधे संसारकूप उरुमृत्युभये क्षिपंति ॥४६॥ प्रवृत्तं च निवृत्तं च
द्विविधं कर्म वैदिकं ॥ आवर्त्तते प्रवृत्तेन निवृत्तेनाश्नुतेऽमृतं ॥४७॥ हिंस्रं द्रव्यमयं काम्यमग्निहो
त्राद्यशांतिदं ॥ दर्शश्च पूर्णमासश्च चातुर्मास्यं पशुः सुतः ॥४८॥ एतदिष्टं प्रवृत्ताख्यं हुतं प्रहुतमेव
च ॥ पूर्त्तं सुरालयारामकूपाजीव्यादिलक्षणं ॥४९॥

सूतश्च ते उत्पथं प्रवृत्तिमार्गं नीत्वा विषयाख्येषु द
स्युषु निक्षिपंति हयैः सूतेन च सह वर्त्तमानं तमोंधे तमसा व्याप्ते उरुमृत्युभयं यस्मिन् ॥४६॥ ननु च वेदविहि
तेऽप्यग्निहोत्रादिकारिणः पुंसः कथमेवमनर्थप्राप्तिः स्यादित्याशंक्य वेदोक्तकर्मणो द्वैविध्यं दर्शयन्फल
भेदमाह प्रवृत्तं चेति दशभिः ॥४७॥ हिंस्रं पश्वालंभनादिकर्म ॥ अशांतिदं अत्यासक्तिप्रयुक्तं आदिशब्दार्थं विवरणं ॥
दर्शश्चेति ॥ पशुः पशुयागः सुतः सोमयागः ॥४८॥ हुतं वैश्वदेवं प्रहुतं बलिहरणं ॥ एतत्सर्वमिष्टमुच्यते
एतदेव परिकाम्यमशांतिदं च तद्धि प्रवृत्ताख्यमपीत्यर्थः ॥ आजीव्यं प्रपादि ॥४९॥

नचेदमघटितं दृश्यत्वादित्याह ॥ यैः पूर्वैः स्वदेहः अनात्मादिरूपः स्यतः चिंतितः त एव पुनरेनमात्मेति मत्वा भ्रामयंति
स्तावयंति हि ॥३७॥ यतिमुपलक्षणीकृत्यान्यानपि स्वधर्मत्यागिनो निंदति गृहस्थस्येति द्वाभ्यां ॥३८।३९॥ न चात्म
तत्त्वज्ञस्याभिन्नोरिंद्रियलोल्पस्य पिकोदोषस्तत्राह आत्मानं परं ब्रह्म चेज्जानीयात् ज्ञानेन धुता निरस्ता आशया वा
सना पस्य तस्य ज्ञानिनो लोल्पमेव न संभवतीत्यर्थः तथा च श्रुतिः आत्मानं चेद्विजानीयादयमस्मीति पुरुषः कि
मिच्छन्कस्य कामाय शरीरमनुसंचरेदिति ॥४०॥ अज्ञस्य तु लोल्पेन नरकयातापत्तेरधमेन न सदा तत्त्वज्ञानपतित

यैः स्वदेहः स्मृतोनात्मा मर्त्यो विट्कृमिभस्मसात् ॥ त एनमात्मसात्कृत्वा श्लाघयंति ह्यसत्तमाः
॥३७॥ गृहस्थस्य क्रियात्यागो व्रतत्यागो वटोरपि तपस्विनो ग्रामसेवा भिक्षोरिंद्रियलोल्पता ॥३८॥ आ
श्रमापसदा ह्येते खल्वाश्रमविडंबकाः ॥ देवमायाविमूढांस्तानुपेक्षेतानुकंपया ॥३९॥ आत्मानं चेद्वि
जानीयात्परं ज्ञानधुताशयः ॥ किमिच्छन्कस्य वा हेतोर्देहं पुष्णाति लंपटः ॥४०॥ आहुः शरीरं रथमिं
द्रियाणि हयानभीषून्मन इंद्रियेशं ॥ वर्त्मानि मात्रा धिषणां च सूतं सत्त्वं बृहद्बंधुरमीशसृष्टं ॥४१॥ अक्षं
दशप्राणमधर्मधर्मौ चक्रेऽभिमानं रथिनं च जीवं ॥ धनुर्हि तस्य प्रणवं पठंति शरं तु जीवं परमेव लक्ष्यं ॥४२

क्ष्यमितीममर्थं आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव चेत्यादिश्रुत्युक्तरथरूपकद्वारेणाह आहुरिति षड्भिः इंद्रिये
शं मनो भीषून् रश्मीनाहुः मात्राः शब्दादीन् वर्त्मानि निर्गतप्रदेशानाहुः ॥ सत्त्वं चित्तं बृहत् देहव्यापि बंधुरं बंधनं
चित्तं विनात्यंतनिबद्धमिव शरीरं भवति ॥ ईशसृष्टमिति बंधनकर्तृत्वमीशात्त्वेत्यर्थः ॥४१॥ प्राणादयः पं
च नागकूर्मकृकलदेवदत्तधनंजयाश्चेत्येवं दशविधं प्राणमक्षं ॥ अभिमानं साहंकारं जीवं रथिनं श्रु
तं जीवं शरं परं ब्रह्म लक्ष्यं यथा धनुषा शरो लक्ष्ये निपात्यते ॥ तथा प्रणवेन जीवो ब्रह्मणि निपात्यते इत्यर्थः ॥४२॥

कर्मादर्शनादिसंकल्परूपंमनसि॥वैकारिकं विकारयुक्तंमनोवाचिविद्यादित्नक्षणायावाचात्मिमनः कर्तृत्वा
दिविकारंभजन्ति वर्णानांसमाम्नायेसमुदायेतद्विशेषत्वाद्वाचःस्वरे अकारादिस्वरत्रयात्मके॥५३॥उकारं विंदो
तचनादे प्राणेसत्त्वात्मनि महतिब्रह्मणि॥अग्निरिति॥लत्तदभिमानिभोदेवताःप्राप्नोतीतिपूर्ववत्तदिवाहःप्राहु
स्तस्येवातःशकाश्रुक्लपक्षस्यातःयद्वा प्राह्णोराकेतिचपुराणमतं॥उत्तरमयनंस्वराट्ब्रह्मणएवंब्रह्मलोक
गतस्यभोगावसानेमोक्षप्रकारमाह॥विश्वइति विश्वःस्थूलोपाधिःसस्थूलंसूक्ष्मे विलाप्यसूक्ष्मोपाधिस्तै
जसोभवति सूक्ष्मंचकारणेविलाप्यकारणोपाधिःप्राज्ञोभवति कारणंचसर्वत्रसाक्षित्वेनान्वयात्साक्षिस्व

इंद्रियाणिमनस्यर्मावाचिवैकारिकंमनः॥वाचंवर्णसमाम्नायेतमोंकारेस्वरेन्यसेत्॥५३॥उंकारंविंदो
नादेतंतंतुप्राणेमहत्यमुं॥अग्निःसूर्योदिवाप्राह्णःशुक्लोराकोत्तरंस्वराट्॥विश्वश्चतैजसःप्राज्ञस्तुर्ये
आत्मासमन्वयात्॥५४॥देवयानमिदंप्राहुर्भूत्वानुपूर्वशः॥आत्मयाज्युपशांतात्मात्यात्मस्थोन
निवर्तते॥५५॥यएतेपितृदेवानामयनेवेदनिर्मिते॥शास्त्रेणचक्षुषावेदजनस्थोऽपिनमुह्यति
॥५६॥आदावंतेजनानांसद्बहिरंतःपरावरं॥ज्ञानंज्ञेयंवचोवाच्यंतमोज्योतिस्त्वयंस्वयं॥५७ मूला॰

रूपेविलाप्यतुर्योभवति॥तेषांचव्यभिचारिणांसाक्ष्याणांलयेशुद्धआत्माभवतिमुच्यतइत्यर्थः॥५४॥यथेतरो
भूत्वानिवर्त्ततेतथाननिवर्त्ततइत्यर्थः॥५५॥वेदनिर्मितेतेधममभिसंभवंतीत्यादिनाःतेअर्चिरभि
संभवंतीत्यादिनाचनिश्चयेनविविच्यज्ञापितेइत्यर्थः॥जनस्थोपिदेहस्थोपिनमुह्यति॥५६
तत्रहेतुमाह॥आदावितिजनानांदेहादीनांआदौकारणत्वेनअंतेचावधित्वेनयत्सततथा॥
बहिर्भोग्यंअंतर्भोक्तृपरमवरंवज्ञानीचंतमोऽप्रकाशःज्योतिःप्रकाशःतत्तुसर्वअयंज्ञानीस्वय
मेवनतस्माद्व्यतिरिक्तंवस्तुकिंचिदस्तियेनमुह्येदित्यर्थः॥५७॥ ॥

त्त तेन कर्मणा आरोहावरोहं ग्यामात्तत्रिप्रकारमाह ॥ द्रव्यस्य चरु पुरोडाशादेः सूक्ष्मो विपाकः परिणामो देहांतरारंभकः येन संपरिष्वक्तो गच्छतियथवश्रुता वपंचमे नो क्तः इति पंचम्यामाहु तावापः पुरुषवचसो भवंतीयांतरे द्रव्यशब्देनते जोमात्रशब्दोक्तानी द्रियाणि ॥ अप्यां विपाकशब्देनत्र्दयायत्र द्योतः ॥ तथा चश्रुतिः सएतास्तेजोमात्राः समभ्याददानोहृदयमेवान्ववक्रामतीति तथा तस्य हैतस्य हृदयस्याग्रं प्रद्योतते नेष आत्मानि ष्क्रामतीति धूमादिशब्दैस्तत्तदभिमानिन्यादेवताः तत्रापत्यः कृष्णपक्षः सोमः सोमलोकः तत्रभुक्तभोगस्यावरोहणप्रकारमाह दर्शइत्यादि ॥ दर्शइति विपरीतलक्षणया विशिष्टभोगक्षयशोकाग्निना देहलयेनादर्शनमुच्यते ॥

द्रव्यसूक्ष्मविपाकश्च धूमोरात्रिरपक्षयः ॥ अयनं दक्षिणं सोमो दर्श ओषधिवीरुधः ॥ ५० ॥ अन्नं रेत इति क्ष्मेश पितृयानं पुनर्भवः ॥ एकैकश्येनानुपूर्वं भूत्वा भूत्वेह जायते ॥ ५१ ॥ निषेकादिश्मशानांतैः संस्कारैः संस्कृतो द्विजः ॥ इंद्रियेषु क्रियायज्ञान्ज्ञानदीपेषु जुह्वति ॥ ५२ ॥

एतदुक्तं भवति ॥ भूतसूक्ष्मयुक्तो धूमाद्यातिवाहिकदेवताभिः सोमलोकं प्रापितस्तत्र भोगावसाने विलीनदेहोवृष्टिद्वारेण ओषधिवीरुधादिसम्पापत्ति क्रमेण जायते ॥ एवं पुनर्भवहेतुः पितृयानं प्रवृत्तं कर्म इति ॥ ५० ॥ क्ष्मेशहे भूय तं पुनर्भवमेवाह ॥ एकैकश्येन प्रत्येकं क्रमेण भूत्वा तत्तत्साक्षिध्यं प्राप्येह भूमो जायते ॥ ५१ ॥ तत्राधिकारिणमाह निषेकादीति ॥ अन्यस्त्विषा दिकार्यप्येवं जन्म न लभत इत्यर्थः ॥ निवृत्तकर्म निष्ठस्यायासनाविशेषमुपदिशन्नर्चिरादिमार्गेण ब्रह्मलोकप्राप्तिमाह ॥ इंद्रियेष्वित्यादिना ॥ यद्वा द्रव्ययज्ञेषु हिंसायादुर्वारत्वादिति मुख्यं निवृत्तं कर्मैव दर्शयन्नाह ॥ ज्ञानेन दीप्यंत इति तथा तेषु ॥ इंद्रियव्यापाराणामिध्यापन्नादीनामिंद्रियतावन्मात्रंतां भावयंतीत्य ॥ श्रीः ॥ एकादशटी ॥ ५८ ॥

कार्यकारणयोर्वस्त्वैकस्य मर्शनमालोचनं तंतुरेवनपट इति ॥ ६३ ॥ मनोवाक्तनुभिः कृतानां कर्मणां समर्पणं तैः समर्पणमिति वा ॥ उद्देश्यफलभेदो हि क्रियाभेदहेतुः ईश्वरार्पणं च तदभावात् क्रियाणामद्वैतं ॥ ६४ ॥ आत्मनः स्वस्य जायादीनां च स्वार्थश्च कामश्च तयोः देहादीनां च भूतात्मकत्वेन भोक्तुश्च परमात्मत्वेनाभेदालोचनेनार्थकामयोरैक्यदर्शनमित्यर्थः ॥ ६५ ॥ उक्तानाश्रमधर्मान्संक्षिप्याह यदितियत्नद्वयं येनोपायेन यतः सकाशात् ॥ ६६ ॥ प्रस्तुतमुपसंहरति एतैरिति ॥ अस्य श्रीकृष्णस्य गतिं तद्भक्तिभाक् तस्य भक्तः ॥ ६७ ॥ एतच्च सर्वं साधारणम्

65

कार्यकारणवस्त्वैक्यमर्शनं पटतंतुवत् ॥ अवस्तुत्वाद्विकल्पस्य भावाद्वैतं तदुच्यते ॥ ६३ ॥ यद्ब्रह्मणि परे साक्षात्सर्वकर्मसमर्पणं ॥ मनोवाक्तनुभिः पार्थ क्रियाद्वैतं तदुच्यते ॥ ६४ ॥ आत्मजायासुतादीनामन्येषां सर्वदेहिनां ॥ यत्स्वार्थकामयोरैक्यं द्रव्याद्वैतं तदुच्यते ॥ ६५ ॥ यद्यस्य चानिषिद्धं स्याद्येन यत्र यतो नृप ॥ स तेनेहेत कार्याणि नरो नान्यैरनापदि ॥ ६६ ॥ एतैरन्यैश्च वेदोक्तैर्वर्त्तमानः स्वकर्मभिः ॥ गृहेऽप्यस्य गतिं यायात् राजंस्तद्भक्तिभाक् नरः ॥ ६७ ॥ यथा हि यूयं नृपदेव दुस्त्यजादापद्गणादुत्तरतात्मनः प्रभोः ॥ यत्पादपंकेरुहसेवया भवानहार्षीन्निर्जितदिग्गजः क्रतून् ॥ ६८ ॥ अहं पुराभवं कश्चिद्गंधर्व उपबर्हणः ॥ नाम्नातीते महाकल्पे गंधर्वाणां सुसंमतः ॥ ६९ ॥ रूपपेशलमाधुर्यसौगंध्यप्रियदर्शनः ॥ स्त्रीणां प्रियतमो नित्यं मत्तस्तु पुरुलंपटः ॥ ७० ॥

कं ॥ भक्तस्य तु भक्तिरेव सर्वपुरुषार्थहेतुरिति पांडवानेव लक्ष्यीकृत्याह यथा हीति ॥ हे नृपदेव तु पैर्दैवैश्च सहायैर्दुस्त्यजादितिवा ॥ आत्मनः श्रीकृष्णादेव प्रभोर्हेतोः अडभाव आर्षः उत्कर्षेणोत्तरतेत्यर्थः यथा यथावत् ॥ तमेव भजतेति शेषः यद्वा ॥ यथा आपद्गणादुत्तीर्णास्तथा च कृतं न यूयं हार्षीत तथा श्रीकृष्णादेव तारकात संसारादुत्तरतेत्यर्थः ॥ ६८ ॥ श्रीकृष्णसेवा महतामवज्ञया भ्रष्टपतितस्य पयाच सिध्यतीति दर्शयन् पूर्ववृत्तांतमाह अहमिति सार्द्धैः पंचभिः ॥ नाम्ना उपबर्हणः ॥ ६९ ॥ पेशलं सौकुमार्यं रू

ननु तर्हि वस्तु पृथग्दृष्टस्यापि भ्रान्तीयते तत्राह ॥ आबाधितः तर्कनिरोधेन सर्वतोबाधितोपि आभासः प्रतिबिंबादिर्वस्तुतयायथा स्मृतः तद्वदैंद्रियकं सर्वमर्थत्वेन विकल्पितं न तु परमार्थतः दुर्घटत्वात् ॥५८॥ तदेवाह क्षित्यादीनां पंचभूतानां छायापि किंचिद्बुध्या त्रेवन्नरूपं देहादिसंघातोपरिणामो नाम ध्यक कतमापि अन्यतमापि न भवति न तावत्संघातः हस्तादिमिव चनं ॥ एकदेशाकर्षणे सर्वाकर्षणानुपपत्तेः न त्वेकस्मिन्नपि त्रिवत्सु आकर्षे सर्ववनमाकृष्यते ॥ न च विकारः आरब्धो अवयवी ॥ अपिशब्दात् परिणामोपि कुतः सर्वं स्वावयवेभ्यो वापृथक् तेभ्यो वापृथक् ॥ तदेतत्तावानंतावद्दृष्टं तत्पृथक् तथा अप्रतीतेः ॥ न चान्वितः स किं प्रत्यवयवं त्वस्त्वोपि अनुवृत्तिदर्शनेन वा ॥ आद्ये अंगुलिमात्रे पिंडे दृष्टिः स्यात् द्वितीये तस्यैकांगीकारे सत्यनवस्था स्यात् ॥ अतो मृषैवेत्यर्थः ॥५९॥ तदेवं देहादेर्मिथ्यात्वमुक्त्वा नदतन्नाति क्षित्यादीनामपि मिथ्यात्वमाह धातवः इति धातवो महाभूतानि तन्मात्रैः सूक्ष्मैरवयवैर्विना न स्युः अवयवित्वात्तेषामपि तर्ह्यवयवः सत्य इति चेत्तत्राह उक्तप्रकारेणावयविन्यसति

आबाधितोपि ह्याभासो यथा वस्तुतया स्मृतः ॥ दुर्घटत्वादैंद्रियकं तद्वदर्थविकल्पितं ॥५८॥ क्षित्यादीनामिहार्थानां छाया न कतमापि हि ॥ न संघातो विकारोपि न पृथङ्नान्वितो मृषा ॥५९॥ धातवोवयवित्वाच्च तन्मात्रावयवैर्विना ॥ न स्युर्ह्यसत्यवयविन्यसन्नवयवोंततः ॥६०॥ स्यात्सादृश्यभ्रमस्तावद्विकल्पे सति वस्तुनः ॥ जाग्रत्स्वापौ यथा स्वप्ने तथा विधिनिषेधता ॥६१॥ भावाद्वैतं क्रियाद्वैतं द्रव्याद्वैतं तथात्मनः ॥ वर्तयन्स्वानुभूत्येह त्रीन्स्वप्नान्धुनुते मुनिः ॥६२॥

अवयवोप्यंततो सन्नेव स्यात् ॥ अवयविप्रतीत्यन्यथानुपपत्तिं विना तत्संभवे प्रमाणाभावदित्यर्थः ॥ तदुक्तं पंचमस्कंधे ॥ एवं निरुक्तं क्षितिशब्दवृत्तमित्यादि ॥६०॥ नन्ववयविनोऽभावे आगमायापि पुवाक्यादिषु सोयं देवदत्त इति प्रत्यभिज्ञानं न स्यात् तदुक्तं भेदः आविर्भावतिरोभावधर्मकं नापापियन् ॥ तदमीति ॥ तत्राह स्यादिति वस्तुनः परमात्मनो विकल्पे भेदे असति यद्वा वस्तुनो विषया विकल्पे सति पूर्वपूर्वारोपसादृश्यात् सएवायमिति भ्रमः स्यात् ॥ सचतावद्यावदविद्यानिवृत्तिः ॥ ननु सर्वं मिथ्यात्वे शास्त्रस्य विधिनिषेधता कथं तत्राह ॥ स्वप्ने मध्ये जाग्रत्स्वापव्यवस्था यथेति ॥६०॥ ॥६१॥ इदानीमुक्तमेवाद्वैतभावनात्रयोपदेशेन दृढीकरोति भावाद्वैतमिति च तु भिः वर्तयन्नालोचयन् ॥ स्वानुभूत्या आत्मतत्त्वानुभवेन त्रीन् जाग्रदादीन् स्वप्नानवस्थास्त्रयः स्वप्ना इति श्रुतेः ॥ यद्वा वस्तुभेदबुद्धिरेकः स्वप्नः ततस्तद्विकारभेदेन कर्मभेदबुद्धिर्द्वितीयः तत्तत्कर्मसाधितमेतत्फलं ममेच भोग्यमिति तृतीयः ॥ तान्धुनुते निवर्तयति ॥६२॥ ॥

तदाहनंविद्वानउन्मत्तःसनगायन्नेवगतः॥७२॥७३॥७४॥ त्वंतुकृतार्थएवेतिदर्शयन्पुनःपूर्वश्लोकानेवपठतियूयमिति

एकदादेवसत्रेतुगंधर्वाप्सरसांगणाः॥उपहूताविश्वसृग्भिर्हरिगाथोपगायने॥७१॥अहंचगायंस्तद्विद्वानस्त्री
भिःपरिवृतोगतः॥ज्ञात्वाविश्वसृजस्तन्मेहेलनंशेपुरोजसा॥याहित्वंशूद्रतामाशुनष्टश्रीःकृतहेलनः॥७२॥ता
वद्दास्यामहंजज्ञेतत्रापिब्रह्मवादिनां॥शुश्रूषयानुषंगेणप्राप्तोऽहंब्रह्मपुत्रतां॥७३॥धर्मस्तेगृहमेधीयोव
र्णितःपापनाशनः॥गृहस्थोयेनपदवीमंजसान्यासिनामियात्॥७४॥यूयंनृलोकेबतभूरिभागालोकंपुना
नामुनयोऽभियंति॥येषांगृहानावसतीतिसाक्षाद्गूढंपरंब्रह्ममनुष्यलिंगं॥७५॥सवाअयंब्रह्ममहद्विमृग्यं
कैवल्यनिर्वाणसुखानुभूतिःप्रियःसुहृद्वःखलुमातुलेयआत्मार्हणीयोविधिकृद्गुरुश्च॥७६॥नयस्यसा
क्षाद्भवपद्मजादिभीरूपंधियावस्तुतयोपवर्णितं॥मौनेनभक्त्योपशमेनपूजितःप्रसीदतामेषससात्वतांपतिः
॥७७॥श्रीशुकउवाच॥इतिदेवर्षिणाप्रोक्तंनिशम्यभरतर्षभः॥पूजयामाससुप्रीतःकृष्णंचप्रेमविह्वलः॥७८॥कृ
ष्णपार्थावुपामंत्र्यपूजितःप्रययौमुनिः॥श्रुत्वा कृष्णंपरंब्रह्मपार्थःपरमविस्मितः॥७९॥इतिदाक्षाय
णीनांतेपृथग्वंशाःप्रकीर्तिताः॥देवासुरमनुष्याद्यालोकायत्रचराचराः॥८०॥इतिश्रीभागवतेमहापुरा
णेपारमहंस्यांसंहितायांसप्तमस्कंधेप्रह्लादानुचरितेयुधिष्ठिरनारदसंवादेसदाचारःपंचदशोध्यायः॥१५॥

शेषंस्पष्टं॥७५॥७६॥७७॥८०॥सप्तमेभावार्थदीपिकायांटीकायांपंचदशोध्यायः॥इतिश्रीसप्तमस्कंधस्य
भागवतार्थदीपिकाश्रीश्रीधरस्वामिकृताटीका॥समाप्तोयंसप्तमः॥शुभमस्तु॥ रामरामरामरामरा

67

सप्तमस्कंधसमाप्तोयं